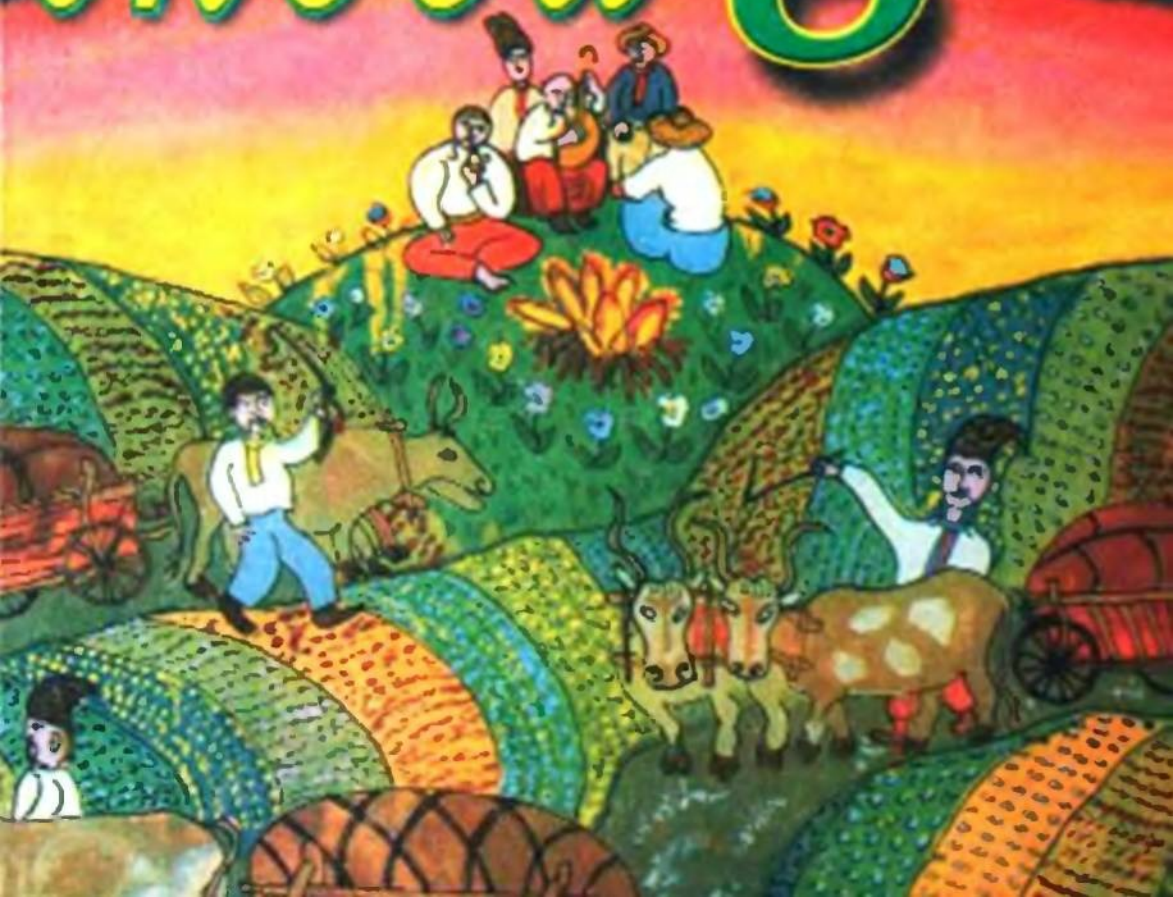

Олександра ГЛАЗОВА
Юрій КУЗНЕЦОВ

Рідна Мова 6

ББК 81.2УКР-922
Г52

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

(наказ Міністерства освіти і науки України від 26.04.2006 р. № 328
на підставі рішення колегії МОН України від 11.04.2006 р., протокол № 4/4-19)

АВТОРИ ПІДРУЧНИКА:

Олександра ГЛАЗОВА — кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри методики навчання української мови Київського міського педагогічного університету імені Бориса Грінченка. Упродовж двадцяти років працювала вчителем української мови та літератури в середній школі. Автор численних посібників із рідної мови для вчителів і учнів. Головний редактор газети для вчителів української мови «Методичні діалоги»

Юрій КУЗНЕЦОВ — доктор філологічних наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України. Працював учителем, завідувачем редакції української мови у видавництві «Освіта», автор праць «Системний підхід до редагування підручників з української мови», «Філософія підручника», багатьох публікацій із питань мови художнього твору. Головний редактор журналу «Українська мова й література в середніх школах, ліцеях, гімназіях та колегіумах»

НАУКОВИЙ РЕДАКТОР:

Іван ВИХОВАНЕЦЬ — доктор філологічних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, професор, лауреат премій імені Олександра Потебні та імені Івана Франка. Завідувач відділу історії та граматики української мови Інституту української мови НАН України, член редколегії і автор енциклопедії «Українська мова», один із укладачів 11-томного Словника української мови, а також автор науково-популярних книжок для вчителів і школярів «У світі граматики», «Таїна слова»

ТВОРЧА ГРУПА РОЗРОБНИКІВ:

Юрій Кузнецов — керівник проекту, розробник концепцій: структури, дизайну;

Олег Костенко — координатор проекту;

Ірина Красуцька — заступник керівника проекту, редактор-організатор зображальних, текстових і методичних матеріалів;

Цезарій Ганушкевич — розробник макета та художнього оформлення;

Віктор Гогльчин — комп'ютерний дизайн, виготовлення оригінал-макета;

Валентина Максимовська — організатор виробничого процесу;

Галина Кузнецова — економічний супровід проекту;

Роман Костенко — маркетингові дослідження підручника;

Андрій Кузнецов — моніторинг апробації підручника

© Видавництво «Зодіак-ЕКО». Усі права захищені. Жодна частина, елемент, ідея, композиційний підхід цього видання не можуть бути копіюваними чи відтвореними у будь-якій формі і будь-якими засобами — електронними і фотомеханічними, зокрема через ксерокопіювання, запис чи комп'ютерне архівування — без письмового дозволу видавця.

© О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов, 2008

© Видавництво «Зодіак-ЕКО», 2008

© Художнє оформлення.

Видавництво «Педагогічна преса», 2008

© Концепції: структури, дизайну. Ю. Б. Кузнецов, 2008

ISBN 966-7090-39-6

Державною мовою в Україні є **українська мова**.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 10 Конституції України.

Моя мова

Все в тобі з'єдналося, злилося —
Як і помістилося в одній!
Шепіт зачарований колосся,
Поклик із катами на двобій.
Ти даєш поету дужі крила,
Що підносять правду в вишину,
Вченому ти лагідно відкрила
Мудрості людської глибину.
І тобі рости, не в'януть зроду,
Квітувать в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

Василь СИМОНЕНКО.

Плакат Дарини ЛАСКАВОЇ
із проекту «Українська мова —
твого життя основа»

Любий шестикласнику!

Яку б професію ти не обрав у майбутньому, ким би не довелось тобі стати, люди складатимуть тобі оцінку передовсім за твоїм мовленням. Адже все життя людини — серед громади й у родині — минає у спілкуванні.

Що ж потрібно, щоб правильно спілкуватися? Треба знати мову. Опанувати велику кількість слів, тобто сформувати багатий словниковий запас. Вивчати граматику, щоб грамотно складати речення й тексти. А ще — навчатися правильно будувати монологи й діалоги. Отже, вивчаючи мову, ти насамперед засвоюєш науку людського спілкування й взаєморозуміння.

Грамотне, багате, різноманітне мовлення — то не тільки засіб передачі й сприйняття думок і почуттів. Це й вияв поваги до людей, з якими спілкуєшся, до народу, який створив і продовжує творити мову, до своєї держави. Позбавити себе рідної мови — те саме, що підрізати коріння своєї духовності. Державною українською мовою має бездоганно володіти кожен громадянин України.

Ми прагнули створити добрий і зрозумілий підручник, який допоміг би тобі навчатися із радістю. Підручник, який не лише тлумачив би правила, допомагав виробляти навички правильного письма і говоріння, а й відкривав би вікно у безмежний світ людської культури, навчав би бачити й розуміти красу, мріяти й фантазувати. Підручник, який дав би змогу відчувати себе сучасною людиною, привчав би товаришувати зі словниками й комп'ютером.

Хай твоє спілкування з підручником буде і корисним, і радісним!

А зорієнтуватися у ньому тобі допоможуть такі умовні позначення:

Важливі теоретичні відомості.
Червоним виділений матеріал для заучування.

Теоретичні відомості для ознайомлення.

Домашні завдання.

Завдання підвищеної складності.

Завдання для тих, хто бажає стати красномовним.

Завдання для тих, хто прагне навчитися розуміти красу.

Завдання для тих, хто хоче товаришувати з комп'ютером.

Завдання для тих, хто любить фантазувати та мріяти.

Пропуск літери позначено двома крапками (..)

Пропуск слова — трьома крапками (...)

Успішного тобі навчального року!

ЗМІСТ

ВСТУП

Багатство і краса української мови	10
Повторення вивченого про мову і мовлення. Ситуація спілкування	14

ПОВТОРЕННЯ, УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ПОГЛИБЛЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 1. Словосполучення і речення. Головні та другорядні члени речення. Однорідні члени речення	20
§ 2. Звертання. Вставні слова та сполучення слів	23
§ 3. Пряма мова. Діалог	26
§ 4. Повторення й поглиблення вивченого про текст	31

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 5. Групи слів за походженням: власне українські та запозичені слова	47
§ 6. Активна і пасивна лексика. Застарілі слова (архаїзми та історизми), неологізми	60
§ 7. Групи слів за вживанням. Загальноновживані та стилістично забарвлені слова. Діалектні, професійні слова й терміни	72
§ 8. Просторічні слова. Жаргонізми	82
§ 9. Офіційно-ділова лексика	85
<i>Лексикологічний розбір</i>	87

СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

§ 10. Основні способи словотворення	95
§ 11. Перехід слів з однієї частини мови в іншу	103
§ 12. Зміни приголосних за творення слів	106
§ 13. Складні слова	115
<i>Словотвірний розбір</i>	102

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 14. Загальна характеристика частин мови	126

ІМЕННИК

§ 15. Іменник як частина мови	129
§ 16. Рід іменників. Іменники спільного роду	134
§ 17. Число іменників. Іменники, що мають форми тільки однини або тільки множини	138
§ 18. Відмінки іменників. Значення відмінків	140
§ 19. Поділ іменників на відміни. Відмінювання іменників	142
§ 20. Написання <i>не</i> з іменниками	173
§ 21. Особливості творення іменників	175
§ 22. Написання та відмінювання імен по батькові	178
<i>Розбір іменника як частини мови</i>	172

ПРИКМЕТНИК

§ 23. Прикметник як частина мови	182
§ 24. Якісні, відносні, присвійні прикметники, їхнє творення та правопис	185
§ 25. Ступені порівняння прикметників	194
§ 26. Повні і короткі форми прикметників	200
§ 27. Прикметники твердої і м'якої груп. Відмінювання прикметників	203
§ 28. Творення прикметників	207
§ 29. Написання <i>не</i> з прикметниками	213
§ 30. Написання <i>-нн-</i> і <i>-н-</i> у прикметниках	215
§ 31. Написання складних прикметників через дефіс або разом	217
§ 32. Перехід прикметників в іменники	220
§ 33. Написання й відмінювання прізвищ	223
<i>Розбір прикметника як частини мови</i>	206

ЧИСЛІВНИК

§ 34. Числівник як частина мови. Кількісні й порядкові числівники. Числівники прості, складні та складені	226
§ 35. Відмінювання кількісних числівників	232
§ 36. Відмінювання порядкових числівників	243
<i>Розбір числівника як частини мови</i>	246

ЗАЙМЕННИК

§ 37. Займенник як частина мови. Розряди займенників за значенням	250
§ 38. Особові займенники і зворотний займенник <i>себе</i>	252
§ 39. Питальні і відносні займенники	258
§ 40. Заперечні і неозначені займенники	261
§ 41. Присвійні займенники	265
§ 42. Вказівні й означальні займенники	268
<i>Розбір займенника як частини мови</i>	271

ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В КІНЦІ РОКУ	274

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Офіційно-діловий стиль. Ділові папери	39
Особливості опису приміщення	54
Особливості будови опису природи	190
Особливості будови роздуму	222

ГОВОРІННЯ:

складання діалогів (телефонна розмова)	90
складання діалогів	101, 113, 169, 181, 200
складання діалогів із кількісними числівниками	242
складання діалогів із порядковими числівниками на позначення дат і часу	246

ЧИТАННЯ Й ГОВОРІННЯ:

докладний усний переказ тексту художнього стилю	38
усний переказ тексту	46
усний переказ розповідного тексту з елементами опису приміщення	54
складання діалогів	67
усний переказ тексту із творчим завданням	105, 163
усний переказ тексту	119, 132
усний вибірковий переказ	190
усний докладний переказ	198
усний докладний переказ розповідного тексту, що містить роздум	222
усний твір-роздум про вчинок людини	239
усний твір-оповідання за жанровою картиною	256
повідомлення на лінгвістичну тему	264
читання та складання діалогів із займенниками	267

ЧИТАННЯ Й ПИСЬМО:

письмовий твір-опис приміщення в художньому стилі	69
замітка в газету типу роздуму про вчинок людини	247

ПИСЬМО:

складання оголошення	39
письмовий твір-опис приміщення за картиною в художньому стилі	79
складання плану роботи	88
письмовий переказ тексту наукового стилю	114
письмовий твір-опис природи за картиною	210
письмовий переказ розповідного тексту з елементами опису природи	219

НЕ БІЙТЕСЬ ЗАГЛЯДАТИ У СЛОВНИК...

Тлумачний словничок	280
Словничок термінів	285
Довідник «Видатні особистості»	286

ВСТУП

Над чим ми
міркуємо:

**Я і українська
мова**

Ключові слова:

**словниковий
запас;**

милозвучність;

**синоніми,
антоніми;**

**граматичне
оформлення
думки**

Іван СКОЛОЗДРА.
На оновленій землі.
Скло, олія.

Музей етнографії та художнього промислу
Національної академії наук України (м. Львів)

Це потрібно знати:

мова – найцінніший скарб народу

Цього необхідно навчатися:

використовувати багатство рідної мови у мовленні

Це треба запам'ятати:

краса мови полягає у можливості висловити думки точно, виразно й образно та в мелодійності мовлення

Над цим варто замислитися:

*Буде мова українська,
буде й Україна, будемо й ми.*

Василь ЗАХАРЧЕНКО

БАГАТСТВО І КРАСА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Прочитайте. Дайте відповідь на запитання: у чому виявляється багатство української мови?

Українську мову вважають однією з найбагатших мов світу.

Багатство мови виявляється передусім у величезній кількості слів. Виданий у 70-х роках минулого століття 11-томний тлумачний Словник української мови містить понад 134 тисячі слів. Великий тлумачний словник сучасної української мови 2005 року видання зафіксував 250 тисяч слів. Однак цей словник охоплює лише найуживаніші слова. Насправді їх набагато більше.

Нині колектив мовознавців готує новий Тлумачний словник української мови. Він складатиметься з 20 томів.

В українській мові величезна кількість синонімів, які дають змогу точно й виразно висловити будь-яку думку.

В українській мові існують різноманітні способи словотворення.

Українська мова має струнку й гнучку граматичну будову, тобто словозміну й будову речення, у ній обмаль винятків.

Отже, українською мовою можна щонайточніше передавати і найскладніші наукові поняття, і найтонші відтінки переживань людської душі.

З газети.

Уявіть, що вам потрібно виступити на засіданні мовного гуртка з доповіддю «Багатство української мови». Про що ви говоритимете? На основі тексту визначте чотири опорні думки свого виступу.

2. Прочитайте уривок із наукового тексту.

Особливості «говоріння», манеру ведення розмови передаємо українською мовою дуже різноманітно: *говорити, розмовляти, казати, промовляти, балакати, висловлюватися, мовити, ректи, глаголити, держати річ, вести річ, бесідувати, бубоніти, бурмотати, щebetати, воркувати, жebоніти, лепетати, цвенькати, просторікувати, белькотіти, варнякати, патякати, ляпати язиком, пасталакати, верзти, подейкувати, тарахкотіти, гугнявити, мимрити, талляпати, кидати слова, молоти язиком, плескати язиком, баналюки гнути, теревені правити, переливати з пустого в порожнє, точити лясц, слати язик під ноги...*

Цей кількісно значний ряд слів і фразеологізмів — своєрідний вияв уваги українців до живого мовлення, а ще — свідчення потреби через слово схарактеризувати мовця, оцінити його поведінку й манеру мовлення, підкреслити особливості інтонування тощо.

За О. Сербенською.

◆ Виберіть із уривка слова або фразеологізми, які ви вжили б, характеризуючи:

- змістовне, правильне й вишукане мовлення;
 - недосконале мовлення (із змістовими, граматичними, орфоепічними вадами).
- ◆ Складіть усно два речення, уживаючи:
- подані в тексті синоніми;
 - подані в тексті фразеологізми.
- ◆ Чи допомагають синоніми й фразеологізми увиразнити думку? Зробіть висновки: *яким роблять мовлення синоніми? Яка роль у мовленні фразеологізмів?*

Георгій НАРБУТ.
Розмова

3. Прочитайте. Що об'єднує подані вислови? Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Назвіть синоніми й антоніми.

1. Слово наше пребагате і пахуче, ніби м'ята. (В. Кочевський).
2. На вустах розквітає слово і любистково, і барвінково. (П. Осадчук).
3. Нехай же слово, слово золоте печалиться, сміється і цвіте! (Р. Лубківський).
4. Як веселонька блискуча, переливна, миготюча, по моїй країні милій мова дивная дзвенить. (Г. Чупринка).
5. Солов'їну, барвінкову, українську рідну мову в дар дали мені батьки. (В. Лучук).
6. Співучості джерельної води не може заздрити моя ласкава мова. (Н. Ібракаєва).

Олександр МІКОРА.
Тарасова гора

- ◆ Які з речень передають зорові образи? Що ви «бачите» (уявляєте), коли їх читаєте або слухаєте?
- ◆ Зміст яких речень ви змогли б передати малюнком? Що зобразили б на цьому малюнку?
- ◆ Опишіть уявний малюнок словами. У відповіді вживайте якнайбільше синонімів.
- ◆ Які речення передають слухові образи? Що ви «чуєте», читаючи або слухаючи їх?

- Які відчуття викликає у вас репродукція картини «Тарасова гора»? Чи подобається вам цей пейзаж? Розкажіть про зображене. Намагайтеся передати словами захоплення від краси української природи. Чи розумієте ви значення слова

репродукція? Перевірте себе за тлумачним словничком, поданим у кінці підручника.

4. Перепишіть речення. Які слова засвідчують красу української мови? У чому, на вашу думку, полягає ця краса?

1. Бринить, співає наша мова, чарує, тішить і п'янить. (Олександр Олесь). 2. У мені звучиш ти, мово пісенна, лунаєш шумом рідного гаю! Здаєшся звуком сопілки в полі, шелестом верб, калини, тополі... (І. Крацук). 3. Наша мова калинова і ласкава, і медова, і багата, і не бідна. От що мова наша рідна! (Д. Чердниченко). 4. Відчуваю і усвідомлюю, яка це красива й легка мова. (І. Рєпін).

◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Назвіть епітети. Значення цього слова уточніть за словничком термінів, уміщеним у кінці підручника.

◆ Визначте синоніми. Усно продовжіть синонімічні ряди.

5. Прочитайте. Як ви розумієте вислів краса мови? Чи пов'язані між собою краса мови та мовне багатство?

Що таке краса? Це привабливість, врода, вишуканість. Краса української мови передовсім виявляється у мелодійності мовлення українців, приємності його звучання.

Милозвучності українського мовлення досягають чергуванням голосних і приголосних звуків, уникненням важких для вимови чи неприємних для слуху поєднань звуків. Милозвучність забезпечує природну для української мови наспівність і гармонійність.

Красу звучання української мови особливо відзначають іноземці. Звичними стали такі означення нашої мови, як *солов'їна* і *джерельна*.

Але краса мови виявляється не тільки у привабливості звучання. Краса полягає й у можливості висловити думки й почуття точно, виразно, образно. Доречність, різноманітність і вишуканість граматичного оформлення думки забезпечує багатство української мови: її словниковий склад, різноманітність граматичних форм слів і синтаксичних конструкцій (речень).

Таким чином, краса мови та її багатство нероздільні.

З посібника.

Подумайте, звуки якого інструмента нагадує вам звучання української мови. Чим саме?

6. Перепишіть речення, уставляючи пропущені літери.

1. І яка чудова, світла і б...гата українс...ка мова, мова мами й тата! (Марійка Підгірянкa). 2. Дбайливе ставлення до б...гатства рідної мови має пр...вчити людину не ст...рати її барвистості, не обмежувати

Олександр МІКОРА.
Тиша

можливостей. (Б. Антоненко-Давидович). 3. Запашна, співуча, гнучка, м..лозвучна, сповнена музики і квіткових пахоців. Такими слухними епітетами супроводит..ся визнан..я українс..кої мови. (За Олесем Гончаром).

◆ Визначте у реченнях *ключові слова*. Значення цього терміна з'ясуйте у словничку термінів, поданому в кінці підручника.

7. Прочитайте. Дайте відповіді на запитання: для чого укладають словники? Які словники вам відомі? Яким словником ви користуєтеся найчастіше?

На підготовку нового Тлумачного словника української мови відведено 4 роки. Він матиме дві **версії** — паперову та електронну. Очевидно, спершу кожний том буде представлено в Інтернеті, потім — у вигляді лазерного диска, а відтак черга дійде до книжкового багатотомника. Без нього цей благородний **проект** буде, ясна річ, не завершеним.

Протягом останніх десяти років випущено понад 30 різноманітних українських словників. Серед них три видання Орфографічного словника української мови (по 125 тисяч слів у кожному), Словник синонімів української мови у 2-х томах (9200 синонімічних рядів), Словник фразеологізмів української мови (7920 стійких словосполук), словники антонімів, епітетів, географічних назв, іншомовних слів та інші.

З газети.

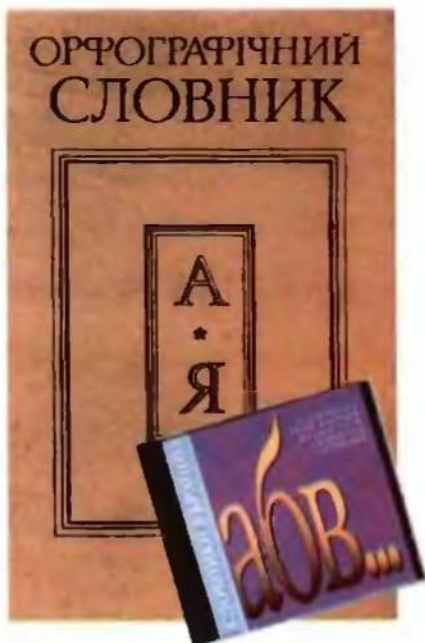
- ◆ Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком у кінці підручника.
- ◆ Розкажіть про роль словників у житті школяра.
- ◆ Як ви вважаєте, навіщо потрібні словники дорослим людям?

За допомогою вчителя інформатики зберіть відомості про електронні словники. Спробуйте скористатись одним із них. Яким словником — паперовим чи електронним — зручніше, на вашу думку, користуватися? Чому?

8. Складіть і запишіть висловлювання на тему «Не бійтесь заглядати у словник!» У творчій роботі використайте матеріал попередніх вправ, а також знання, отримані у п'ятому класі.

Зв'язне мовлення

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО МОВУ І МОВЛЕННЯ. СИТУАЦІЯ СПІЛКУВАННЯ

9. Розгляньте таблицю. Пригадайте, з якими розділами науки про мову ви вже знайомилися у попередні роки.

РОЗДІЛИ НАУКИ ПРО МОВУ

НАЗВА РОЗДІЛУ	ЩО ВИВЧАЄ
ФОНЕТИКА	звуки мови і мовлення
ГРАФІКА	знаки письма
ОРФОЕПІЯ	правила вимови
ОРФОГРАФІЯ	правила написання слів
ЛЕКСИКОЛОГІЯ	слова, їхнє значення, походження й уживання
ЛЕКСИКОГРАФІЯ	правила укладання словників
ЕТИМОЛОГІЯ	походження (історію) слів
ФРАЗЕОЛОГІЯ	стійкі словосполучення (фразеологізми), їхнє значення й уживання
БУДОВА СЛОВА	значущі частини слова
СЛОВОТВІР	способи творення слів
ГРАМАТИКА: МОРФОЛОГІЯ СИНТАКСИС	частини мови словосполучення, речення
ПУНКТУАЦІЯ	правила вживання розділових знаків
ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ	текст, його зміст і будову
СТИЛІСТИКА	стилі мовлення
РИТОРИКА	закони красномовства

10. Перепишіть прислів'я, уставляючи замість крапок пропущене слово. Прочитавши подане нижче правило, витлумачте лексичне значення цього слова.

1. Слово до слова — зложиться 2. Рідна ... — не полова, її за вітром не розвієш. 3. Хто своєї ... цурається, той сам себе стидається. 4. Без знання чужої ... сиди собі вічно вдома.

МОВА — це засоби, які використовуємо для спілкування.

Серед мовних засобів є такі:

- звуки (фонетичні засоби);
- слова (лексичні засоби);
- форми слів (морфологічні засоби);
- словосполучення і речення (синтаксичні засоби).

МОВЛЕННЯ — це спілкування за допомогою мовних засобів (слів, словосполучень, речень, текстів), тобто мови.

Мовлення буває усне й писемне, монологічне й діалогічне.

11. За допомогою схеми, поданої на наступній сторінці, пригадайте, які є види мовленнєвої діяльності.

◆ Прочитайте мовчки прислів'я і приказки й поміркуйте, про які види мовленнєвої діяльності йдеться в кожному з них.

1. З розумним розговориться, що меду напиться. 2. Умієш говорити, то вмій слухати. 3. Скажеш — не вернеш, напишеш — не зітреш. 4. Написаного сокирою не вирубаєш. 5. Ви мовчіть, а я буду слухати. 6. Більше слухай, а менше говори. 7. Він свій язик припинати не звик. 8. Написав писака, що не прочитає читака.

- ◆ Прочитайте вголос і запишіть ті прислів'я, у яких ідеться одночасно про два види мовленнєвої діяльності.
- ◆ До яких видів мовленнєвої діяльності ви вдалися, виконуючи цю вправу?

12. Прочитайте народну легенду. Поясніть, що дала чарівна квітка юнакові й чого позбавила його змія. Чи можливе мовлення без знання мови?

Знахар

Один хлопець у ніч на Івана Купала знайшов квітку папороті. Несе квітку додому й чує, що всі дерева, птахи й тварини розмовляють між собою. Це цвіт папороті дав йому чарівну здатність розуміти мову тварин і рослин.

З того часу став хлопчина знахарем. Кожна травинка розповідала йому, яку недугу вона може зцілити. А пташок знахар розпитував їхньою мовою, де яка трава росте.

Найбільше ліків знала стара й мудра змія, яка жила у скелі. Свої таємниці вона відкривала тільки молодим зміям.

Дізнався про це молодий знахар і почав учащати до скелі. Сховається серед каміння і слухає розмову між зміями.

Побачила якось стара змія хлопця, розгнівалася на нього і вкусила. Від її отрути знахар не вмер, але онімів.

Проте мову всього живого він розумів. Хоч не міг говорити, та міг слухати.

Блукав якось він лісом і почув щебетання двох пташок. Колінця їхнього щебету були як слова. Хлопець їх розумів.

— Чула, що царівна тяжко занедужала? — щебече перша пташка.

— Чула. І знаю, як їївилікувати, — відповідає друга.

— А як? А як? — запитує перша.

— Завтра вранці випаде така роса, що всі недуги лікуватиме.

Наступного ранку німий хлопець змочив росою в роті — і язик відріс. Набрал він чарівної роси, пішов до царського палацу і сказав цареві приготувати для хворої купіль. Накрапав у ту купіль роси. Царівна скупалася й одужала.

Вдячний цар хотів видати свою дочку за хлопця заміж. Та той бути царевим зятем не схотів, а залишився знахарем. Багатьох людей той знахар вилікував, багатьом життя подовжив.

◆ Дайте відповіді на запитання: що таке мовлення? Як пов'язані між собою мова і мовлення?

◆ До якого виду мовленнєвої діяльності ви не вдавалися, виконуючи вправу?

◆ Доведіть, що текст легенди містить і монолог, і діалог.

Той, кому адресують мовлення, називається адресатом.

Той, хто висловлюється, — адресантом.

Умови, за яких відбувається спілкування, називають ситуацією спілкування.

13. Роздивіться та проаналізуйте схему, прочитайте правило. Назвіть складники ситуації спілкування.

Готуючись до спілкування, треба обміркувати (спланувати):

- тему висловлювання;
- головну думку висловлювання;
- форму висловлювання (монологічну чи діалогічну);
- стиль висловлювання.

14. Поміркуйте, на що потрібно звернути увагу, щоб зорієнтуватися в ситуації спілкування, якщо до вас звернувся:

• однокласник із проханням позичити йому тлумачний та орфографічний словники для роботи над домашнім завданням;

• керівник шкільного гуртка ляльковиків із проханням написати сценарій виступу лялькового театру на Святі книжки.

◆ Складіть і розіграйте на уроці за особами діалог, можливий в одній з окреслених вище ситуацій спілкування.

ПОВТОРЕННЯ, УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ПОГЛИБЛЕННЯ ВИВЧЕНОГО

Над чим ми
міркуємо:

Я і рідна природа.
Рослинний світ
рідного краю

Ключові слова:

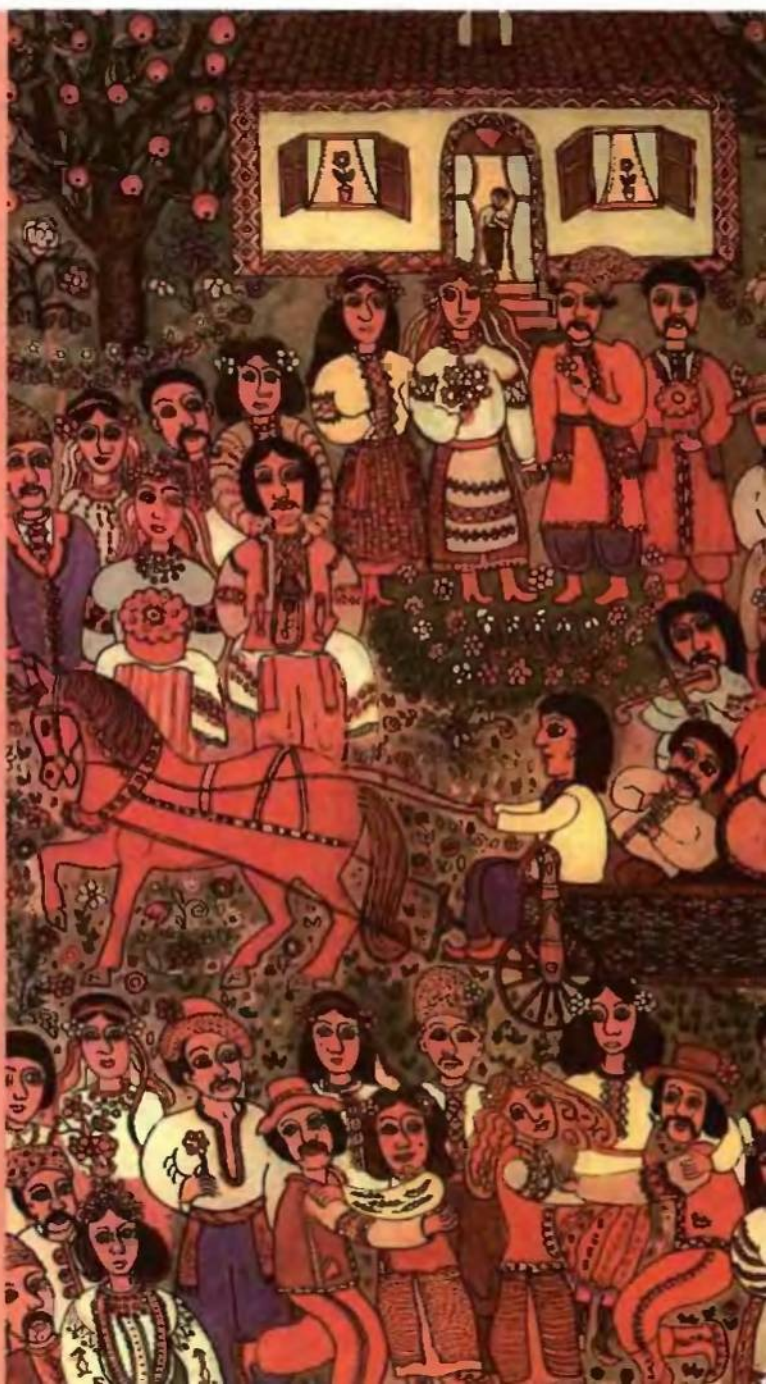
словосполучення;

речення,
граматична
основа речення,
члени речення;

звертання,
вставні слова;

текст, тема тексту,
головна думка
тексту, заголовок;

оголошення

Іван СКОЛОЗДРА.
Весілля.
Скло, олія.
Власність автора

Це потрібно знати:

види речень за метою висловлювання, за емоційним забарвленням і будовою; стилі й типи мовлення

Цього необхідно навчатися:

доречно вживати звертання і вставні слова

Це треба запам'ятати:

правила вживання розділових знаків; ознаки офіційно-ділового стилю

Над цим варто замислитися:

Вся і давність, і обнова — українська мова.

Павло ТИЧИНА

§ 1 СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

15. З поданих пари слів утворіть словосполучення, запишіть їх. У кожному визначте головне і залежне слова.

ЗРАЗОК → Цікавий, розмова -- цікава розмова.

Урок, мова; рідний, слово; навчатися, охоче; зустрітися, товариші, з; новий, підручники; відвідати, бібліотека; слухати, уважно; чудовий, настрій; працювати, наполегливо.

- ◆ Як установити змістовий зв'язок між словами у словосполученні?
- ◆ Який зв'язок установлюється між словами у словосполученні за допомогою закінчення або закінчення і прийменника?

16. Прочитайте. Визначте словосполучення та сполуки слів. Поясніть, як ви їх розрізняєте.

Підкралася осінь; осінній день; сонячний і теплий; золоте листя; дерева й куці; злива налетіла; дощові краплі; напоїти землю; листя шелестить; вдячно усміхатися.

- ◆ У кожному зі словосполучень визначте головне і залежне слова.
- ◆ З двома словосполученнями складіть і запишіть речення.

17. Прочитайте речення. Виділіть із них два словосполучення, визначте в кожному головне і залежне слова.

1. Осінь золотиста ще сміється листям. (В. Івасюк). 2. Перо жарптиці у траві знайди. (Є. Гуцало). 3. Так свіжо в лісі і в душі! (В. Затулівітер). 4. Падає листочок з віт уже сухий. Що тобі шепоче вітер золотий? (В. Сосюра).

- ◆ Чи утворюють словосполучення підмет і присудок? Чому?
- ◆ За поданими нижче таблицями схарактеризуйте кожне речення.

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

РОЗПОВІДНІ	ПИТАЛЬНІ	СПОНУКАЛЬНІ
Містять повідомлення	Містять запитання	Містять заклик, наказ, прохання
<i>Жовкнуть трави в полі.</i> К. Перелісна.	<i>Хто там, хто заглядає у вікно?</i> Л. Силенко.	<i>Набери з криниці свіжої водиці.</i> Т. Коломісць.

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ

ОКЛИЧНІ

Розповідні, питальні, спонукальні речення, що виражають емоційні переживання і вимовляються з окличною інтонацією

Вересень золото сипле під ноги!
Т. Севернюк.
Побачимось коли?!
Т. Майданович.
Дорожіть миттю, секундою!
Олесь Гончар.

НЕОКЛИЧНІ

Розповідні, питальні, спонукальні речення, що не виражають особливих переживань і вимовляються спокійним тоном

Жовтіє на узліссі трава.
Г. Бойко.
Чи бачив ти осінні луки?
Д. Білоус.
Дозволь мені сказати слово.
Р. Іваничук.

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА БУДОВОЮ

ПРОСТІ

Мають одну граматичну основу

Лісом дощик поблукав.
Г. Усач.

СКЛАДНІ

Мають дві або більше граматичних основ

Лист жовтіє, з неба дощик сіє.
І. Блажкевич.

18. Перепишіть, підкресліть граматичні основи речень. Простими чи складними є ці речення? Прочитайте спочатку прості речення з двома головними членами (*двоскладні*), потім — з одним головним членом (*односкладні*).

1. Так негадано ця осінь закурликала над степом. (*Б. Олійник*).
2. Йде Панна Осінь золотава з маленьким келихом вогню. (*І. Драч*).
3. Метушні немає. Тиша. Прохолода. Осінь золотава тихо й ніжно ходить. (*К. Перелісна*).
4. По траві іще зеленій між дерев в саду ідем. Йдем по листу золотому. (*М. Познанська*).
5. Б'є осінь в бубон золотий холодними вітрами. (*В. Сосюра*).
6. Сади шумливі і духмяні холодна осінь роздягла. (*В. Сосюра*).
7. Пахне в'ялим листом. (*Н. Кибальчич*).

◆ Поясніть вислів *осінь закурликала*. Чи доречно, на вашу думку, сказати *осінь затьохкала*? Чому?

◆ Визначте в реченнях слова, ужиті у переносному значенні.

19. Прочитайте речення, інтонуючи їх відповідно до розділових знаків. Поясніть уживання розділових знаків. Перепишіть речення, підкресліть у них усі члени речення. Які члени речення називаються однорідними?

1. Сиплеться, осипається листя. Плаче і посміхається крізь сльози осінь. (М. Стельмах). 2. Світить, та не гріє сонце золоте. (Я. Щоголів). 3. З вітром злинули під хмари сірі гуси і качки. (С. Черкасенко). 4. Від сонця та світла дуби сонні мліють. (О. Довгоп'ят). 5. На доріжки й трави падають листочки бурі й золотаві. (К. Перелісна). 6. Червонясте, золотисте опадає з кленів листя. (І. Блажкевич).

◆ Чи утворюють однорідні члени речення словосполучення? Чому?

20. Прочитайте речення, визначте в них граматичні основи. Які з речень є складними?

1. Вересень трусить груші в садочку. 2. **Жовтень** гаптує клену сорочку. (Ф. Петров). 3. Ходять хмари в небі синім, тихо вересень **прийшов**. (Н. Забіла). 4. А верес медом в вересні зацвів, заслав він килимами Україну. (Є. Гуцало). 5. Ви чули, як шумлять бори у вересневі вечори? (А. Малишко). 6. А тихий жовтень мряку **розвіє**. 7. У лісах, садочках лист пожовтіє. (Марійка Підгірянка). 8. Вітер плаче, вітер віє, дощ **осінній** дрібно сіє. (К. Перелісна).

◆ Випишіть лише складні речення, підкресліть у них усі члени речення.

◆ Визначте орфограми у виділених словах. Скористайтеся поданою в кінці підручника таблицею «Перелік основних орфограм».

 21. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.

1. Ходить осінь по долині і снує свої сіті. Обснувала димами гори заповнила мрякою яри посунула туманами по шляхах. Під її дотиком тихнуть голоси співи та викрики. (В. Винниченко). 2. Вже листопад підкрався з-за дубів і гай скидає золоту перуку. (Л. Костенко). 3. Тече туман у берегах ріки течуть в тумані птиці над рікою. (Є. Гуцало).

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами. Однорідні члени підкресліть.

◆ Назвіть складні речення. Яка відмінність між складним реченням і простим?

◆ У виділених словах визначте орфограми.

 Придумайте історію, до якої можна було б застосувати прислів'я «Осінь сумна, та від її щедрості весело». Розкажіть її однокласникам.

Микола БІДНЯК
Дари осені

§2 ЗВЕРТАННЯ. ВСТАВНІ СЛОВА ТА СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ

22. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте в кожному звертанні. Що називається звертанням?

1. Ти справжній лицар, сину!.. Ти вславиш Україну! (І. Малкович).
2. Ми ж, люба матінко, козачого роду. (Марко Вовчок).
3. Люби, дитино, землю цю прекрасну! (С. Круліковська).
4. Розкажи мені, сивий діду, про свої пережиті дні. (Д. Загуд).

- ◆ Визначте звертання непоширені і поширені. Поясніть відмінність між ними.
- ◆ Поясніть розділові знаки при звертанні.
- ◆ Якими частинами мови виражені звертання в поданих реченнях?

23. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Умий личко перепеличко! (О. Довгий).
2. Журавлику мій сірий ти вже летиш у вирій? (Т. Майданович).
3. Куди ви летите мої високі птиці? (Б. Олійник).
4. Сіла пташка на шипшину. Не вколись моя пташино! (Л. Біленька).
5. Соловейку маленький У тебе голос тоненький. (Народна творчість).
6. Станьте птахи на коліна! Заздріть півневі півні! Він співає солов'їно голосні свої пісні. (В. Симоненко).

- ◆ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.
- ◆ Визначте вид кожного речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням. Чому найчастіше звертання вживаємо у питальних і спонукальних реченнях?

Соловейко західний

24. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у форму кличного відмінка. Назвіть звуки, що чергуються. Якими літерами позначають ці звуки на письмі?

1. Поговори зі мною, (друг)! (С. Йовенко).
2. Стій, (козак), постривай, шляху в людей попитай.
3. Не клуй, (птах), ягід із калини. (Народна творчість).

- ◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків при звертаннях.
- ◆ Підкресліть члени речення. Чи є звертання членом речення?

Пригадайте, які звертання називають риторичними. За необхідності зверніться до словничка термінів, що його вміщено в кінці підручника. Визначте риторичні звертання у реченнях попередньої вправи. Яка їхня роль у мовленні?

- ◆ Що вам відомо про такий розділ науки про мову, як *риторика*? Чому потрібно її вивчати?

РИТОРИКА — наука красномовства, мистецтво переко-
нувати словом.

**Риторика як наука виникла у Стародавній Греції.
В Україні наука красномовства поширилася із XVI століття.**

25. Ознайомтеся з таблицею. У поданих після неї реченнях визначте звертання і вставні слова. Перепишіть речення, підкресліть у них усі члени речення.

СЛОВА, ЯКІ НЕ Є ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

ЗВЕРТАННЯ

Слово (словосполучення),
яке називає того, до кого звертаються

Мамо, про що ти мовчиш?
П. Перебийніс.
Не стій, мати, коло хати.
А. Малишко.
Чи впізнаєте мене, люди добрі?
М. Коцюбинський.

ВСТАВНІ СЛОВА

Слово (сполучення слів), що виражає
ставлення мовця до висловлюваного ним

Здавалосьь, папороті цвіт я відшукала.
Л. Забашта.
Я мислю, отже, існую.
Р. Декарт.
Я його зустрів, безперечно.
О. Влизько.

1. Вересню мій, веслами весело греби. Ждуть тебе на березі з кошком гриби. (Б. Олійник). 2. Кажуть, у степу є криниці. (В. Яринич). 3. А листопад, на диво, розіслав зелений килим. (С. Охріменко). 4. Здається, навіть небо споглядає пишноту саду. (О. Ющенко). 5. В розлуці з вами, солов'ї України, так ние серце! (М. Рильський). 6. Горнись до тебе, Україно. (Л. Гавриленко).

◆ У виділених словах визначте орфограми. За потреби скористайтесь поданим у кінці підручника переліком основних орфограм.

26. Проаналізуйте таблицю. Прочитайте речення, визначте в них вставні слова. З'ясуйте значення кожного.

ВСТАВНІ СЛОВА (СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ) МОЖУТЬ ВИРАЖАТИ АБО ВКАЗУВАТИ НА:

УПЕВНЕНІСТЬ

Звичайно, дійсно, безперечно, без сумніву, безумовно, певна річ

НЕВПЕВНЕНІСТЬ

Може, певно(е), можливо, здається, очевидно

ДЖЕРЕЛО ПОВІДОМЛЕННЯ

По-моєму, кажуть, на думку ... , за свідченням ... , як відомо, як зазначено ...

ВСТАВНІ СЛОВА (СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ) МОЖУТЬ ВИРАЖАТИ АБО ВКАЗУВАТИ НА:

**ЕМОЦІЙНУ ОЦІНКУ
ПОВІДОМЛЮВАНОВОГО**

*На щастя, на жаль, на диво, на сором,
дивна річ, як навмисне*

**ПОВТОРЮВАНІСТЬ ДІЇ
У МИНУЛОМУ**

Було, бувало, як завжди

**ПОРЯДОК ВИКЛАДУ ДУМОК,
ВИРІЗНЕННЯ ОСНОВНОГО**

*По-перше, по-друге, отже, таким чином,
нарешті, виявляється, насамперед, проте,
однак*

УВІЧЛИВІСТЬ

Будь ласка, вибачте, прошу вас, дозвольте

ПРИВЕРНЕННЯ УВАГИ

*Уявіть собі, зрозумійте, зверніть увагу,
вірите, власне, між нами кажучи*

1. І, повірте, щось зі мною скоїлося **незбагненне**. (Є. Гуцало). 2. То, певне, чари. (Лесья Українка). 3. Будь ласка, будь мужнім і сильним. (О. Слоновська). 4. Проста, здається, думка, але **цінна**. (В. Крищенко). 5. Так минули прудкобіжно, може, дні, а може, **тижні**. (Н. Забіла).

- ◆ Визначте орфограми у виділених словах. Поясніть написання цих слів.
- ◆ Доберіть синоніми до слів: *мужній, сильний*.

27. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте звертання і вставні слова.

1. Я зараз прийду на твою пісню побратиме і теж заспіваю. (Р. Іваничук). 2. Заходьте щасливі господарі в хату. (С. Олійник). 3. Люди сідайте будь ласка швидше за стіл Великодній. (В. Дворецька). 4. Гарний хлопець з іншої планети може завтра в гості залетить. (Л. Костенко). 5. Я знаю юначе що серце козаچه тобі від природи дано. (В. Дворецька). 6. Спасибі предки за духовний спадок. (Л. Костенко).

- ◆ Поясніть, що виражають або на що вказують ужиті в реченнях вставні слова.
- ◆ Зробіть усний синтаксичний розбір першого речення.
- ◆ Як ви розумієте вислів *духовний спадок*?

28. Із поданими словами і словосполученнями складіть і запишіть речення, у яких вони виступали б то у ролі звертань, то у ролі членів речення.

ЗРАЗОК *Львово, хоч трішки мене зрозумій.* (В. Симоненко).
На жаль, я не бував у Львові. (І. Шишов).

Київ, місто моє, столиця, українське слово.

- ◆ Доведіть, що всі звертання у складених реченнях є риторичними.

29. Із поданими словами складіть і запишіть речення, у яких вони виступали б то вставними словами, то членами речення.

ЗРАЗОК *Здається, часу я не гаю...* (Л. Костенко).
Усе навколо казкою здається. (Б. Остапенко).

Може, даруйте, правда, на щастя.

30. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.

I. 1. Зійди сонце під моє віконце та засвіти ясно. (Лєся Українка).
 2. Хруснули гілки але здавалося зашумів увесь ліс. (В. Винниченко).
 3. Та чого ж ти жовтий клене зажурився? (В. Сосюра). 4. Звісно змалку боровик скидати капелюх не звик. (Д. Павличко). 5. Літо літо почекай не відлітай в далекий край! (М. Познанська). 6. Краю мій Люблю твої тополі. (А. Камінчук). 7. Може нам полинути у вирій? (Д. Павличко).

II. 1. Люди в радості й горі ми так потрібні одне одному! (М. Томенко). 2. Мабуть над усе до загину треба віри людині в людину. (В. Забаштанський). 3. Учись людину у землі добра святого щедрості й любові. (І. Савич). 4. Як тебе не любити Києве мій! (Д. Луценко). 5. Мій любий краю всі пісні мені лише тобою дані. (Леонід Полтава). 6. Здається цілий світ тобою марить країно зачарована моя! (В. Равський).

◆ У виділених словах визначте орфограми.

Уявіть, що люди раптом забули всі імена, тому в мовленні перестали вживати звертання. Як це позначилося б на спілкуванні? Зробіть висновок про роль звертання у мовленні. Спробуйте усно скласти казку «Ранок без звертань». Розкажіть її своїм однокласникам.

§3 ПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ

31. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте пряму мову і слова автора.

1. Журавлі курличуть: «Летимо у вирій!» (Б. Чалий). 2. А я сказав журавлику: «Мене не забувай». (М. Сингаївський). 3. «Уже осінь!» — верещить вересень. (Народна творчість). 4. Питала синичка у копанки: «А ти, криничко, не полетиш у теплий край?» (М. Воробієв).

◆ Поясніть уживання у реченнях розділових знаків.

32. Прочитайте, визначте пряму мову і слова автора. Поясніть уживання розділових знаків. Перепишіть. Накресліть схеми речень.

I. 1. «Козацькому роду нема переводу!» — співають в народі давно. (В. Дворецька). 2. Пита земля мене, питають ріки: «Чи ти Вкраїні син, чи син навіки?» (Д. Пилипчук). 3. «Ти до землі всім серцем прихились», —

мені шепоче рідна Україна. (І. Гончар). 4. «Чи ж буває Вкраїна без верби й калини?» — дивуються наші земляки. (В. Сурруненко).

II. 1. Хочеться мовити собі й кожному: «Бережімо свої таланти!» (А. Камінчук). 2. «Чим багата людина в цьому світі?» — запитують. «Собою», — відповідаю я. (О. Довгий). 3. Приказка є у народу: «З другом хорошим сміло іди у вогонь і воду». (М. Познанська).

◆ Обговоріть у парах думку, що висловлена в останньому реченні.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ

Слова автора: «Пряма мова! (?)»

Са: «Пм! (?)»

*Підїхав юнак на коні і сказав: «Дай, дівчино, напитись мені!» (В. Сосюра).
Питають друзі: «Що шукаєш ти?» (А. Малишко).*

Слова автора: «Пряма мова».

Са: «Пм».

Я прощаюся з літом, і воно мені каже: «Прощай». (Л. Костенко).

«Пряма мова! (?)» — слова автора.

«Пм! (?)» — са.

*«Беріть черешні!» — звернувся хлопчак до Богдана. (М. Стельмах).
«Куди ти йдеш?» — журилась мати. (А. Семенюк).*

«Пряма мова», — слова автора.

«Пм», — са.

«Добрий вечір вам», — заспівав позаду дівочий голос. (М. Стельмах).

33. Перепишіть речення, додавши вибрані з довідки речення з прямою мовою. Розставте розділові знаки.

1. Ходить гарбуз по городу, питається свого роду:

2. Обізвалась жовта диня, гарбузова господиня:

ДОВІДКА! Усі живі, всі здорові та й родичі гарбузові! Ой чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові?

Ескіз ляльок до вистави
«Барвінок»
Богдана ЧАЛОГО

34. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.

1. А мати кличе нас Дивіться діти он воду із Дніпра веселка позича. (А. Малишко). 2. Я тобі і небо сину прихилила б каже мати. (М. Познанська). 3. Приїжджай Михайлику і книжку гарну привозь попрохала дівчина. (М. Стельмах). 4. Осінь каже Я все розфарбую. (Народна творчість).

◆ Визначте в реченнях звертання. Поясніть, чому вони найчастіше грапляються в реченнях із прямою мовою.

◆ Визначте фразеологізм, поясніть його значення.

◆ У виділених словах визначте орфограми.

35. Прочитайте речення. Усно перебудуйте їх на речення з прямою мовою. Новостворені речення вимовте з належною інтонацією.

1. Мати каже, що найбільше див у світі робиться на світанні. (М. Стельмах). 2. І сонечко тихенько запитало, чи тепло у душі моїй сьогодні. (О. Омельченко). 3. Колись люди говорили, що наша земля наповнена молоком і медом. (І. Захарченко). 4. Із гордістю сина кажу я про те, що мати мені Україна. (М. Луків).

◆ Які слова вам довелося пропустити?

36. Прочитайте речення. Визначте етикетні формули («слова ввічливості»). Складіть і запишіть три речення з прямою мовою, використайте в них формули етикету.

1. «Добрий ранок, тітко Ганно!» — гукає Мар'яна. (М. Стельмах). 2. «Здорові були!» — пробасив Василь. (О. Миронюк). 3. «Доброго здоров'ячка!» — скоромовкою відповіла молодиця. (М. Стельмах). 4. До косарів знімав шапку і кричав на все поле: «Бог на поміч вам!» (В. Земляк). 5. Встала вона, пирогів напекла, мандрівника до воріт провела... Ще й уклонила: «Щастя тобі, доле!» (Л. Костенко). 6. «Добрий вечір вам!» — проспівав знайомий голос. (М. Стельмах). 7. Шапку узяв і почав її м'яти: «Що ж, на добраніч, пора вирушати...» (Л. Костенко). 8. «Ходи здоровий, ходи здоровий, ходи здоровий!» — тричі сказав садівник. (М. Стельмах).

◆ Поясніть лексичне значення слова етикет. За потреби зверніться до глумачного словничка. З'ясуйте походження цього слова.

◆ Яких формул етикету найчастіше вживають сучасні школярі? Запишіть п'ять із них. Яка роль етикетних формул у мовленні?

◆ Розкрийте значення прислів'я «Красне слово — золотий ключ».

37. Прочитайте мовчки. Визначте, скільки осіб бере участь у спілкуванні. Як називаємо спілкування двох або більше осіб? Як називається висловлювання кожного співрозмовника?

— Що в тебе болить, яблунько?

— А... нічого... Тільки ось цей листочок, що не хоче падати.

Г. Курпа.

— Хлопчику, що ти робиш на дереві?

— Та одне яблуко впало, і я хочу повісити його на місце.

Народна творчість.

◆ Поміркуйте, чи є діалог різновидом прямої мови. Обґрунтуйте свою думку.

◆ Визначте речення, ускладнені звертаннями, поясніть у них розділові знаки.

➤ Придумайте діалог, що міг би відбутися між бабусяю та її онуками, зображеними на малюнку.

Юрій СЕВЕРИН.
Онуки

38. Речення з прямою мовою запишіть у вигляді діалогів.

1. «Чим ви, хлопці, вдома втираєтесь?» — «Батько — рукавом, мати — подолом, а я на печі так сохну!»

2. «Хто винен?» — «Невістка». — «Так її вдома нема!» — «Та он її плахта висить!» (*Народна творчість*).

3. «Де голки твої розкішні?» — запитали Їжака.

Каже той: «Служу у Вовка на посаді колобка». (*За Г. Єлишевичем*).

◆ Знайдіть у тлумачному словничку лексичне значення виділеного слова.

39. До поданих етикетних формул доберіть із довідки синонімічні. Складіть і розіграйте попарно діалог «В універмазі» (або «У поїзді»). Використайте утворені синонімічні ряди.

Спасибі, будь ласка, прощавайте, вибачте.

ДОВІДКА ➤ Дякую (дуже вдячний); прошу; бувайте (до побачення, до зустрічі, на все добре, бувайте здорові, ходіть здорові, з Богом); перепрошую (прошу вибачити, даруйте).

40. Прочитайте діалог за особами, правильно інтонуючи репліки. Усно продовжіть діалог двома самостійно складеними репліками. Уживайте вставні слова.

— З усіх істот лише людина вміє сміятися.

— А в Австралії є птах кокабура, який теж вміє сміятися.

— Навіщо нам Австралія? У нас в Україні є сич, він регоче майже щоночі. Я розповім вам історію про сича.

— Мабуть, щось моторошне?

За П. Загребельним.

Сич хатній

41. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.

1. На осінньому осонні зумкотіли оси сонні Позіхає ведмедисько значить вже морози близько! (Г. Химич). 2. Вовки в нас цілі Вівці ситі! Ведмідь зазначив у річному звіті. (С. Коваль). 3. З-під кущика сміється колючий їжачок А хто з вас доторкнеться до гострих колючок? (Н. Забіла). 4. Свиня говорила Коли б мені крила то я б полетіла в блакить! (Г. Бойко). 5. Ми в колективі дружнім жить не проти перемовлялись між собою Шпроти. (С. Коваль).

◆ Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словником у кінці підручника.

◆ Визначте в реченнях емоційно забарвлені слова.

◆ Підкресліть слова з орфограмою «літери е — и, що позначають ненаголошені голосні звуки».

Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- » Що називається словосполученням?
- » Як визначити у словосполученні головне і залежне слова?
- » Чому не утворюють словосполучення підмет і присудок? Однорідні члени речення?
- » Що називається реченням?
- » Які є речення за метою висловлювання, емоційним забарвленням та будовою? Складіть і заповніть у зошитах таблицю, аналогічну тій, що її подано в підручнику. Приклади видів речень за метою висловлювання доберіть із художньої літератури, за емоційним забарвленням — із газетних текстів, а за будовою — складіть самостійно.
- » Які розділові знаки ставимо в кінці речення? Від чого залежить вибір розділового знака?
- » Що становить граматичну основу речення?
- » Які члени речення називають однорідними? Складіть і запишіть кілька речень з однорідними членами про ваші враження від літніх канікул. Поясніть розділові знаки в кожному з них.
- » Для чого в мовленні вживаються вставні слова, а для чого — звертання?
- » Складіть монолог про свою улюблену книжку, використовуючи вставні слова. Складіть і розіграйте діалог між однокласниками, які зустрілися після літніх канікул, використовуючи звертання.

§4 ПОВТОРЕННЯ Й ПОГЛИБЛЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ

Тема і головна думка тексту.

Будова тексту:

зачин, основна частина, кінцівка.

Стил і типи мовлення.

«Відоме» і «нове» в реченнях тексту

ТЕКСТ — це група речень, об'єднаних темою й головною думкою.

ТЕМА ТЕКСТУ — це його зміст, те, про що (або про кого) в ньому йдеться.

ГОЛОВНА ДУМКА ТЕКСТУ — те, до чого він закликає, що схвалює, що заперечує, від чого застерігає, тобто висновок, який впливає зі сказаного або написаного.

Здебільшого текст має з а г о л о в о к, який виражає його тему або головну думку.

Речення в тексті розташовані в потрібній для розкриття теми послідовності.

42. Прочитайте. Визначте тему тексту та його головну думку.

Іду вчора центром розпеченого кам'яного міста. Аж раптом зі скверу — як обвіє мене лагідний польовий вітер! При самому тротуарі у всій своїй сонячній красі підняв угору золоту голову один-однісінький соняшник.

— Де ти тут узявся? — сварю його, дурненького.

— Як де? Виріс.

— Та ж тут місто. Тобі тут шию будь-хто може скрутити.

— А хіба ми вибираємо, де рости? Навесні тут жінка продавала насіння і трохи розсипала. То птахи все видзьобали, а мене під камінчиком не знайшли, і так я знайшовся.

Назавтра йду — стоїть мій соняшник, зеленіє, золотіє. І так на душі стало радісно!

Р. Дідула.

◆ Доберіть до тексту заголовок. Визначте зачин (початок) тексту і його кінцівку. Доведіть, що в тексті поєднано монолог і діалог.

◆ Визначте стиль тексту. Звертеся з поданою нижче таблицею.

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

НАЗВА СТИЛЮ	ДЕ ВИКОРИСТОВУЮТЬ ВИСЛОВЛЮВАННЯ	ОСНОВНІ ВИДИ (ЖАНРИ)
РОЗМОВНИЙ	У колі близьких людей, за неофіційних обставин	Бесіда на побутову тему, лист до близької людини
НАУКОВИЙ	У науці, освіті, техніці	Лекція, наукова доповідь, наукова стаття, підручник
ХУДОЖНИЙ	У художній літературі, в усній народній творчості	Вірш, поема, оповідання, повість, роман, п'єса, казка
ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ	У суспільному житті	Промова, звернення, виступ на мітингу, газетна чи журнальна стаття про життя суспільства
ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ	У стосунках між державами (дипломатії), юриспруденції (судочинстві), у службових стосунках, справочинстві	Закон, постанова, наказ, статут, заява, розписка, протокол, план роботи, оголошення, угода
ЦЕРКОВНИЙ (КОНФЕСІЙНИЙ)	У церкві, релігійній громаді	Молитва, проповідь, богослужбові книги

43. Прочитайте. Визначте стиль кожного висловлювання.

І. Соняшник — рослина з родини складноцвітих, основна олійна культура в Україні. Батьківщина соняшнику — південна частина Північної Америки. У Європу насіння соняшнику привезли іспанці в XVI ст. Тоді в рослини були дрібні численні кошики (суцвіття), дрібне насіння і вирощували її як декоративну. У результаті відбору було виведено врожайні сорти соняшнику — одностеблові, з великими насінинами в крупних кошиках і з високим вмістом олії в насінинах.

З енциклопедії.

II. Сонях виріс на осонні вільно і розлого.
 Одягнув чубатий сонях бриля золотого.
 Вийшла осінь із діброви — сонях похилився.
 Бриль за обрій вечоровий сонцем покотився.

В. Войченко.

III. Соняшник — один із символів України. Який гарний він на тлі ясно-блакитного неба поряд із золотом пшениць! Яка розкішна золота його голова, що не стомлюється радісно кивати сонечку з ранку до вечора! Соняшник — уособлення нестримного потягу українців до сонячного світла й тепла.

З журналу.

Геннадій ПОЛЬОВИЙ.
 Соняшник із райдугою

IV. — Сусідко! Гей, сусідко! Чому ви не поставите між соняшників опудало? Горобці ж насіння повипивають!

— А нащо опудало? Я й сама цілісінький день на городі.

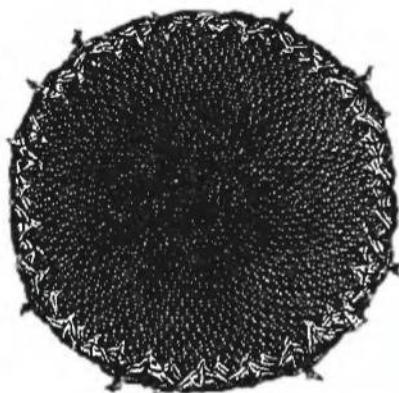
Народна творчість.

V. Рука ледача зробить тебе бідним, старанна рука — збагатить.

Иди до мурашки, приглянься до її звичаїв і стань розумним. Нема в неї ні начальства, ні надзирателя, ані вождя, а літом вона хліб собі готує, у жнива збирає корм свій.

Кожна праця приносить користь, пуста ж балаканина — голод.

З Біблії.

Яків ГНІЗДОВСЬКИЙ.
 Соняшник

Роздивіться ілюстрації, подані в підручнику, доберіть інші (репродукції картин, фотографії, рекламні листівки) й організуйте виставку на тему «Соняшники України».

44. Усно складіть текст у художньому стилі на тему «Соняшник — син сонця». Простежте, щоб у висловлюванні були зачин і кінцівка.

Уявіть, що на вашому подвір'ї виріс соняшник заввишки з п'ятиповерховий будинок. Щоб полити його, щодня потрібно тонну води. Як, на вашу думку, повелися б мешканці вашого дому? Як вчинили б ви? Розкажіть про це однокласникам.

45. Роздивіться схему. Прочитайте висловлювання, визначте, до якого типу мовлення належить кожне з них. Свою думку обґрунтуйте.

I. Збоку від скелі, під кущ шипшини, вискочив і побіг ховрашок, побіг-побіг, добіг до нірки, став на задні лапки. Він поглянув на небо, де літав яструб, на куці, де чатувала його лисиця, і сховався в нірку.

За М. Вінграновським.

II. За будовою тіла ховрах дещо схожий на білку. Має не більше 20 см завдовжки. Тулуб вайлуватий, лапки короткі, хвіст на чверть коротший від довжини тіла. Ховрах сірувато-бурого забарвлення, спіна вкрита добре помітними білими плямами. Вуха майже непомітні, вони більше нагадують згортки шкіри. У ротовій порожнині ховрахів є защічні мішки для кормів.

За О. Корнєєвим.

III. Щоб залягти у зимову сплячку, ховрахи викопують нору. Хід до неї вони зсередини забивають землею, отже, взимку перебувають в ізолюваному кублі, тому легко переносять морози. Під час зимової сплячки усі життєві процеси в організмі ховрахів припиняються, тому що тварини зовсім не їдять. Температура тіла узимку падає до 3 градусів. Ось чому під час сплячки ховрахи майже не втрачають накопичених восени і навесні в організмі запасів речовин.

З підручника.

Ховрах крапчастий

Уявіть, що батьки подарували вам ховрашка, якого ви поселили у скляній банці. Виявилось, що ховрах може розмовляти людським голосом. Про що він міг би вам розповісти і чого попросити? «Відтворіть» монолог тваринки.

Важливою ознакою тексту є його зв'язність. Вона виявляється в тому, що кожне наступне речення, з одного боку, будується на основі речення попереднього, вбираючи в себе його частину, а з іншого боку, містить нову інформацію.

Таким чином, речення в тексті ніби поділяється на дві частини. Частина (слово, словосполучення), що повторює вже відому з попереднього речення інформацію, називається «в і д о м и м». Друга частина речення (слово, словосполучення), що передає нову інформацію, називається «н о в и м».

Найчастіше «відоме» стоїть на початку речення, «нове» — у кінці. Але «відоме» й «нове» можуть мінятися місцями.

«ВІДОМЕ» І «НОВЕ» У РЕЧЕННЯХ ТЕКСТУ

46. Перепишіть уривок. У кожному з речень тексту літерами В і Н позначте «відоме» і «нове» над відповідними словами (у першому реченні позначають тільки «нове»).

Н

Кріт живе у землі. Для життя під землею пристосовані його могутні лапи. Вони мають міцні кігті та вивернуті назад долоні. Дужими долонями кріт прокопує в землі галереї. Мандруючи ними, тварина поїдає підземних комах.

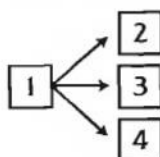
За Ю. Дмитрієвим.

Між собою речення в тексті можуть поєднуватися двома типами зв'язку: послідовним (ланцюговим) або паралельним.

За послідовного зв'язку кожне наступне речення пов'язане за змістом із попереднім. Такий зв'язок можна уявити схемою:

За паралельного зв'язку два або кілька речень за змістом пов'язані з одним реченням. На схемі це можна показати так:

За послідовного зв'язку речення можуть поєднуватися між собою займенниками, синонімами, лексичними повторами, сполучниками.

47. Прочитайте байку давньогрецького мудреця Езопа. Якими лексичними засобами міжфразового зв'язку — займенниками, синонімами, повторами слів, спільнокореновими словами — пов'язані між собою речення, поєднані послідовним зв'язком? (Слова, що є засобами зв'язку, виділено).

Лев і Миша

Лев спав. По ньому бігала Миша. Звір прокинувся, зловив і хотів з'їсти маленьку Мишу. Мишка почала благати відпустити її. Тварина навіть обіцяла віддячити за подароване життя. І тоді засміявся Лев і відпустив тваринку.

Невдовзі звіролови спіймали Лева й мотузям прив'язали до дерева. Почувши його стогін, прибігла Миша. Вона перегризла мотузок. Навіть мала і слабка істота здатна віддячити за добро.

е Складіть казку про пригоди комп'ютерної Мишки, яка посварилася з Монітором.

◆ Про Езопа прочитайте у довіднику «Видатні особистості», що його вміщено в кінці підручника. Яких українських і зарубіжних байкарів ви знаєте?

◆ Поясніть значення вислову езопова (езопівська) мова.

е Складіть і запишіть казку про іграшкову кицьку, зображену художником на підвіконні міського будинку. Спробуйте визначити «відоме» і «нове» у двох-трьох реченнях записаного вами тексту.

Самуїл КАПЛАН.
Казка про іграшкову кицьку

Основні ознаки тексту такі:

- пов'язаність речень за змістом (темою);
- наявність головної думки;
- розвиток змісту й головної думки;
- зв'язок речень між собою за допомогою:
 - займенників;
 - синонімів;
 - повторів слів;
 - спільнокоренових слів;
 - сполучників.

48. Роздивіться фотографії. Доберіть до однієї з них назву, яка могла б стати темою тексту, складеного за змістом зображеного. Обміркувавши головну думку такого тексту, складіть і запишіть його.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

Докладний усний переказ тексту художнього стилю

49. Прочитайте текст спочатку мовчки, потім уголос за особами. Визначте його тему й головну думку. З'ясуйте стиль тексту, свою думку доведіть.

Добрий лісоруб

Прийшов якось чоловік у ліс по дроба. Вибрав березу, підняв сокиру. Тут берізка заговорила жалісно:

— Не рубай мене! Мої дітки-паростки плакатимуть, якщо мене не стане!

Підійшов чоловік до дуба. Почав дуб просити:

— Дай мені ще пожити на світі! Жолуді мої ще не дозріли й не годяться на насіння. Як же виростуть дубові ліси?

Замислився чоловік: «От диво! Ліс живе, ліс думає. У кожного дерева свій розум, у нас із ним одна мова. Кожне дерево знаходить мудрі й переконливі слова. Духу не вистачає його скривдити!»

Тут із хащів вийшов дідок із довгою зеленою бородою. Лагідно глянув на чоловіка й сказав:

— Спасибі тобі, що не знищив моїх дітей! Це принесе тобі щастя. Віднині все, що потрібно, у тебе буде. Дивися лише, щоб твої бажання не стали надмірними.

Попрощався Лісовик і зник.

Жив той чоловік заможнo і щасливо до кінця своїх днів. І діти його були щасливі, й онуки, бо ніколи не кривдили нічого живого.

Та якось правнукові доброго лісоруба запраглося, щоб сонце спустилося з неба й погріло йому спину. Розгнівалося сонце на таку його дурість і спалило нахабу промінням.

Того нещасливого дня гаряче проміння так налякало дерева, що ті оніміли навіки. З тих пір люди не чули від них жодного слова.

Народна казка.

◆ Поясніть значення вислову *втратити спільну мову*. Чи можна втратити спільну мову з природою? У чому це виявляється?

◆ Складіть і запишіть план тексту казки.

 Роздивіться ілюстрацію до тексту. Що на ній зображено? Доберіть до неї назву.

 Підготуйтеся переказувати казку усно за складеним вами планом.

Олексій МАКАРЕНКО.
Без назви

50. Складіть і запишіть висловлювання в художньому стилі на тему «Шум листя — то мова моєї землі».

Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- » Що таке текст?
- » Які основні ознаки тексту?
- » Що таке тема тексту і його головна думка?
- » Що забезпечує зв'язність тексту?
- » Як називається та частина речення, що, убираючи частину речення попереднього, повторює викладену в ньому інформацію?
- » Як називається та частина речення, яка передає основне повідомлення — нову інформацію?
- » Якими засобами поєднуються в тексті речення за послідовного зв'язку?
- » Які є складники будови тексту?
- » Які типи мовлення вам відомі? Як практично їх розрізнити?
- » Які є стилі мовлення? У якій сфері життя суспільства використовуємо кожен із них? Доберіть приклади висловлювань наукового і художнього стилів.

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ. ДІЛОВІ ПАПЕРИ

Зв'язне мовлення

Письмо

Складання оголошення

51. Прочитайте оголошення, подані на цій і наступній сторінках. Які з них можна, на вашу думку, помістити на дошці інформації? Чим зумовлений ваш вибір?

⊗

Гурток природолюбів буде працювати в четвер. Про місце зустрічі спитати у вахтера.

⊗

Увага!

⊗

12 вересня о 14 годині в кабінеті 32 відбудеться заняття гуртка юних природолюбів. Запрошуються учні шостих класів.

Керівник гуртка

⊗ Хто знайшов чужого собаку, приведіть і віддайте.
Сергій.

⊗ **Оголошення** ⊗
Загубилося щеня породи спаніель, сірої масті. На спині має дві чорні плями. Нашийнику напис «Джек». Того, хто знайшов собаку, просимо привести його на адресу: вул. Райдужна, 10, кв. 5.
Родина Петренків

- ◆ Де, крім дошки оголошень, розташовують таку інформацію?
- ◆ Якого змісту оголошення вам траплялися?
- ◆ Які оголошення ви читаєте у своїй школі? Яких подій шкільного (класного) життя вони стосуються?

52. Прочитайте. Дайте відповіді на запитання: яка мета оголошення? Що має бути відображено в оголошенні? У якому стилі потрібно скласти текст оголошення?

Оголошення — діловий папір, який повідомляє, оповіщає про щось. Текст оголошення має відображати таке:

- закличність через заголовок (*Оголошення*) або звернення (*Увага! До уваги школярів! Шановні друзі!*);
- визначення адресата повідомлення;
- календарну дату, час і місце проведення заходу;
- виклад суті заходу;
- підпис: хто склав оголошення.

Текст оголошення складають в офіційно-діловому стилі.

За М. Стельмаховичем.

- ◆ Як ви розумієте вислови: *ділове спілкування; діловий папір?*

Офіційно-діловий стиль мовлення відображає потреби ділового спілкування між державами, установами, організаціями, членами суспільства.

У писемній формі діловий стиль використовують під час оформлення ділових паперів (документів).

Є чимало ділових паперів, які доводиться складати кожному не один раз у житті. Це — оголошення, план роботи, заява, розписка, доручення, протокол. Ділові папери складають відповідно до встановленої для кожного з них форми (стандарту).

Офіційно-діловий стиль використовують для протокольного запису ходу зборів, нарад, засідань.

Діловому стилю мовлення властиві такі ознаки:

- точність, логічність, ясність, стислість у викладі думок;
- уживання слів тільки в прямому значенні;
- уживання спеціальних слів (термінів), зазначення дат і цифр;
- використання усталених мовних зворотів;
- відсутність індивідуальної манери викладу та емоційно забарвлених слів.

◆ Лексичні значення слів *індивідуальний* та *емоційний* з'ясуйте за тлумачним словничком у кінці підручника.

53. Роздивіться таблицю та запам'ятайте, яких помилок потрібно уникати в текстах офіційно-ділового стилю.

ПРАВИЛЬНО

*Оголошення
Передплата газет і журналів
Надсилати на адресу
Мешкати за адресою
Вхід вільний*

НЕПРАВИЛЬНО

*Об'ява
Підписка на газети й журнали
Надсилати за адресом (по адресу)
Мешкати за адресом (по адресу)
Запрошуються всі бажаючі*

◆ Запишіть речення, виправивши в них помилки.

1. В об'яві йшлося про те, що підписка на газети триватиме до кінця місяця.
2. Свої пропозиції присилайте за адресом редакції.
3. На виставку запрошуються всі бажаючі.

54. Складіть і запишіть оголошення про очікувану у вашій школі подію (відкриття виставки осінніх квітів, проведення шахового турніру серед учнів 6–7-х класів, день самоврядування).

Інколи, щоб зацікавити людей, складають жартівливі оголошення. Ознак офіційно-ділового стилю у такому разі не дотримують, проте вимоги до творення тексту залишаються обов'язковими.

Складіть жартівливі оголошення від імені казкових героїв:

- Івана-Царенка, який хоче купити шапку-невидимку;
- Діда й Баби, які хочуть продати Солом'яного бичка;
- принца, який розшукує дівчину, котра загубила соболевий черевичок.

Сформулюйте та запишіть найхарактерніші, на вашу думку, ознаки рекламного оголошення.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Над чим
ми міркуємо:

Я і національна
культура.
Народне житло,
його інтер'єр

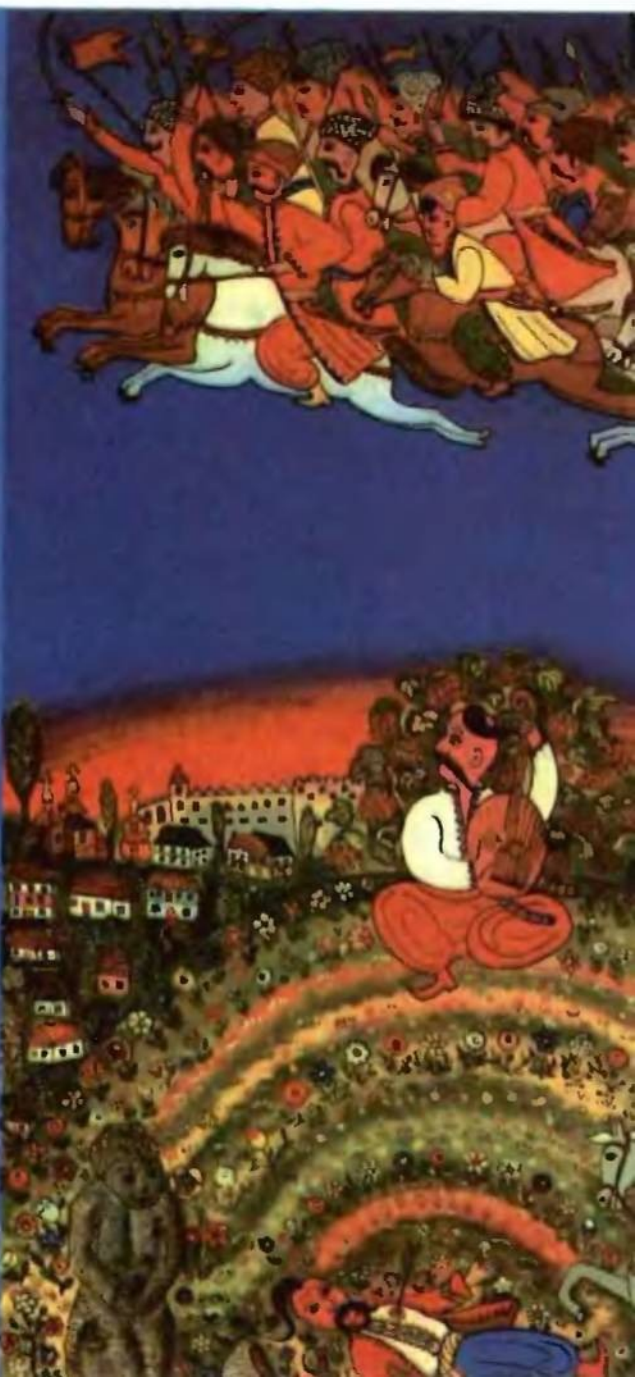
Ключові слова:

лексичне
та граматичне
значення слова;

власне українські
та запозичені слова;

архаїзми, історизми,
неологізми;

діалектизми,
професійні слова,
терміни

Іван СКОЛОЗДРА.
Слова не шире, не повніше.
Сило, олія.
Власність автора

Це потрібно знати:

групи слів
за походженням
і вживанням

**Цього необхідно
навчатися:**

користуватися у своєму
мовленні лексичним багатством
української мови

Це треба запам'ятати:

як складати план роботи;
особливості опису приміщення

**Над цим варто
замислитися:**

*Рідна мово, зелена діброво!
Ти квітуєш пелюстками слова.*

Петро ПЕРЕБИЙНІС

55. Прочитайте. У якій з колонок уміщено речення з ознаками наукового стилю? Яке речення складено в художньому стилі? Свою думку доведіть.

Слова — як крила ластівки, вона їх не чуває, але без них не може злетіти.

Ю. Мушкетик.

Слово — найменша самостійна одиниця мови, що складається із граматично оформленого комплексу звуків (рідше — з одного звука), з яким пов'язане певне значення і якому властива відтворюваність у процесі мовлення.

З підручника.

◆ Визначте лексичні значення виділених слів.

Слово має лексичне значення. Це зміст слова — те, що воно називає.

Лексичне значення мають тільки самостійні частини мови.

Сукупність слів мови, її словниковий склад називається ЛЕКСИКОЮ.

Знання лексики тієї чи іншої мови уможливує спілкування.

Розділ науки про мову, що вивчає лексику, називається ЛЕКСИКОЛОГІЄЮ.

Розділ науки про мову, який вивчає наукові основи укладання словників, називається ЛЕКСИКОГРАФІЄЮ.

Мовні словники є основним засобом збирання, опису й систематизації лексики.

56. Прочитайте. Визначте лексичні значення виділених слів. До якого словника ви звернетесь у разі виникнення труднощів?

Пригадуєш, коли тобі було три-чотири роки, тебе найбільше цікавило, що і як зветься:

— Що це за дерево?

— Як зветься ця тварина?

— Що таке місто (якщо ти живеш у селі) і що таке село (якщо живеш у місті)?

Так збагачувався твій словник. З батьками, товаришами, знайомими ти говорив як рівноправний член суспільства: ти розумієш, і тебе розуміють.

Та на цьому оволодіння словниковим запасом не закінчилося.

Скажімо, ти ніколи не бачив моря, гір, пустелі, джунглів, айсбергів, крокодилів тощо. Але коли тебе спитати, що таке крокодил, ти відразу відповіси: це величезна зубата ящірка, яка може проковтнути навіть людину. Це знання тобі принесла мова. Вона дала тобі слово і пояснила, що воно означає. Той, хто пояснював, можливо, й сам ніколи не бачив крокодила, але знає про нього від інших. Більшість наявних у мові слів утілюють не індивідуальний, а колективний досвід, який часто переростає національні межі, відтворюючи знання всього людства.

Ярослав ГОРБАШЕВСЬКИЙ.
Світ навколо мене

Ти в школі. Скільки нового пізнав і ще пізнаєш за роки навчання! І все, що стало і стане твоїм знанням, виражене в слові. Приказка «Вік живи — вік учись» поширюється й на мову. Її пізнання не закінчується ніколи.

Спробуй читати словник і побачиш, що багато слів ти чув раніше, але пояснити їхнього лексичного значення не можеш. Можна, звичайно, на це махнути рукою: «Ет, колись довідаюсь!» Але краще відразу запитати або прочитати, який зміст укладений у це слово.

За В. Русанівським.

- ◆ Однозначними чи багатозначними є виділені в тексті слова? Поясніть.
- ◆ Однозначним чи багатозначним є слово *словник*? Які його лексичні значення вам відомі? До якого словника варто звернутися, щоб це перевірити?
- ◆ Розкажіть про будову тлумачного словника.

57. Прочитайте. Визначте лексичні значення виділених слів.

1. Багатьом людям просто слід навчитися висловлюватися. Для цього необхідно знати слова. Багато слів. Тому, коли мене питають, що робити, я відповідаю: «Учіть, хлопці, слова!» (М. Вересень).
 2. Нецасна, неправедна людина, що добровільно й легко зрікається рідної мови; щаслива, праведна людина, що в радості й горі будує слово своєї землі. (Б. Харчук).
 3. Дай, Боже, недоріці ті слова, що з недоріки зроблять Цицерона. (В. Баранов).

Що вам відомо про Цицерона? Прочитайте про нього у довіднику «Видатні особистості», поданому в кінці підручника. Чи хотіли б ви бути схожими на римського оратора? Чим саме? У прямому чи переносному значенні слово *Цицерон* ужито в реченні?

- ◆ Визначте лексичне значення слова **слово** в кожному реченні. У якому реченні його вжито в прямому значенні, у яких — у переносному?
- ◆ Визначте граматичні значення виділених слів. Який розділ науки про мову вивчає граматичне значення слова?

58. Прочитайте вірш спочатку мовчки, потім уголос. Поясніть лексичні значення виділених слів. Визначте їхні граматичні значення.

У слові, сказаному влітку, наливаються жита.
 Навесні промовиш слово — лист на гілці **вироста**.
 Бо нічого на цім світі не буває просто так.
 Бо від слів **холодних** може на льоту замерзнуть птах.
 О. Ковальова.

- ◆ Визначте головну думку вірша.
- ◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні.
- ◆ Розкажіть, який вплив на людину здійснює слово. Доберіть і запишіть 2–3 народні прислів'я, у яких про це йдеться.

💡 Пригадайте, чи траплялась у вашому житті або в житті ваших близьких ситуація, до якої можна було б застосувати слова: «Хай красиво й гордо на весь світ українське Слово прогримить!». Розкажіть про неї товаришам.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

Усний переказ тексту

59. Прочитайте текст спочатку мовчки, потім уголос за особами. Визначте кілька багатозначних слів. Укажіть слова, вжиті в переносному значенні.

Підвела Мурашка голову й бачить: якесь звірятко сидить на стеблі й дивиться на неї.

- Ти хто? — запитала Мурашка.
- Коник, — відповіло звіря.
- Дивно, — подумала Мурашка. — Невже коні такі малі?

Раніше вона чула, що коні дуже-дуже великі, немов гора, і страшенно сильні. А цей — зовсім маленький. Чи, може, він іще не виріс?

На ту хвилину якраз нагодилося Сонечко.

— Ха-ха, — засміялося воно. — Коні ходять по землі, а не лазять по стеблинці.

— Так і ти ж не сяєш, як справжнє сонце, проте звешся Сонечком.

Євген ЛЕЩЕНКО.
Піть

- Але я таке ж червоне, як і те, що світить згори.
 — А я — зелений, — гордо заявив Коник.
 — Ото ж бо й воно, що зелений. Справжні коні не бувають зеленими.
 — А справжні сонця? — не здавався Коник. — Хіба вони такі маленькі, та ще й з цяточками?
 — Та я ж не сонце, я Сонечко.
 — А я не кінь, а Коник.
 Раптом полився дощ. Мурашка побігла вздовж струмочка, шукаючи в ньому броду. Струмок перерізав їй дорогу. Коник почував лапкою за вухом, посадив Мурашку на спину, напружився і — скік через потічок — опинився на тому березі.
 — Тепер я бачу, що ти справжній Коник-Стрибунець, — гукнуло навздогін Сонечко.

За В. Моругою.

- ◆ До якого стилю належить текст? Визначте його тему й головну думку.
- ◆ Складіть і запишіть план тексту.
- ◆ За планом усно перекажіть текст.

60. Усно складіть висловлювання в художньому стилі за одним із поданих початків.

- Слухає зелена трава, зелене поле і зелений гай зелену пісеньку зеленого коника. (А. Камінчук).
- Обрій подарував сонцю червоні крила, і воно стало сонечком. (С. Мудрик).

§5 ГРУПИ СЛІВ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ: ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКІ ТА ЗАПОЗИЧЕНІ СЛОВА

За походженням слова української мови поділяють на дві групи:

- **корінну українську лексику (незапозичені слова);**
- **запозичені слова.**

Серед незапозичених слів вирізняють:

- **спільні для багатьох слов'янських мов:** земля, небо, вода, сестра, брат, говорити, давній;
- **властиві тільки українській мові (власне українські слова):** хист, галявина, мрія, кмітливий, збагнути, лаштувати, линути, заздалегідь, либонь, мабуть, мерцій.

У нашій мові є слова, запозичені з:

- старослов'янської мови (найдавнішої писемної мови слов'ян, яка поширилася в Київській Русі після прийняття християнства): *єдиний, юнак, древо, злато, глава, прах, воздвигнути, благо, трудящий, грядущий, враг, вражий, соратник, начальник;*

- польської мови: *гонор, візерунок, урядник, повидло, розмаїтий, ґатунок, краков'як;*

- неслов'янських мов (давньогрецької, латинської, німецької, французької, англійської, тюркських тощо): *Біблія, ікона, ангел, демократія, комуна, лексика, фонетика, клас, лекція, консультація, екзамен, офіцер, мольберт, арфа, пейзаж, пальто, джентльмен, футбол, спортсмен, фільм, клоун, базар, нафта, собака, кавун.*

Запозичені слова становлять приблизно десять відсотків від словникового складу української мови.

61. Прочитайте. Спробуйте визначити слова, запозичені зі старослов'янської мови (старослов'янізми).

1. Возрадуєсь, граде на дніпровій кручі! (Б. Олійник). 2. Київ із гори — мов світ предивний. (П. Тичина). 3. Возсіяли небеса круті, кида сонце злитки золоті. (М. Адаменко). 4. Гарячий день розлив пекуче злато. (Є. Маланюк). 5. Дух прагне істини і благодаті. (С. Малильо). 6. Пісня — не смертна, як древо життя! (Б. Олійник). 7. Петра Яцика заслужено називають добротворцем. (З газети).

◆ Про Петра Яцика прочитайте в поданому в кінці підручника довіднику «Видатні особистості». Що ви знаєте про Міжнародний конкурс знавців української мови імені Петра Яцика? Чи брали в ньому участь?

◆ Поміркуйте, якого звучання надає мовленню вживання старослов'янізмів.

Ознаки старослов'янізмів:

- звукосполюки **-ла-, -ра-, -ре-** (глас, врата, древо) відповідно до українських **-оло-, -оро-, -ере-**: (голос, ворота, дерево);

- префікси **воз-, вос-, со-, пре-, пред-**: *воздати, вознести, воскресити; преображення, предтеча;*

- суфікси **-тель, -ин(я), -знь, -ств(о), -тв(а)**: *учитель, мислитель, богиня, гординя, приятель, боязнь, братство, жертва, битва;*

- суфікси **-ащ(-ящ-), -ущ(-ющ-)**: *трудящий, грядущий;*

- складні слова з першим коренем **благо-, добро-, зло-**: *благодать, благочестивий, благословляти, добродушний, зловонний.*

62. Складіть і запишіть невелике висловлювання на тему «Любий Києве мій» (або «Моїх батьків земля мені священна»). Намагайтеся використовувати старослов'янізми.

ДОВІДКА Град, храм, собор, глава, древній, священний, благословенний, воздвигнути.

◆ Поясніть роль старослов'янізмів у мовленні.

Розкажіть, що зображено на ілюстрації, використовуючи старослов'янізми.

63. Прочитайте. Подані синонімічні ряди завершіть дібраними з довідки власне українськими словами.

Забоганка, вигадка, химера, дивацтво,

Здібності, обдаровання, талант,

Прікрый, каверзний, гидкій,

Доглядати, стерегти, охороняти, чатувати, пильнувати,

ДОВІДКА Хист, капосний, примха, стежити.

◆ Зі словами двох синонімічних рядів складіть і запишіть речення.

64. Прочитайте. Визначте вжиті в реченнях власне українські слова. Поясніть лексичні значення цих слів, за потреби звернувшись до тлумачного словника.

1. Заглянула мрія у вічі мені голубими очима. (С. Лепех). 2. І щось бентежило, прозоро жебоніло. (О. Мороз). 3. Не надивився на довкілля — поглянь, яка краса кругом! (Д. Білоус). 4. Упав чоловік в травцю долілиць. (І. Драч). 5. Комаха зелена сюрчить на осонні. (Т. Щегельська). 6. Не квапся знімать з таїни сповиток! (Б. Олійник). 7. Оглядаюсь назад мимохіть. (Л. Воловець).

◆ Порівняйте значення слів: *долілиць* — *горілиць*; *мимохіть* — *мимохідь*. Складіть речення з кожним із них.

65. Витлумачте у вигляді словникових статей лексичні значення поданих слів. Складені словникові статті запишіть.

ЗРАЗОК Хист — здібності до чогось, обдарування, талант.

I. Паляниця, гривня, яскравий, відволікати.

II. Громада, вибалок, чарівний, залишити.

◆ З'ясуйте за тлумачним словником лексичні значення слів: *обдарування*, *обдарування*, *обдарованість*. Складіть із ними речення.

Леонтій ТАРАСЕВИЧ.
Нестор Літописець

66. Прочитайте речення. Які з названих рослин є символами України? Ознайомтесь із поясненням походження і значення цих назв.

1. Ну що мені магнолії, агави? Я поцілую мальву у щоку. (Л. Костенко). 2. І так мені гарно на серці стає, немов солов'ю на калині. (В. Бровченко). 3. Мій милий друже, любий брате! Як щедро нам вродив полин... (В. Баранов). 4. Поважно гомонять старі каштани і в небо зводять міріади свіч. (М. Зеров). 5. Розвивайся, звеселяйся, моя рідна мово, у барвінки зодягайся, моє щире слово. (Л. Забашта).

ДОВІДКА *Мальва* (лат. *malva*) — рід трав'янистих рослин з великими яскравими квітами.

Калина (від праслов'янського кореня, що означає «вогка, волога земля, болото») — вологолюбна кущова рослина, що має білі квіти й червоні гіркі ягоди.

Полин (від праслов'янського «палати, горіти»: гіркий полин обпалює, якщо його покуштувати) — трав'яниста рослина з міцним запахом, гірка на смак.

Каштан (лат. *castanea*) — дерево з видовженими листками й спрямованими угору суцвіттями.

Барвінок (лат. — «обвивати, обв'язувати») — трав'яниста витка рослина з вічнозеленим листям і блакитними квітами.

◆ За словником іншомовних слів дізнайтеся про походження і лексичне значення виділених у реченнях слів.

◆ Чи можна вважати словник іншомовних слів різновидом тлумачного словника? Що між цими словниками спільне і що — відмінне?

67. Прочитайте речення, визначте в них синоніми. Яке з цих слів власне українське, а яке — запозичене? За яким словником можна з'ясувати його походження і значення?

У темряві та в винограднім
листі
Таємно плеще тихий водограй.
Леся Українка.

Київські фонтани на майдані,
Златоглавий Київ шле вітання.
О. Кононенко.

Калина — символ України

68. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. У кожному реченні визначте слова, запозичені з неслов'янських мов.

1. Ар..фметика — це наука для всіх. (М. Стельмах). 2. Орфограф..я й пунктуац..я в дівчини справді кульгали, проте вона мала достатній запас слів, лог..чно мислила, добре робила грамат..чний ро..бір речень. (Ю. Керекеш). 3. Із давньор..мських часів до нас дійшов чудовий вислів: «Цезар не вищий за грамат..ку». (З газети).

- ◆ Позначте у словах орфограму «літери **и** — **і** в іншомовних словах».
- ◆ Пригадайте й запишіть 5–7 іншомовних слів, поширених у спілкуванні школярів.
- ◆ Поясніть розділові знаки в останньому реченні.

Запозичені чужомовні слова поповнюють словниковий запас будь-якої мови. Мова збагачується, по-перше, тому, що такі запозичення збільшують кількість наявних у ній слів, а по-друге, від запозичених слів утворюються інші слова, наприклад: гуманістичний (від гуманізм), періодичний (від період) тощо.

Слова, що вживаються в багатьох мовах в одному значенні, називають інтернаціоналізмами.

Інтернаціоналізми стосуються:

- **політики:** конституція, парламент, мітинг, капіталізм;
- **науки:** алгебра, біологія, афікс, радіус;
- **техніки:** проект, радіо, інженер, квазар;
- **мистецтва:** арія, тріо, соната, балет, пейзаж, портрет.

69. Прочитайте. Визначте слова іншомовного походження.

Спокуса моя — телевізор.
Рушаю в пригодницькі мандри,
Бо маю підписану візу
В Торонто, у Рим чи у Анди.
Гублюся у тім розмаїтті:
Там — розкіш, престиж, хмародери.
Там свято металу (не квітів)
І всякі безбожні химери.

Розваги... Надлюди у фільмах,
Там грім... феєрверк... стрілянина.
Не очі вже в мене, а більма,
Не слух вже, а рана єдина.
Оглушений світом далеким,
Засліплений (днина вже пізня), —
Не бачу, що звідти лелеки
Вернулись і тут мостять гнізда.

П. Шкраб'юк.

Гукаю собі у кафе офіціанта:
 «Борщ український, будь ласка, подайте,
 Склянку узвару й вареники з м'ясом».
 «Пані, ну що ви... Кафе в нас сучасне!
 Стейк є в нас, гамбургер, чизбургер, піца,
 (Що то він каже? І як воно їсться?)

«Фанта», «Міринда», є «Спрайт», «Кока-кола»,
 Пийте «Бонакву». А ось «Пепсі-кола».
 Ще є солодоці — тільки для вас:
 «Ківі», «Пікнік», «Помаранч», «Снікерс», «Марс»...
 (Може, він лається?) Прошу, сідайте! —
 «Ой, щось погано... Водички подайте!»
 (Хто його знає, чим він нагодує...)
 Дякую. Вибачте. Завтра зайду я».

За В. Дворецькою.

- ◆ Визначте головну думку кожного з віршів.
- ◆ Доберіть і запишіть кілька іншомовних слів, що вживаються, коли йдеться про техніку, мистецтво, кулінарію. Чи можна замінити їх українськими відповідниками?

70. Знайдіть у довідці українські відповідники до поданих іншомовних слів. Слова запишіть парами, уставляючи пропущені літери.

I. Анестез..я, ін'єкц..я, рандеву, с..мптом, компром..с.

II. Контракт, ..люзія, б..бл..оман, л..нгвіст..ка, кал..граф..я.

ДОВІДКА

I. Поступка, знеболювання, зустріч, ознака, укол.

II. Договір, мовознавство, книголюб, омана, краснопис (чистописання).

- ◆ Позначте в іншомовних словах вивчені орфограми, поясніть правопис цих слів.

Уявіть, що захворів ваш Зошит (Пенал, Олівець) і лікар Щоденник поставив хворому «людський» діагноз. Усно складіть казку про те, як ви його «вилікували». Уживайте іншомовні слова.

71. До поданих слів доберіть із довідки антоніми. Запишіть слова парами.

Фініш, авангард, актив, егоїст, фронт.

ДОВІДКА

Альтруїст, старт, тил, пасив, ар'єргард.

- ◆ Позначте в словах орфограми. Поясніть написання та лексичні значення іншомовних слів.

72. Прочитайте. Визначте слова, запозичені з неслов'янських мов. Скориставшись словником, з'ясуйте значення та походження іншомовних слів. Чи до кожного з них можна знайти український відповідник?

1. Американська компанія «Microsoft» оголосила про випуск

комп'ютерної програми, що дає змогу отримати україномовну версію найпоширенішої в світі операційної системи Windows. (З журналу).

2. Вимкнули світло — запалимо свічку. Вимкнули пам'ять — зоставсь Інтернет. (А. Перерва).

3. Тепер куди не поїдь, скрізь тільки й почуєш: «Революція, резолюція, конституція, інтелігенція!» (В. Винниченко).

4. Наш зоотехнік кожній корові дав грамотні та культурні клички: Асамблея, Квитанція, Резолюція, Організація, Накладна, Комісія. (Є. Гуцало).

- ◆ Визначте вжиті в реченнях інтернаціоналізми.
- ◆ Поясніть уживання великої літери у власних назвах.
- ◆ Випишіть іншомовні або утворені від них слова з орфограмою «літери и — і в іншомовних словах». Обґрунтуйте написання цих слів.

е Поясніть лексичне значення слова **Інтернет**. Спробуйте придумати для світової інформаційної мережі власне українську назву.

Опишіть комп'ютерного півня, використовуючи іншомовні слова.

73. Прочитайте. Визначте слова іншомовного походження, витлумачте їхні лексичні значення.

Звичайно, всі мови світу запозичують одна в одної слова. Скажімо, англійська в її американському варіанті за рік «приручає» 200–300 слів (здебільшого — наукових термінів).

А от українська мова за кілька років уже встигла «прихопити» з англійської кілька тисяч слів! То вже не взаємозбагачення, а пряме витіснення корінних українських слів американізмами. До чого ж ми допозичаємось?

А всім же оцим «медіа», «брифінгам», «рейтингам», «промоушинам», «супермаркетам», «блокбастерам» в українській мові є свої, нормальні відповідники.

За Б. Олійником.

- ◆ Дайте відповідь на запитання: чи варто захоплюватися вживанням запозичених слів? Чому?
- ◆ Поміркуйте, чи трапляються в нашому житті випадки, коли без запозичених слів справді не можна обійтися. Наведіть приклади.
- ◆ Проведіть дослідження назв магазинів, кав'ярень, комп'ютерних клубів у населеному пункті, де ви мешкаєте. Чи багато з назв іншомовні? Результати дослідження обговоріть у класі.

74. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте слова іншомовного походження, підкресліть їх.

Федір СЕРГЄЄВ.
2005 — рік комп'ютерного півня

1. Ро..гойдає сонце свої качелі, і бджолині вдарять в..олончелі. (А. Малишко). 2. Елег..ю бджола на скрипці грає, а сонях гра на кобзі золотій. (М. Гірник). 3. Вже й клевер прозирає крізь зело рожевими очима марс..анина. (І. Муратов). 4. Вітрила в напрузі, ясний краєвид. На пошуки, друзі, нових Атлант..д! (П. Швець). 5. Гортаєш «Оді..сею» й «Іліаду», і світ тобі на них зійшовся клином. (В. Герман). 6. Як хочеться ц..трини, в ній, кажуть, в..там..ни! (Ю. Михайлів).

◆ Поясніть лексичні значення слів іншомовного походження. У разі потреби звертєся із тлумачним словником.

◆ У словах іншомовного походження визначте орфограми.

◆ Знайдіть у реченнях фразеологізм, поясніть його значення.

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

◆ Зробіть синтаксичний розбір першого речення (усно).

75. Складіть і запишіть висловлювання про вашого улюбленого героя твору зарубіжної літератури. Використайте слова, запозичені з неслів'янських мов, підкресліть їх.

 76. Прочитайте висловлювання. Яке з них ви вважаєте слушним? Чому? Свою думку обговоріть у класі.

Обминайте чужинні слова кострубаті, що до нашої мови зухвало повзуть.

О. Луній.

Пуризм — надмірне прагнення очистити свою мову від слів іншомовного походження. Не будьмо ж пуристами!

З газети.

Усно розкрийте зміст давнього латинського афоризму «Істина завжди посередині».

ОСОБЛИВОСТІ ОПИСУ ПРИМІЩЕННЯ

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

Усний переказ розповідного тексту з елементами опису приміщення

77. Прочитайте. Чи дають змогу подані уривки уявити, у яких умовах живуть або працюють люди?

І. У маленькій сонячній кімнатці пахло весною. Вздовж двох стін стояли старовинні дерев'яні ліжка, низенькі шафочки й етажерочки з книжками. Стіни були пообліплювані родинними фотографіями

господарів. Низенькі глибокі крісла біля великого круглого стола обіцяли відпочинок стомленим людям. Прекрасні олійні пейзажі, розвішані поміж фотографіями, вносили спокій у збурені душі.

За П. Загребельним.

II. Стіни, обклеєні пластиковими шпалерами, євровікна і євродвері, меблі фірмові, крісло на коліщатах, комп'ютер з принтером на столі. Стільки докладено зусиль і грошей до обладнання офісу! Наразі він видавався непривітним і гнітючим. Європакети вікон не пропускали всередину ніяких звуків, і не проходило у вікна сонячне світло. Не було натхнення, не чулося духу.

За А. Морозом.

◆ Пригадайте, у яких художніх творах вам траплялися описи приміщення. Навіщо, на вашу думку, письменники вводять такі описи до своїх творів?

Опис приміщення допомагає розповісти про життя людей, їхню працю та побут, інтереси й захоплення. Часто саме вигляд приміщення дає змогу зрозуміти внутрішній світ, характер людини.

Внутрішній вигляд приміщення називають і н т е р ' е р о м .

Петро ЛЕВЧЕНКО.
У Пашенному

78. Прочитайте. Поміркуйте: що саме описали автори, щоб відтворити вигляд приміщень? На які меблі й речі вони звернули вашу увагу?

I. Перше, що вражало в цьому помешканні, була п'тьма. Але не треба було багато світла, щоб роздивитися цю чималу за розміром і досить охайну кімнату.

При одній стіні тулилася звичайна розкладачка, у кутку коло вікна вкляк кухонного типу стіл, застелений зеленим папером. На ньому височіла лампа, стояли в мідній підставці олівці, блищала попільниця.

Коло столу приліпився єдиний у хаті стілець. Коло другої стіни, вже зовсім несподівано, розкарячився старовинний важкий **комод** із опуклими шухлядами й круглим будильником зверху.

— Вас дивує **спартанська** простота мого житла? — спитав господар, присуваючи гостеві стілець і сам сідаючи на розкладачку. — Мені тут зручно.

У повітрі кімнати чувся ледь помітний, чудний запах. У ньому було щось гіркувате й легке, як павутинка на тлі прозорого неба. Можливо, то був дух давно розлитих пахоців, дивно поєднаний із запахом житла? А може, це були повільні випари давніх тканин чи килимів, замкнених, можливо, в старовинному **комоді**?

За В. Підмогильним.

II. У хатині було дві маленькі кімнатки і така ж маленька кухня. Стелі дуже низькі — хазяїн міг легко дістати їх рукою. Через це, а також через те, що вікна закривали знадвору куці й дерева, у хаті, незважаючи на сонячний день, були зелені **сутінки**. Та якось і не уявлялися ці маленькі кімнатки світлими й сонячними, їм, здавалося, личать саме сутінки.

І обидві кімнати, і кухня були заставлені вазонами й вазончиками. Вазони стояли на **підвіконнях**, і на табуретах, і на спеціальних полицях, і просто на підлозі. У вазонах були різноманітні кімнатні квіти: лілеї, **фікуси**, примули. Але найбільше було кактусів. Хто б подумав, що буває стільки різних кактусів: і маленькі, і круглі — ніби зелені їжаки, і великі, стовбуристі, схожі на якихось доісторичних ящерів. І вкриті густими колючками, і майже зовсім без колючок, і різної-різної форми, і кольорів різних. Були тут дорослі солідні кактуси і зовсім маленькі пухнасті кактусята. Просто якесь казкове царство кактусів.

Крім кактусів, у хаті панували ще фотографії. Стіни кімнат геть усі завішені фотографіями у рамочках. А в кутку, де в богомільних людей ікони, — висить чиесь зображення.

Тетяна ЯБЛОНСЬКА.
Кактуси на балконі

Спершу здавалося, що то таки ікона, бо й рушники вишивані по боках, і рама золотом виблискує. Та як придивитися гарненько, то там дядечко якийсь усміхнений в окулярах-пенсне і з цигаркою. Не ікона. Що ж до дядечка з цигаркою — то портрет знаменитого артиста Станіславського, який організував у Москві всесвітньо відомий театр.

За В. Нестайком.

- ◆ Поясніть лексичні значення виділених слів.
- ◆ Чи мешкають в описаних кімнатах діти? Молоді люди? Чому ви так гадаєте?
- ◆ Ким за фахом, на вашу думку, є мешканці обох описаних кімнат? Чому ви так вирішили?
- ◆ Які ці люди за вдачею? Про які їхні риси «розповіли» кімнати?

Щоб описати приміщення, потрібно вказати:

- **яке воно за розміром і формою, світле чи темне;**
- **на місце розташування у приміщенні меблів і речей;**
- **назвати та описати ці меблі й речі.**

Отже, складниками опису приміщення є опис місця й опис окремих предметів.

«Відомим» у реченні опису місця є вказівка на місце розташування предмета: *посередині, у кутку, біля стіни, ліворуч тощо, а «новим» — назва предмета.*

Наприклад:

В Н Н В Н

Посередині кімнати — стіл, стільці. Над столом — люстра.

В Н В Н

Між вікнами — диван. Біля стін — шафи.

У реченнях опису предметів, що містяться у приміщенні, «відомим» є назва самого предмета або його частин, а «новим» — ознаки.

Наприклад:

В Н Н Н

Вітальня велика, квадратна, світла.

В Н Н Н

Шафа новенька, дерев'яна, темно-коричнева.

Отже, речення опису приміщення слід будувати за такою схемою:

ДЕ?

—

ЩО?

—

ЯКЕ це ЩО?

Наприклад:

На стінах висять акварельні пейзажі у дерев'яних рамах.

79. Прочитайте. Доведіть, що в уривках описано саме приміщення. У кількох реченнях опису визначте «відоме» і «нове».

I. Кімната була простора, деś на сто людей. Стіни були з хмизу й обмазані глиною. Попід стінами стояли лежанки. Посередині на гаку висів чималий казан, з якого йшла густа пара. Під казаном горів вогонь. Дим виходив димарем угору.

На стінах висіла козацька зброя. У кутку була ікона Богородиці Покрови, перед нею горіла лампадка.

Уздовж куреня стояв довгий стіл, а з обох боків — лави.

За А. Чайковським.

II. По долівці у світлиці розсипане і зовсім свіже, і прив'яле духмяне зілля. По стінах — прикрашені вишитими рушниками образи. За образами — пишні пучки квітів.

На стелі чорніє залізна скаба. Від скаби донизу звисають вервечки, а на вервечках висить жовта лозинава колиска.

У колисці біліє гаптована подушечка, світиться голубою й червоною барвою вишите ряденце.

За Є. Гуцалом.

- ◆ Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.
- ◆ Що розповідають описи приміщень про людей, які в них мешкають? Хто ці люди?
- ◆ Визначте стиль уривків. Свою думку доведіть.

Опис приміщення може бути складений у науковому або в художньому стилі.

У науковому описі приміщення інформацію про його розмір, форму, освітлення, колір стін, меблі та предмети, які там є, подають безсторонньо, ставлення автора до описаного не висловлено. Мета такого опису — точність і конкретність. Слова вживають лише в прямому значенні.

У художньому описі приміщення створюють образи предметів і речей, які його наповнюють, передають ставлення до описаного. Мета художнього опису — сформувати певне ставлення до приміщення й до людини, яка там мешкає або працює. У такому описі використовують художні засоби: епітети, порівняння, уособлення тощо.

80. Прочитайте. Визначте стиль кожного уривка, свою думку доведіть.

I. Внутрішній кут української хати з одного боку від вхідних дверей завжди займала велика піч. По діагоналі від печі влаштували парадний кут (покуть, святий вугол). Тут розміщували ікони, прикрашені тканими або вишиваними рушниками. Під іконами вздовж бічної (причількової) стіни ставили стіл.

Біля столу попід тильною (задньою) стіною розміщували довгу дерев'яну лаву. Збоку від столу стояла скриня.

З довідника.

II. Хата невеличка, низенька, зате рівно помазана, гладенько вибілена. У кутку біля божниці — покритий білою скатертиною стіл. Кругом стін жовтіють вишарувані, наче з воску, лави. Долівка пісочком присипана. Видно, що щирі хазяйські руки ходили коло цього невеличкого гнізда.

За Панасом Мирним.

- ◆ Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.
- ◆ У двох–трьох реченнях художнього опису визначте «відоме» і «нове».
- ◆ Поясніть, за допомогою якого речення авторові вдалося передати своє ставлення до описаного приміщення.

81. Прочитайте речення. Визначте вжиті в них художні засоби: порівняння, епітети, уособлення. Яка їхня роль в описах?

1. Хатиночка як чашечка: невеличка, чиста, ясна, весела. (Панас Мирний). 2. У світлиці було як у віночку. (І. Нечуй-Левицький). 3. В хаті глухо, як у печері. (Л. Костенко). 4. Тиша та спокій гостювали в хаті. (М. Коцюбинський). 5. Кімната сміється голубими вікнами. (Є. Гуцало).

- ◆ Пригадайте випадок із власного життя, до якого можна було б застосувати прислів'я «Де родина гідненька, там хатинка біленька». Розкажіть про нього.

 Роздивіться репродукцію картини О. Мурашка. Спробуйте уявити долю зображеної на ній родини. Як допоміг вам у цьому художник? Розкажіть про це однокласникам.

Олександр МУРАШКО.
Селянська родина

82. Прочитайте текст. Визначте його тему та головну думку. Які типи мовлення поєднано в тексті?

У панській світлиці

Гетьман пройшовся панською світлицею. Цей палац козаки захопили кілька годин тому.

Натерта до блиску підлога сковувала ходу гетьмана. Вікна було запнуто важкими **порт'єрами**, тому в кімнаті стояли сутінки. Після довгої їзди хотілося впасти на прикрашену химерними птахами **отоманку** й бодай хвилину спочити. Або ж опуститися в глибоке крісло й посидіти хвилину-другу.

Гетьман підійшов до вікна, відсунув порт'єру. Яскраве сонячне світло перерізало кімнату навпіл, блискітками заграло на підлозі. Блискітки були різноколірні, бо високі вікна були оздоблені **вітражами**.

З передп'юкою долинув жіночий плач і гомін суперечки. Відчинив важкі двері й зазирнув **джура**. До гетьмана просилася молодиця. Дружина панського наглядача, отого, що людей тяжко мучив. Суд над тим виродком уже призначено... Просить на чоловіка зглянутися. Діти в неї...

З невеличкої скриньки на столі гетьман виїняв туго набитий грішми гаман.

— Отут, Петре, гроші. Для неї й дітей. Віддаси. А допомгти не можу. Усе суд вирішить.

За В. Кулаковським.

- ◆ Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.
- ◆ Визначте стиль тексту, свою думку доведіть.
- ◆ Складіть і запишіть план тексту.
- ◆ Усно перекажіть текст за планом.

§6 АКТИВНА І ПАСИВНА ЛЕКСИКА. ЗАСТАРІЛІ СЛОВА (АРХАЇЗМИ ТА ІСТОРИЗМИ), НЕОЛОГІЗМИ

83. Прочитайте. Чи користуються нині у побуті речами, що виставлені в експозиції музею? Чи відоме вам призначення цих речей?

Коли Андрій піднявся широкими сходами на другий поверх, то побачив табличку на відхилених дверях: «Історико-краєзнавчий музей».

Зайшов. У протилежнім кутку за **прядками** та **ступами** хтось розбирав старезне якесь причандалля. Зачувши кроки, чоловік одразу відклав справжнє допотопне **мотовило**.

— Хто там? Прошу, заходьте. Оце бережу нашу минувшину,

Андрію... Випадково на мотовило натрапив у діда Коршака — буде ще один експонат. У нього є й жорна ручні, та поки що не дає...

Директор став показувати Андрієві музей. Були тут і давні рибальські пристрої, і плахти, і запаски, і очіпки, цілий ткацький верстат звідкілясь притягли...

За Олесем Гончаром.

◆ Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словником. Що означає позначка *заст.*?

Молоді пряді з села Мордва на Черкащині. Фото 1906 року

У кожній мові є лексика активна та пасивна.

Активну лексику вживають у щоденному спілкуванні в усіх сферах життя суспільства.

Пасивна лексика — це слова, маловживані у спілкуванні. До пасивної лексики належать:

- застарілі слова;
- нові слова (неологізми).

Залежно від причин, через які слова вийшли з активного вжитку, застарілі слова поділяють на:

- **історизми** — слова, що вийшли з ужитку, тому що зникли названі ними предмети чи поняття: *кріпак, смерд, земство, волость, зборня, гаківниця, жовтеня* (синонімів у сучасній мові історизми здебільшого не мають);

- **архаїзми** (від грецьк. — *стародавній*) — це витіснені синонімами назви понять, що існують і в наш час: *аз* (літера «а»), *перст* (палець), *пря* (боротьба), *тать* (злодій), *мітар* (збирач мита), *аероплан* (літак), *скудельник* (гончар), *драгоман* (перекладач), *дзиг'арі* (годинник).

Застарілими можуть бути також і власні назви: *Борисфен* (Дніпро).

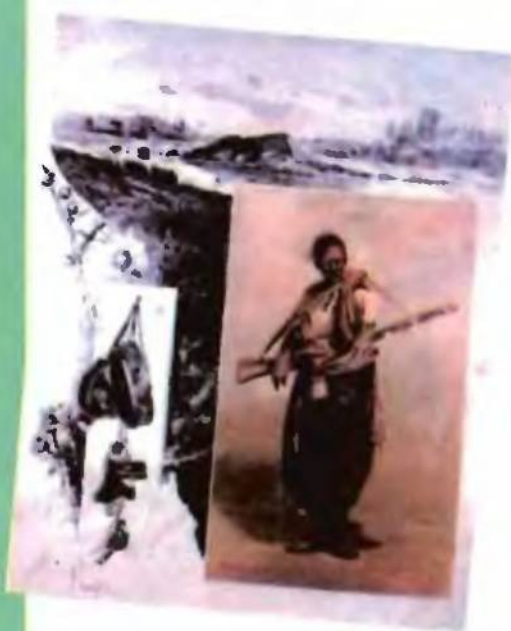
84. Прочитайте. Визначте застарілі слова. Які з них є історизмами, які — архаїзмами? Свою думку обґрунтуйте.

1. Гей, пістолі, піка гостра, шабелька кохана! Вам, незвані гості, буде наша шана! (О. Кононенко). 2. Козацький спис називали ще ратище (від давнього слова *рать* — військо). Спис був довгий, на п'ять аршинів, мальований у два кольори, переважно чорним і червоним. 3. Чекан, чи келеп, — це бойовий сталевий молоток,

насаджений на дрючок. Кожен козак зобов'язаний був мати з собою в поході п'ять фунтів пороху й п'ять кіп (300 штук) куль. (За Ю. Тис-Крохмалюком). 4. Свистять шаблі, гармат гуде яса. (А. Малишко). 5. Я — довбиш при церкві, з литаврами в центрі коша. (В. Осадчий).

◆ Значення застарілих слів з'ясуйте за тлумачним словником. Як позначено застарілі слова у тлумачному словнику?

85. Роздивіться репродукції малюнків, виконаних художниками Миколою Самбікишем та Сергієм Васильківським для альбому «З української старовини». Які історизми ви б використали, розповідаючи про зображене? Запишіть ці слова.

Тип запорожця

Полковник реєстрових українських полків

◆ З трьома–чотирма застарілими словами складіть речення.

Уявіть, що машина часу допомогла вам перенестися у Запорозьку Січ. Складіть і запишіть висловлювання на тему «Моя мандрівка в козацьку давнину». Використайте застарілі слова, підкресліть їх.

86. Доберіть до кожного застарілого слова з довідки його синонім, що вживається в сучасній українській мові. Слова запишіть парами. До історизмів чи архаїзмів слід зарахувати ці слова?

ЗРАЗОК Атра́мєнт — чорнило.

Ланіти, рамена, перст, десниця, сакві, каламар, скриптура.

ДОВІДКА ▶ Щоки, плечі, палець, торби, чорнильниця, зошит, правиця.

87. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі застарілі слова. Поясніть, належать вони до історизмів чи архаїзмів.

1. Не міряй усіх на свій 2. Найкраща хата крита, а ... — шита.
3. Молодому тепліше в сорочці, як старому в 4. Причепився, як пан за 5. Руки на ... — горобців не рахуй. 6. ... — на базар, кутя — на покуття.

ДОВІДКА ▶ Каптан, чепіги, свита, аршин, подушне, узвар.

Застарілі слова вживають у наукових історичних дослідженнях.

У художній літературі застарілі слова використовують в історичних творах для точнішого відтворення минулого.

88. Прочитайте уривок. Випишіть застарілі слова (словосполучення). Поясніть, чим зумовлене їхнє використання.

На чисто побілених стінах **трапезного** покою генерального обозного висіли портрети гетьмана Богдана та козака Мамаю. Поряд з ними красувалося кілька інших **парсу́н** у дорогих позолочених рамах. Уздовж стін стояли старовинні липові лави. За давнім звичаєм вони були вкриті червоним сукном та килимами.

На стіні — **дзигарі**. Довгий, накритий білим **обрúсом** стіл був заставлений стравами й напоями. Біля стола стояло кілька **фотелів**, оббитих голубим адама́шком.

У високих бронзових **канделябрах** горіли воскові свічки. В одчинені вікна вливалася чудова прохолода ночі.

За М. Старицьким.

◆ Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.

◆ Доведіть, що уривок є описом приміщення.

Уявіть, що старовинний свічник, який зберігається у вашій родині років зі сто, раптом заговорив. Запишіть його монолог.

89. Підготуйте короткий виступ на тему «Історія проситься в сні нащадків». Адресати — члени історичного гуртка. Мета виступу — заохотити до відвідування історичного (краєзнавчого) музею вашого міста (села). У виступі використайте 5–8 застарілих слів.

90. Прочитайте текст. Дайте відповіді на подані після нього запитання.

Найпершу «механічну людину» виготовив швейцарець П'єр Дро 1770 року. Це був ляльковий кучерявий хлопчик років п'яти–шести, що старанно писав гусячим пером. Надзвичайно складний автомат приводився у рух пружиною, як годинник.

П'єр Дро уславився на весь світ. Інші майстри почали його

наслідувати. У Франції було створено автоматичного флейтиста, у Німеччині — механічного сурмача. Хтось назвав такі автомати андрїдами, що означає «людиноподібні». Проте слово «андроїд» не прижилося. Замість нього з'явилося інше слово — «робот». Вигадала його людина, яка до техніки не мала жодного стосунку, — відомий чеський письменник Карел Чапек.

1920 року Чапек написав п'єсу про те, як на далекому острові було збудовано фабрику, де виготовляли... штучних людей. Їх збирали на конвеєрі, як збирають автомобілі, а потім продавали на заводи й фабрики.

Після прем'єрної вистави слово «робот» стало настільки поширеним, що навіть не віриться: невже його колись довелося винаходити?

Коли п'єса Чапека стала популярною, людиноподібними машинами, тобто роботами, зацікавились інженери. Роботи стали електричними, потім — електронними. Тоді поширення набуло слово «кіборг» — кібернетичний організм. Нині у світі понад сто тисяч роботів.

За Г. Черненком.

Роботи — члени суспільства?

- ◆ Чи можна сьогодні слова *робот* і *кіборг* вважати неологізмами? Чому?
- ◆ Запишіть кілька назв видів транспорту, які ще донедавна вважалися неологізмами, а сьогодні є вживаними в повсякденні (загальноновживаними) словами.

З розвитком суспільства, промисловості, науки, культури обов'язково виникають нові явища, відбуваються незвичні події, з'являються нові предмети і поняття. Для називання таких предметів і явищ у мові, природно, виникають нові слова — неологізми (від грецьк. *neos* — молодий, новий; *logos* — слово).

Склад неологізмів постійно поповнюється за рахунок слів іншомовного походження (передусім наукових, політичних і економічних термінів): *файл, компакт-диск, спікер, бонус*.

Трапляється, що деякі застарілі або маловживані слова повертаються з пасивної лексики до активної і відроджуються до нового життя: *гривня, книгозбірня, довкілля, світлина, часопис, добродій*.

Як неологізм слово існує доти, доки не стає загально-вживаним, властивим мовленню багатьох людей. Так, відносно недавно неологізмами були слова *дискотека, приватизація, презентація, фуришет* тощо. Так само на початку ХХ ст. неологізмами вважалися слова *автомобіль, телефон, ліфт, футбол, чемпіон, тренер, прогрес*.

Нові слова, утворені письменниками, називаються авторськими неологізмами. Серед майстрів авторських неологізмів в українській літературі можна назвати П. Тичину, М. Рильського, А. Малишка, М. Стельмаха, М. Вінграновського, І. Драча, В. Стуса.

91. Прочитайте. Визначте слова, які нещодавно були неологізмами, а нині стали загально-вживаними.

1. Все сполошилося село: примчало звідкись НЛЮ. (П. Ребро).
2. Вікно закутаймо у жалюзі! (За О. Гундер). 3. Я витяг з кишеньки мобільник і швидко настукав на ньому номер. (Г. Штонь).

92. Поясніть лексичне значення поданих іншомовних слів. Чому не всі ці слова можна знайти у словнику іншомовних слів?

Ноутбук, супермаркет, гамбургер, хотдог, секондхенд, іміджмейкер, кліп, хіт, римейк, ремікс, рафаело, фанта, монітор.

◆ Випишіть слова, що їх пишемо за правилом «дев'ятки». Складіть із ними речення (або, за бажанням, — рекламні тексти).

93. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте авторські неологізми.

1. Зб..рають світлі золоті м..ди в..селокрилі та прозорі бджоли. (М. Рильський). 2. Небо ро..просторилось в..со́ко, бджоли в квітограєві гудуть. (Д. Луценко). 3. Ненáвиджу темне ж..ттеве болото, я в душу таємне ловлю сонцезлото. (П. Тичина). 4. А я себе не можу уявити без тебе, Дніпре, як і без тополі, що в серці моїм змалку тополить. (М. Вінграновський). 5. Це жайвористе небо, цей н..бокрийлий жайвір! (В. Кордун).

◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні.

94. Прочитайте. Визначте стиль висловлювання. Свою думку доведіть.

Неологізми бувають загальнонародні й авторські. Загальнонародні неологізми, з'явившись, набувають поширення серед більшості носіїв мови (*ваучер, гамбургер*). Зі зміною суспільних умов, розвитком науки й техніки неологізми можуть перейти в історизми. Свого часу це сталося зі словами на зразок *грамофон, патефон, колгосп, радгосп, трудовдень* тощо. Авторські неологізми, як правило, не стають загальноновживаними словами, а так і залишаються у творах письменника.

Новостворені слова перестають бути неологізмами з часу, відколи ними починають користуватися широкі кола носіїв мови. Наприклад, років сто тому такі слова, як *суспільство, промисловість, мистецтво, байдужість, зміст* та багато інших, що тоді з'являлися в українських виданнях, сприймали як неологізми. Дехто навіть презирливо називав їх «кованими словами». Тепер вони стали звичними, загальноновживаними, без них не можна обійтися. Без неологізмів розвиток мови був би немислимий.

За І. Ющюком.

◆ Визначте тему й головну думку тексту.

◆ Усно перекажіть текст, додавши самостійно дібрані приклади.

Дмитро ГАРМАШ.
Техноптерикс

95. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте застарілі слова й неологізми.

1. Десь там за л..маном т..че ріка в..лика Борисфен. (*Л. Костенко*).
2. Ти споконвіку на п..куті, хлібе, у нас. (*Б. Олійник*). 3. На д..ревах поро..вішувані були б..рті. (*П. Загребельний*). 4. Ситник берднику не товар..ш. (*Народна творчість*). 5. Гр..міли десь козацькі литаври. (*Є. Маланюк*). 6. Тут моя Січ, кур..ні та стани, тут булавіють гетьмани. (*За П. Біливодою*). 7. Місяць з с..режкою в вусі бл..щить, ніби став компакт-диском. (*За О. Ножак*). 8. В..соке небо творчості, ти повне ластівочості. (*Д. Павличко*).

◆ Визначте неологізми загальнонародні й авторські.

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

◆ Поясніть розділові знаки у реченнях, ускладнених звертаннями.

◆ Доберіть синоніми до слів: *споконвіку, Борисфен*.

e Доберіть і запишіть 3–5 неологізмів, пов'язаних із використанням комп'ютера.

96. Прочитайте діалог за особами. Зверніть увагу на наголошення виділених слів. Поясніть їхнє лексичне значення.

- Кажуть, у вас нова квартира?
- Так. Запрошую тебе на новосілля.
- Дякую. З великим задоволенням. А скільки кімнат у вашому помешканні?
- Чотири: вітальня, опочивальня, кімната, де житиме бабуся, та дитяча для мого меншого брата.
- Кімнати окремі?
- Так, усі двері виходять у передп'окій.
- Є всі виг'бди?
- Звичайно, є телефон, гаряча вода, газ.
- А який поверх?
- Дев'ятий. Звісно, в будинку є ліфт.
- Спасибі ще раз за запрошення на новосілля. Обов'язково прийду.

- ◆ Визначте вжиті в діалозі іншомовні слова.
- ◆ Укажіть ужиті в діалозі синоніми.
- ◆ Назвіть використані етикетні формули.
- ◆ Між ким міг би відбутися цей діалог? Назвіть можливих співрозмовників.
- ◆ Визначте вставні слова. Чи доречне їхнє використання?

97. Прочитайте. Використавши подану у висловлюванні інформацію, складіть діалог (телефонну розмову) між двома однокласниками. Розіграйте цей діалог.

Моя сестра переїхала до нової квартири, і в суботу ми ходили до неї в гості.

Квартира двокімнатна, світла й затишна. У ній просторий хол, гарна кухня, сучасна ванна кімната, облицьована зеленим кахлем, балкон-лоджія. Є невелика, але зручна комірчина, місткі антрес'блі.

Нам дуже сподобалося планування квартири, а також висока стеля й паркетна підлога.

Я дуже рада за свою сестру та її родину.

Місто будується

98. Використавши деякі з поданих у рамці слів і словосполучень, складіть і попарно розіграйте діалоги, що могли б відбутися між:

• дівчатами-однокласницями, одна з яких відвідала улюблену вчительку;

Кабінет, письмовий стіл, комп'ютер, принтер, настільна лампа, торшер, письмове приладдя, стелаж, словники, довідники, багатотомні видання, портрети, фотографії, гардини, вазони (кашп) з квітами, пухнастий килим, затишок, вигбди.

• хлопцями, одному з яких пощастило побувати у гостях у улюбленого спортсмена;

Однокімнатна (двокімнатна, трикімнатна) квартира, вікна виходять на південь (північ, схід, захід), п'ятиповерховий (шістнадцятиповерховий, двадцятиповерховий) будинок, консьєрж, ліфт, коридор, передп'яток, афіша, реклама, вітальня, їдальня, спальня, кухня, ванна кімната, туалет, гардероб, паркет, лінолеум, шпалери.

• дівчинкою, яка допомагала переїжджати в нове помешкання своїй бабусі, та її сусідкою.

М'які меблі, диван, крісла з оксамитовою оббивкою, крісло-ліжко, ширма, шафа для книжок, сервант, комод, трюмо, програвач для платівок, альбоми фотокарток, вишиті картини, обідній стіл, журнальний столик, порцеляновий посуд, кришталева ваза, скатертина й серветки, вишивані подушки, оксамитові фіранки.

Володимир ЄРЕСЬКО.
У моєї бабусі

Письмовий твір-опис приміщення в художньому стилі

99. Прочитайте мовчки. Чи є це висловлювання текстом? Свою думку доведіть.

Іван піднявся східцями. Просунув у вузеньку щілину замка ключ і відімкнув двері.

Почав ходити по кімнатах і вмикати світло. Меблева «стінка» у вітальні затуляла всю глуху стіну. Вддовж «стінки» шість кроків. У середній секції стоять книжки. Праця мільйонів людей, багатьох народів.

Під протилежною стіною — зручна канапа. Біля письмового стола поблискувало лаком велике різьблене крісло.

Це крісло — єдиний предмет із меблів батьківської квартири, що його придбав сам Іван. Він побачив його серед старого мотлоху в антикварному магазині. Крісло було обдерте й укрите столітнім пилом і брудом. Іван купив його, віддав на реставрацію. Тепер він часто роздивлявся крісло з одного боку, з другого і ніби читав його, як читають старовинну мудру книжку.

Давнє крісло ручної роботи. Широкі бильця просяться під лікті і розцвітають розкішним орнаментом. Уплітаються в той орнамент літери В, О, Л, Я, що утворюють тризуб.

Кожного разу, спинивши очі на різьбленні крісла, Іван намагається вгадати, що думав майстер, його створюючи. А що мають думати ті, хто сидітиме в ньому? Напевне, думки їхні повинні бути красиві, як орнамент на бильцях і на спинці крісла.

Те крісло — улюблена Іванова річ. Коли він роздивляється різьблення, то чуває велику втіху в душі, яку малим речам властиво приносити людині.

Роздивившись свою улюблену кімнату, Іван сідає за роботу.

За А. Морозом.

◆ Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.

◆ Які типи мовлення поєднано в тексті? Про що тут розказано? Що описано?

◆ Усно опишіть крісло, зображене на фотографії.

Кабінет ученого XIX століття
у Львівському музеї історії релігії

100. Прочитайте уривки. Як кожен з авторів ставиться до описуваного ним інтер'єру? З чого стає зрозумілим їхнє ставлення?

I. Над дерев'яним столом висів портрет Шевченка. З простенької рами розгорнуто висів рушник, наче гаптовані крила якогось дивного білого птаха або величезного метелика.

У кутку стояла охайно підведена червоною глиною біла піч зі старанно мальованим кбмином. Вона, наче огрядна молодиця, займала в хаті чимало місця.

Світлиця була гарна й затишна. Усе тут було красиве і правильне.
За М. Сарма-Соколовським.

II. Хата була мала, стара і по кутках мокра. На покуті стояв заплаканий Микола-чудотворець. Рушник на святому старий, давно не праний.

На поколупаній **грубі** висів портрет Шевченка. Хазяйка хотіла помазати грубу, та замазала йому кожуха. Хазяїн тоді сварився і наказував не робити, чого не вмів.

Шевченко теж посмутнів і висів такий сумний і зажурений, ніби тільки що виплакався. У хаті непривітно й незатишно.

За Г. Косинкою.

- ◆ Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словником.
- ◆ Визначте вжиті в описах художні засоби.
- ◆ Виділіть оцінні слова. Поясніть їхню роль в описах.

Часто в описах приміщення вживають:

• **оцінні слова:** У кімнатах у нас було гарно: вичищено, вилощено, покрашено. (Марко Вовчок).

• **оцінні речення:** Великий кабінет був яскраво освітлений, заставлений м'якими фотелями, застелений килимами. **Неймовірна вишуканість!** (І. Багрянний).

Та все ж позитивне чи негативне ставлення до приміщення найчастіше передають через художні засоби — епітети, порівняння: Світло було м'яким і заспокійливим. (П. Загребельний). У хаті було чисто та гарно, як у квітничку. (М. Коцюбинський).

101. Прочитайте. Визначте вжиті в уривках художні засоби. Чи допомагають вони передати ставлення автора до приміщення?

1. Невеличка кімната. Під стіною стареньке піаніно. Над ним розпростер на стіні свої крила вишиваний рушник. На **пюпітрі** білий, як вишневий цвіт, аркуш. (А. Пашкевич). 2. У кутку стояв обірваний диван, мов горбатий старець примостився біля стіни спочивати. (Панас Мирний). 3. Вестибюль високий і гучний, як **склепіння** в храмі. Довкола все обліплено гаслами, плакатами, стендами. З портретів дивились учені різних століть у **сюртуках** і **перуках**. (О. Сенчик).

- ◆ Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.
- ◆ Укажіть іншомовні слова, визначте в них орфограми.

102. За поданим планом складіть у художньому стилі твір-опис одного з названих нижче приміщень.

Пам'ятайте: ставлення до описуваного висловлюють і прямо (через оцінні слова), й опосередковано — через добір відповідних художніх засобів.

ОРІЄНТОВНИЙ ПЛАН ТВОРУ-ОПISУ ПРИМІЩЕННЯ

1. Призначення приміщення.
2. Його розмір, форма, освітлення.
3. У яких кольорах оздоблено інтер'єр.
4. Меблі, речі (де їх розташовано і які вони).
5. «Настрій» приміщення (урочистий, затишний, робочий тощо).

- Читальний зал шкільної бібліотеки.
- Найцікавіший у школі навчальний кабінет (клас).
- Шкільна майстерня.

◆ За поданим планом напишіть твір-опис приміщення на тему «У якій кімнаті я хотів би мешкати».

Складіть опис кімнати, у якій міг би жити ваш улюблений літературний або історичний герой. Домисливши до опису зачин та кінцівку, напишіть твір «Тут міг би жити...» (князь Святослав, Русалонька, Гаррі Поттер...).

Роздивіться будинок Равлика і спробуйте уявити, які кімнати «пасують» такому «помешканню». Складіть і розіграйте діалоги, що могли б відбутися між равликовими квартирантами.

Марина ЦИБУЛЯ.
Равлик

§7 ГРУПИ СЛІВ ЗА ВЖИВАННЯМ. ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІ ТА СТИЛІСТИЧНО ЗАБАРВЛЕНІ СЛОВА. ДІАЛЕКТНІ, ПРОФЕСІЙНІ СЛОВА Й ТЕРМІНИ

За вживанням усі слова поділяють на загальноновживані і стилістично забарвлені.

Загальноновживані слова (їх ще називають стилістично нейтральними) використовують усі люди в усному й писемному мовленні. Це такі слова, як *мати, батько, син, дочка, брат, сестра, хліб, сіль, вода, пшениця, яблуня, вишня, вітер, дощ, будинок, сорочка, зелений, великий, жити, думати, тут, завтра*. Таких слів у мові більшість.

Стилістично забарвлені слова вживають у текстах різних стилів.

До стилістично забарвлених слів належить:

- **книжна лексика** — слова, властиві передовсім писемному мовленню: *держава, мир, розгляд, спостереження, намір, меценатство, пунктуальність, істина, рішення;*
- **розмовна лексика** — слова, що їх уживають у побутовому мовленні і які виразно передають оцінку осіб, предметів, явищ і почуття: *доця, плакса, розбишака, здоровань, гуляка, смакота, спатоньки, вештатися, швендяти, комизитися, горлопанити, шастати, байдикувати, відкараскатися, електричка (електропоїзд), багатоповерхівка (багатоповерховий будинок), маршрутка (маршрутне таксі), мобілка (мобільний телефон), велик (велосипед), відик (відеомагнітофон). У словниках біля таких слів роблять помітку «розм.».*

Книжну лексику вживають не тільки в писемному мовленні. У щоденному усному спілкуванні люди часто порушують теми, які передбачають уживання книжних слів.

Книжна лексика поділяється на такі групи:

- **суспільно-політична лексика** — слова, пов'язані з політичним і громадським життям суспільства і людини в суспільстві: *Верховна Рада, Рада Європи, без'ядерна держава, мітинг, вибори, телеміст, преса, пікетування;*
- **наукова лексика** — слова, що вживаються в науковій літературі та в мовленні науковців: *експеримент, аргумент, дослід, спостереження, зіставлення, префікс,*

іменник, відмінювання, словосполучення, речення, радіус, клітина, пульсари, магнітні хвилі;

• офіційно-ділова лексика — слова, уживані у діловому спілкуванні, зокрема під час складання документів (ділових паперів): наказ, закон, заява, розписка, реєстрація, інструкція, посвідчення, відрядження, угода, протокол.

103. Прочитайте. Визначте розмовну лексику.

1. Заходить наш скромняга Славко, і всі отетеріли. Порущника дисципліни шпетили, а він мовчав. (І. Малишевський). 2. Двометровий здоровило Грицько був, як то кажуть, у гарячому купаний: слово йому скажи — він уже заводиться. (В. Нестайко). 3. Яка робота увечері? Іди, синашу, йди. (Леся Українка). 4. Зовсім я не ненажера, а тому то на вечерю каші дай, спечи пампушку й не забудь найбільшу грушку. (Є. Гуцало). 5. Я все ніяк допетрати не міг, що крутиться Земля, мов куля кругла. (Б. Олійник). 6. Він, може, часом щось і не второпав. (Л. Костенко).

Надл КУРБАТОВА
Динозавр

◆ Які з ужитих у реченнях розмовних слів передають позитивну оцінку, які — негативну? Доведіть, що розмовна лексика емоційно забарвлена.

◆ Знайдіть у тексті фразеологізм, поясніть його значення.

Опишіть зображену на малюнку тварину, використовуючи розмовну, емоційно забарвлену лексику.

104. Подані слова і словосполучення запишіть у такій послідовності: суспільно-політична лексика; наукова лексика; офіційно-ділова лексика.

Орфограма, довідка, аорта, розпорядження, молекула, генеральний план розвитку держави, оголошення, суспільні інтереси, державна власність, звукопис, малий і середній бізнес, поліс про страхування, прямий кут, приватизація промисловості, договір, дзвінкий приголосний, постановва, політична партія, обмін речовин, рівняння, протокол, присудок.

Розподіл лексики між стилями не є застиглим і непорушним. Слова постійно переходять з одного стилю в інший. Так, слова *електрика, вітамін, антена, атом, комп'ютер* сьогодні вживаються не лише в науковому стилі, а й у інших стилях мовлення.

105. Прочитайте. Як ви думаєте, про одного чи різних птахів ідеться у реченнях?

1. У розфарбовані заходом села летять боцюни. (*О. Радушинська*).
2. Виглядали бузька ми на плеса бузькі, а до нас здалека прилетів лелека. І тепер той гайстер — жаб'ячий гангстер — ходить, як сажотрус... Сказано, чорногуз. (*В. Сторожук*).
3. Я і сам на бусола схожий своєю любов'ю до отчого краю. (*А. Малишко*).

Ярослав ГОРБАШЕВСЬКИЙ.
Лелеки

Слова, які вживають лише люди, котрі проживають у певній місцевості, називаються діалектними: *чічка (квітка), вуйко (дядько), вуйна (тітка), колиба (житло), хулавий (красивий), клапаня (зимова шапка), пасіювати (гніватися)*.

Діалектні слова називають поняття, для позначення яких у літературній мові використовують інші назви: *ковальня (кузня), когут (півень), трухан (індик), нецьки (ночви), лилик (кажан)*.

У текстах наукового стилю діалектні слова використовують тільки тоді, коли вони є предметом вивчення.

У художній літературі діалектні слова вживаються для правдивого та яскравого відображення особливостей

місцевого побуту або для мовленнєвої характеристики героїв твору.

Значення діалектних слів можна з'ясувати за тлумачним словником або словником діалектних слів.

Потрібно пам'ятати, що діалектні слова незрозумілі більшості людей, тому у повсякденному мовленні ними варто користуватися обачно, не зловживаючи.

106. До кожного з діалектних слів доберіть із довідки відповідник. Запишіть слова парами.

ЗРАЗОК Видіти — бачити.

I. Фамілія, кошуля, ногавиці, ожіг, коц, фая.

II. Порекло, мольфар, шуфля, митка, скрегулець, фашега.

ДОВІДКА I. Сім'я, сорочка, штани, кочерга, ковдра, буря.

II. Прізвисько, чаклун, лопата, ганчірка, яструб, волоцюга.

107. Прочитайте прислів'я, замінивши діалектні слова дібраними з довідки синонімами — загальноживаними словами. Чи виграли від цього прислів'я? Чому?

1. Чужими руками добре ватри брати. 2. Файний, як лялька з болота. 3. Так пливе, як тупиця попід воду. 4. Як повна скриня, то й ми газдині. 5. У майстра повна тайстра.

ДОВІДКА Гарний, сокира, багаття, господиня, торба.

◆ Пригадайте, які діалектні слова ви чули в селі, де живуть ваші родичі. Складіть усне висловлювання на тему «Що сільце, то слівце».

108. Прочитайте. Визначте діалектні слова. З якою метою діалектні слова вживають у художніх творах?

Було в Космачі. Дівчина сказала: «Одягнися, як Довбуш! Сфотографуємось для пам'яті!» Вбираюся в червоні холошні, в жовті постолі, в сорочку з оранжевим нагрудником, застібаю широчезний ремінь, що сягає аж понад серце, крисаню натискаю на чоло, заглядаю в дзеркало і не впізнаю себе. Невже Олекса?

Д. Павличко.

Микола БІДНЯК.
Довбуш

◆ Що вам відомо про Олексу Довбуша? Прочитайте про нього в поданому в кінці підручника довіднику «Видатні особистості». Що вас зацікавило в цій постаті? Розкажіть про це.

 109. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте діалектні слова, поясніть їхню роль у творах художньої літератури.

1. Крикнув Довбуш по Карпатах: «Леґені, гуляй!» (О. Кононенко).
 2. Підн..су свою молодість яру, як бартку. (Д. Кремінь). 3. Стою між тихих узб..реж. Промінят..ся плаї та ізвори. (І. Гушак). 4. Прозору тишу прот..нав стук ятеля по дзвінкій корі. (Ю. Яновський).
 5. Стругів викохують не в струмовинні, а в чистій, охолодженій воді. (М. Рильський).

◆ Значення діалектних слів з'ясуйте за тлумачним словничком у кінці підручника.

◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні.

◆ Поясніть розділові знаки в реченнях, ускладнених однорідними членами.

◆ Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

110. Прочитайте текст, на місці крапок вимовляючи дібрані з довідки слова. Чи відоме їхнє значення всім людям? При потребі зверніться до тлумачного словника.

У родинях художників діти змалечку стають свідками чуда. Щодня вони бачать, як батько стоїть за ... , в одній руці в нього — ... , у другій — Полотно спочатку чисте, біле. Та ось художник наносить Далі бере вугіль, робить рисунок, стирає, знову накреслює. Нарешті митець видавлює з тубика на ... відразу кілька фарб. Пензлем він торкає одну, другу, третю й починає їх змішувати. Після цього торкається ... полотна. З'являються якісь лінії, обриси, мазки.

День за днем стоїть художник біля ... й пише картину. (Живописець ніколи не скаже, що він малює). Поступово тьмяне стає чітким, вже не мазки й не лінії, а небо й хмари, простір і повітря, рослини й будівлі, людські постаті й обличчя з'являються на полотні.

За Н. Соломко.

Іван ФІРСОВ.
Юний живописець

Усно опишіть майстерню художника, зображену на ілюстрації.

Професійні слова (словосполучення) (від лат. *professio* — заняття, спеціальність) уживають у спілкуванні між собою люди певної професії, наприклад:

• *ківш, штаба, валки, кліть, продування, розлив* — **металурги;**

• *спідняк, верхняк, шпеник, п'ятка, жабка, веретено, вінця* — **гончарі;**

• *верстка, вічитка, звірка, шмуцтітул, фёрзац, макёт, підвал* — **видавці;**

• *інсталяція, драйвер, форматування, архівація, ярлик* — **оператори ЕОМ.**

Людям, які працюють в інших галузях, лексичні значення таких слів здебільшого незрозумілі.

У художніх творах професійні слова вживаються для точнішого відтворення життя, праці й побуту представників певних професій.

Деякі професійні слова стають загальноживаними: *кок* (кухар на кораблі), *камбуз* (кухня на судні), *ляп* (помилка у журналістів).

Терміни вживають науковці, військові, спортсмени, діячі мистецтва у своїй професійній діяльності. Це слова, що називають певні поняття:

• **науки:** *діапазон, звук, спрощення, відмінювання, екологія, абстракція, вища нервова діяльність, психоаналіз;*

• **техніки:** *детектор, динамік, процесор, операційна система програмування;*

• **мистецтва:** *аріозо, інтермецо, амплуа, інженю, па-де-де, соло, нотний стан.*

111. Прочитайте. Визначте терміни і професійні слова. З якою метою їх використано в реченнях?

1. Гігантський зореліт дрібно дрижав. «Хвильові коливання наростають, пане капітане! — доповів вахтовий. — Амплітуда коливань асиметрична! Перевантаження! Загоряння електронної навігаційної системи!» (С. Красавін). 2. Ключами розгвинчують блоки, вибивають молотами клинни, і вся споруда корабля, піднята на високому стапелі, утримується вже тільки двома курками, і трос, що зв'язує курки, натягується струною. (Олесь Гончар). 3. Дзвенять якорі. На бакборті трап тихенько скрекоче. І раптом наказ: «Повер-

нуті! Вест!» (О. Влизько). 4. Залізний лом іде, і його чекають ряди порожніх мульд унизу, і ти маєш управляти своїм магнітно-грейферним краном. (Олесь Гончар). 5. Яка боротьба у вас була: ушу, карате, самбо? Я, наприклад, в інституті займався дзюдо і карате-кіокусинкай. (З журналу).

Складіть опис казкового «мишабота», використовуючи професійну морську лексику.

112. Прочитайте. Які терміни (слова і словосполучення) стосуються науки, які — мистецтва? Випишіть лише ті, що використовує наука про мову.

Електрон, кіносценарій, ділення, прикметник, мізансцена, ампула, суфікс, тенор, корінь слова, лібрето, множення, молекула, уподібнення приголосних, кордебалет, граматична основа, минулий час дієслова, присудок, партитура, стилі мовлення, прем'єра вистави, сольфеджіо.

Чи однакове значення термінів *діалог*, *монолог* у театральному мистецтві та в науці про мову?

113. Прочитайте. Поясніть лексичне значення виділених слів. Чи можна сказати, що в поданих реченнях вони є термінами? Відповідь аргументуйте.

1. Життя — це не минулий, теперішній і майбутній час. Воно — одна-єдина мить, яку людина проживає безліч разів. (В. Баранов).
2. На арені клумби під куполом неба сьогодні прем'єра весни. (С. Мудрик).
3. А на ранок новий кліп: все сріблясто-біле.
4. Боятися варто хіба що духовної гіподинамії та екологічного забруднення душі. (Я. Климентовська).

◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні.

◆ Яке з ужитих у реченнях слів первісно є терміном: медицини; кіномистецтва; театрального мистецтва?

114. Пригадайте історію з вашого життя, до якої можна було б застосувати слова Ліни Костенко «І кожен фініш — це, по суті, старт». Розкажіть її.

Марина ЦИБУЛЯ.
Мишабот

115. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Підкресліть стилістично забарвлені слова, назвіть серед них діалектні, професійні та терміни.

1. Уже під'їжджали, коли заскр..готіла коробка пер..дач, злісно гарикнув дв..гун і луснула хр..стовина в кардані. (О. Сенчик). 2. Кілька жінок із порожніми бесагами подалися плаєм, що сп..нався царинками й п..релісками до полонини. (Р. Іваничук). 3. Бараболя у мене є, к..слячок теж, і хліб святий є. (М. Стельмах). 4. С..огодні корм для худоби здобувається скрізь. Силос, сінаж, кукурудзяна січка, конц..нтракти — все йде у діло. (Ю. Збанацький). 5. Дозвольте відвідати ваші уроки! Навчіть мене п..сати конспекти, прав..льно пер..віряти зошити, об'єднувати актуалізац..ю, новий матер..ал і опитування. (Ю. Обжелян). 6. Часом скр..паль Нікколо Паганіні д..увавав публ..ку несподіваним піцикато. (З підручника).

- ◆ Укажіть ужиті в реченнях іншомовні слова, визначте в них орфограми.
- ◆ Поясніть розділові знаки в реченнях, ускладнених однорідними членами.

Зв'язне мовлення

Письмо

Письмовий твір-опис приміщення за картиною в художньому стилі

116. Прочитайте уривки. Який із них є описом приміщення? У якому йдеться про почуття й переживання людини, її ставлення до приміщення?

I. Катерина Білокур зайшла у свою кімнатинку, тихо причинила за собою двері. Вдихнула запах рідної оселі, що квітувала вишитими подушками, наліжником, рушниками та пахкими жоржинами в глечичку. Цей її тихий світ подарував їй стільки чистих хвилин самотності, злагоди із собою, свята доброти, стільки натхнення її душі! Тут вона вичарувала, виплекала солодку казку своїх картин. Ніде їй не було так святково, як у цих чотирьох стінах під білою стелею.

За В. Яворівським.

Катерина БІЛОКУР.
Глечик із квітами

II. На по́куті темніли старі образи́. Недалечко від ікон висів портрет Тараса Шевченка. З простесенької його рами розгорнуто звисав рушник.

Уздовж стола стояла лава. На довгому ослóні, на який падало світло з двох невеликих вікон, лежали тюбики фарб, саморобні пензлики. За палі́тру правив шматок скла, що лежав поруч.

На стінах світлиці висіло кілька картин, на яких яскравіли квіти. Картини були в неоковирних рамах, а деякі зовсім без рам.

За М. Сарма-Соколовським.

◆ Поясніть лексичні значення виділених слів.

Про Катерину Білокур прочитайте в довіднику «Видатні особистості». Організуйте у класі виставку репродукцій її картин. Розкажіть про картину, що сподобалася вам найбільше.

117. Роздивіться репродукції картин Володимира Маковського «Дівич-вечір» та Тетяни Яблонської «Колискова». За поданим на с. 71 планом складіть усний твір — опис приміщення за однією з картин.

◆ Поясніть назви картин.

◆ Знайдіть фотографії, які зображують інтер'єри меморіальних музеїв видатних діячів української культури. Опишіть одне з приміщень.

◆ Складіть і розіграйте діалог, що міг би відбутися між журналістом та дизайнером, який розробляє інтер'єр сучасних дитячих кімнат. Значення слова *дизайнер* уточніть за словником іншомовних слів.

Володимир МАКОВСЬКИЙ.
Дівич-вечір

Тетяна ЯБЛОНСЬКА,
Колискова

 118. Прочитайте. Чи можна вважати прочитане оповіданням, у якому не вистачає розв'язки? Перекажіть уривок, додавши самостійно придуману розв'язку. Обов'язково введіть у текст оповідання опис приміщення.

Жив у великому місті Художник-скульптор. Був він не геніальний і не бездарний, не багатий і не бідний, не сумний і не веселий. Зате був уважний до всіх, милосердний і справедливий.

Набридли Художнику міська тіснява і міський гамір. Вирішив він переїхати жити до села, де мав будиночок. Був той будиночок не розкішний і не злиденний, а така собі двоповерхова хатка з великими вікнами.

Розвісив Художник по стінах свої картини, поставив уздовж стін свої скульптури і став жити-поживати.

Якось уночі він почув, що хтось плаче. Вийшов у кухню й побачив у кутку щось маленьке, капловухе й кудлате. Обличчя за бородою не видно, лише зелені очі блимають.

— Ти хто? — здивувався Художник.

— Домовик я, ось хто! — вигукнуло кудлате й капловухе. — Йду від тебе! А без домовика дім стояти не буде!

— Чим же я тебе розгнівив? — здивувався Художник.

— Нащо статуї заморських понаставляв? Нащо на картинах страховисьок понамальовував? Уночі й побалакати нема з ким!..

І вирішив художник обставити свій дім так, щоб догодити домовичку...

За Г. Ветровою.

Приміщення, про яке йдеться у складеному вами оповіданні, намалюйте кольоровими олівцями або фарбами.

Уявіть, що ви зустрілися з вашим домовичком. Розпитайте його, що йому подобається у вашій оселі, а що — ні. Діалог розіграйте в парах.

§ 8 ПРОСТОРІЧНІ СЛОВА. ЖАРГОНІЗМИ

119. Прочитайте. Визначте лексичні значення виділених слів. Чи є вони, на вашу думку, термінами?

Іноді дорослі тебе виправляють: необхідно казати не «партер», а «партёр», не «конéшно», а «звичáйно» і таке інше. Дехто від цього відмахується: чи не однаково? Певно ж, ні. У мові є слова загальнонародні, літературні, а є й діалектні, просторічні, жаргонні слова. Твоє мовлення — свідчення твоєї розвиненості, культури.

За В. Русанівським.

Слова, що вживаються лише в усному побутовому мовленні, називаються просторічними. У художніх творах їх використовують для надання зображуваному зневажливої, грубуватої характеристики.

Наприклад: *«Коли щось не так, хай господар звиня», — залізи на стіл, вибачалась Свиня. (С. Коваль). Якщо добре потрусити цього жевжика, виявиться, що він усім нам «земляк». (П. Загребельний).*

До просторічних слів належать також і росіянізми (русизми) — слова, запозичені з російської мови, що перебувають за межами української мови і не зафіксовані її словниками: сліду́ющий (замість наступний), міроприе́мство (замість захід).

120. Прочитайте. Визначте просторічні слова.

1. «Мерседес» — прекрасна тачка, а летить — немов на сполох. (П. Щегельський). 2. Історія стоїть біля дороги і дивиться, хто їде по соші. (Л. Костенко). 3. Оглядаюся через плече: мамо рідна, мент. Що ж я такого накоїв? (І. Малишевський). 4. Не хватало, щоб я у вікна заглядав. Я вже подіжурю сам. (М. Вінграновський). 5. І незвісно, кому треба більше хоробрості: космонавту чи хліборобу? (Б. Олійник).

◆ Які з ужитих у реченнях просторічних слів не варто, на вашу думку, вживати в мовленні? Чому?

◆ З якою метою просторічні слова використовують у художніх творах?

121. Прочитайте мовчки. Як характеризує інспектора його мовлення? Чому письменник, розповідаючи про навмисне зрусифіковану урядом школу, не передав мовлення інспектора українською чи російською мовою?

Силкуючись удавати з себе пана, інспектор без жалю нівечив і українську, і російську мови, нехтуючи першу і не знаючи другої.

— Хлопці, читати умеєте? — запитався він у школярів.

— Умієм... — несміливо відповіли деякі.
— А щитать? Скільки буде семью сем?
— Чотирнадцять! — гукнули всі відразу.
— Ну, дети, — озвався він до школярів, — значить, ви тепер получите свідетельство — которие экзамен здали... Так от шо... тее... Школа у вас хорошая, і я так доложу у совет. І арифметику знають. А тепер тее... домой ідіть!

За Б. Грінченком.

Змішування у мовленні українських та російських слів і мовних форм називають суржиком (назва пішла від сільськогосподарського терміна, що означає «суміш зерна різних культур»). Суржиковому мовленню властиві і росіянізми (самольот, строїти, столова, діжурний), і помилково перенесені в українську мову російські граматичні форми (голова біль — замість головний біль; самий відомий — замість найвідоміший, найбільш відомий).

122. Прочитайте уголос. Яке мовне явище засуджує автор?

Як спілкуються хлопці, дівчата, діти? «Привет», «кароче», «конешно», «ладно», «успокойся», «не считається», «вообще». Невже все це створює українську «солов'їну» мову?

За В. Лизанчуком.

- ◆ До кожного вжитого в уривку росіянізму доберіть український відповідник.
- ◆ Поясніть, як треба ставитися до мовного суржика.

 Проаналізуйте власне мовлення і мовлення своїх однокласників. Протягом кількох днів записуйте ті слова, яких би ви хотіли позбутися. Обговоріть питання чистоти мовлення зі своїми друзями. Спробуйте переконати їх у необхідності контролювати правильність свого мовлення.

В українській мові наявні також вульгаризми. Це грубі, лайливі слова або звороти.

Поза загальноживаною мовою стоять жаргонізми (франц. *пташина мова*) — слова або вислови, уживані невеликою групою людей. Спілкуючись, ці люди додають до свого мовлення специфічні емоційно забарвлені слова.

Так, до сучасного молодіжного жаргону належать слова *класно* (дуже добре), *тусуватися* (проводити час у компанії друзів), *просунутий* (той, хто досяг чогось, знає щось краще за інших), *чайник* (людина, недосвідчена в певній галузі, новачок), *прикольний* (потішний, смішний), *фенечка* (намисто, браслет зі шкіри, бісеру або будь-яка прикраса) та інші.

 123. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Дайте відповідь на запитання: яку роль відіграє мовлення в оцінці людини співрозмовниками? У самооцінці?

Навчатися гарного, спокійного, інтелегентного мовлення треба довго й наполегливо. Для цього потрібно прослухатися, запам'ятовувати, багато читати. Наше мовлення — найважливіша частина не лише нашої поведінки, нашої душі, розуму, а й нашої здатності не піддаватися шкідливому впливу оточення, навіть якщо воно затягує.

За Д. Лихачовим.

◆ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.

 Серед різноманітних словників є, як виявляється, і словники жаргонної лексики. Навіщо вчені укладають такі словники? Спробуйте дати тлумачення кільком словам молодіжного жаргону. Наприклад: *кумпол, заморочка, прибамбаси, потрясний*.

 Розкажіть, як ви розумієте вислів давньогрецького філософа Сократа «Заговори, щоб я тебе побачив». Про Сократа прочитайте у довіднику «Видатні особистості».

 Пригадайте випадок із власного життя або придумайте історію, до якої можна було б ужити одне з прислів'їв: «Слова — це теж вчинки», «Мудра голова не допустить лихих слів».

124. Прочитайте вірш. Визначте його тему й головну думку.

Боротьба за рідну мову — це не тільки боротьба,
Це викохування слова, добрий вибір і сівба.
Щоб від серця і до серця, від душі і до душі
Потрапляли ці ядерця і приймалися усі.
Щоб ярились, квітували ці зерняточка малі
І щодня заповоняли простір рідної землі.
Щоб ніщо не заважало їм здійматися й цвісти,
Щоб будяччя чорне жало не вбивало ці ростки.

О. Луній.

◆ Як ви розумієте вислів *викохування слова*?

◆ Чому боротьбу за чистоту мови автор порівнює з вибором зерна і його сівбою? Що поет має на увазі, говорячи про *будяччя чорне жало*?

 Спробуйте написати вірш про рідну мову. Використайте самостійно дібрані рими. Наприклад: *слово — мова — чудова — колискова*.

 Як ви знаєте, своєрідний комп'ютерний жаргон існує і серед користувачів ЕОМ. Доберіть і розтлумачте п'ять слів із жаргонної комп'ютерної лексики.

 ЗРАЗОК *Броділка — комп'ютерна гра, у якій треба виконувати різноманітні дії, аби знайти вихід.*

§9 ОФІЦІЙНО-ДІЛОВА ЛЕКСИКА

125. Прочитайте тексти.

I. Оселився якось у цих місцях сотник на прізвисько Білий. Добре знав я того хвацького козарлюгу. Ніхто його на шаблі взяти не міг: силач був великий. А до того ж спритний був і одчайдушний. Скільки раз піде на ворога — все переможцем вертає. Гуляє, бенкетує, аж земля трясеться!

Незчувся він, як і старість потихеньку підкралась і лягла на плечі. Засумував козарлюга, на шаблю схилившись. Добра в нього — повні двори. А для кого усе те, навіщо? Не дав йому Бог діточок. Кому все лишити? А як старість уже білим цвітом оповила йому скроні, наказав сотник побудувати високу церкву. Дотепер вона тут стоїть.

З журналу.

II.

ХАРАКТЕРИСТИКА

економіста планово-економічного відділу
Дніпровського відділення Промінвестбанку м. Києва
Білого В'ячеслава Івановича,
1970 р. народження,
українця, освіта — вища

В. Білий працює на посаді економіста з 1995 р. 1994 р. закінчив Київський національний університет народного господарства зі спеціальності «Фінанси і кредит».

Має високий професійний рівень з питань планування грошового обігу та бухгалтерського обліку. Службові обов'язки виконує сумлінно.

Підвищує кваліфікацію. Розпочав освоювати новітні програми бухгалтерського обліку.

У колективі планово-економічного відділу має авторитет.

Завідувач Дніпровського
відділення Промінвестбанку

І. С. Сірко

Начальник планово-економічного відділу

О. С. Коваленко

10. 07. 2006

- ◆ З якою метою створено кожен текст? Хто його адресати?
- ◆ Який з текстів є документом (діловим папером)?
- ◆ Визначте стиль кожного з текстів, свою думку доведіть.

Слова і словосполуки, що забезпечують усне й писемне ділове спілкування між установами та між працівниками й установами, називаються офіційно-діловою лексикою.

Усне ділове спілкування відбувається на нарадах, зборах тощо.

Писемне спілкування здійснюють за допомогою документів (ділових паперів).

До офіційно-ділової лексики належать слова однозначні, повністю позбавлені емоційного забарвлення: *акт, довідка, ухвала, позивач, свідок, майно, домовласник, ухвалити, затвердити*.

З погляду походження в цій групі слів переважають іншомовні слова (*протокол, поліс, кодекс, біографія, алібі, інструкція*), хоч є чимало питомої української лексики (*оголошення, угода, заява, звіт, допит*).

126. Прочитайте. З'ясуйте стиль висловлювання, свою думку доведіть. Визначте офіційно-ділову лексику.

Стаття 16.

Жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте та сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність.

З Конвенції про права дитини.

127. Прочитайте. Визначте лексику (слова і словосполучення), характерну для наукового стилю. Офіційно-ділову лексику випишіть.

Відкрити збори; кілобайт; геохронологічна таблиця; довести до відома; мутація; ставити на голосування; процесор; заземлення; усунути з посади; детектор; порядок денний; динамік; вхід вільний; план затвердити; діапазон; радіус; діаметр; записати до протоколу.

128. Запам'ятайте вислови, які вживаються в офіційно-діловому мовленні.

ПРАВИЛЬНО

*Брати участь
Провести захід
Листуватися*

НЕПРАВИЛЬНО

*Приймати участь
Провести міроприємство
Переписуватися*

◆ Перепишіть речення, виправивши помилки.

1. Шестикласники поспішали на шкільне міроприємство. 2. У конкурсі з мови будуть приймати участь всі охочі. 3. Ми хотіли б переписуватися з нашими ровесниками із зарубіжжя.

129. Прочитайте фразеологізми. Поясніть їхнє значення.

1. За мене не розписуйся. 2. Здати до архіву. 3. Останнє слово. 4. Закон не писаний. 5. Чорнильна душа. 6. Оскарженню не підлягає. 7. Позбавляти права голосу. 8. Очна ставка.

◆ Чи можна стверджувати, що колись ці вислови належали до офіційно-ділового стилю? За яких обставин міг уживатися кожен вислів до того, як став фразеологізмом?

◆ Поясніть, чому автор дав своїй фотографії таку жартівливу назву.

130. Ознайомтесь із послідовністю лексикологічного розбору слів. Усно зробіть лексикологічний розбір слів, виділених у поданих на наступній сторінці реченнях.

Олександр АВСІЯН.
Бюрократ

ПОСЛІДОВНІСТЬ ЛЕКСИКОЛОГІЧНОГО РОЗБОРУ

- Визначте, повнозначним чи неповнозначним є слово.
- З'ясуйте лексичне значення слова (якщо воно повнозначне).
- Визначте, однозначне воно чи багатозначне.
- Поміркуйте: у прямому чи переносному значенні вжито слово в реченні (якщо багатозначне).
- Скажіть, чи має слово синоніми, антоніми; якщо має, доберіть їх.
- З'ясуйте, яке слово за походженням: належить до корінної української лексики чи запозичене.
- Якщо слово запозичене, з'ясуйте, з якої мови (за словником).
- Визначте, до активної чи пасивної лексики належить слово.
- Якщо до пасивної, то воно застаріле (архаїзм або історизм) чи неологізм.
- Визначте, яке це слово: загальноживане чи стилістично забарвлене.

ЗРАЗОК УСНОГО ЛЕКСИКОЛОГІЧНОГО РОЗБОРУ

Ковила золотиться промінцями **осоння** ранкового. (Д. Білоус).

Слово *осоння* — повнозначне. Називає «незатінене місце, що освітлює й обігриває сонце». Багатозначне; ужите в прямому значенні. Синоніми: *підсоння, пригрів, відсоння*; антонім: *затінок*. Належить до корінної української лексики. Належить до активної лексики. Загальноновживане.

1. **Мальви** звелись на **ганок**, під вербами джерело, світлий, мов промінь, ранок, в імлі легкій село. (Т. Мельниченко). 2. Частіше мусим згадувать старе ми, коли ще **Борисфеном** був Дніпро. (А. Гризун). 3. Почім тепер граминочка **озону**? Відрядження візьму в зелену зону. (В. Баранов). 4. Чайці чапля чемно мовить: «**Чорногуз** пішов на лови. **Чимчикує** він до ставу через лози кучеряві». (О. Кононенко).

Зв'язне мовлення

Письмо

Складання
плану роботи

131. Поясніть лексичне значення кожного спільнокореневого слова, ужитого у словосполученнях.

Плановий відділ; незапланований захід; понадпланова робота; позапланове дослідження; планомірний розвиток; продумане планування.

132. Прочитайте. Наскільки потрібним є такий діловий папір, як план роботи? Навіщо, на вашу думку, його складають?

Складають плани проведення окремих заходів, навчальної або виробничої діяльності установ чи окремих працівників, плани розвитку країни.

План може мати вигляд таблиці, графіка, довільного тексту.

Плани бувають: перспективні (розраховані на кілька років), річні, піврічні, кварталні, щомісячні, щотижневі та щоденні.

Головне у плані — точність, стислість, чіткість формулювань. Обов'язково потрібно визначити терміни виконання запланованого. Добре продуманий і правильно складений план — запорука успіху справи.

◆ Поцікавтесь у батьків, якими планами користуються вони у своїй роботі. Як ви вважаєте, чи корисна звичка складати план роботи на день, тиждень, місяць? Які риси характеру виховує звичка планувати життя? Свої думки з цього приводу обговоріть у класі.

133. Ознайомтеся зі зразком плану підготовки шкільного заходу.

<i>План підготовки до новорічного вечора учнів 6-х класів</i>				
<i>№</i>	<i>Назва і зміст заходу</i>	<i>Термін виконання</i>	<i>Відповідальні</i>	<i>Відмітка про виконання</i>
1	Створення сценарію вечора	До 05.12	Коваленко С.	
2	Підготовка літературної композиції	До 18.12	Бабенко О.	
3	Розучування пісень	До 18.12	Учасники шкільного вокального ансамблю	
4	Визначення конкурсів, ігор	До 18.12	Зайченко П., Сторожук О.	
5	Малювання святкових плакатів	До 18.12	Члени гуртка «Юний художник»	
6	Виготовлення гірлянд, іграшок для оздоблення залу	До 18.12	Онищенко Л., Гарбузюк К.	
7	Написання жартівливих запрошень для вчителів і батьків	До 26.12	Семенченко Т.	
8	Проведення генеральної репетиції	29.12.	Старости 6-А, 6-Б, 6-В класів	

◆ Складіть план підготовки до шкільного маскараду «Герої улюблених книжок».

134. Складіть план підготовки до шкільної виставки за однією із запропонованих тем та напишіть оголошення про відкриття цієї виставки.

- Яким я бачу сам себе (виставка автопортретів).
- Пропозиції шкільних кутюр'є (ескізи одягу для школярів).
- Учні та вчителі жартують (виставка карикатур на теми шкільного життя).

Зв'язне мовлення

Говоріння

Складання діалогів (телефонна розмова)

Особливою формою усного спілкування є телефонна розмова. Вона може бути неофіційною (приватною, особистою) та офіційною (діловою, службовою).

Зміст офіційної телефонної розмови — ділове повідомлення, домовляння про ділову зустріч, службові перемовини, надання консультацій тощо.

Телефонна розмова складається з таких частин:

- **установлення зв'язку (привітання, обов'язкове взаємне представлення);**
- **виклад справи;**
- **завершення спілкування (завершує розмову той, хто потелефонував).**

Вимоги до мовця, що спілкується телефоном, такі:

- дотримання етикету спілкування;
- спокійний, увічливий тон мовлення;
- змістовність висловлювання;
- лаконізм висловлювання;
- середній темп мовлення;
- середня сила гучності мовлення;
- дотримання правил орфоєпії.

135. Складіть і розіграйте діалог між класним керівником і працівником Національного музею Тараса Шевченка про зміст і порядок проведення екскурсії для шестикласників. Використайте подані в рамці слова, словосполучення і речення.

Доброго дня! Прошу, запросіть до телефону... З вами говорить...
У мене прохання... Чи не можна замовити оглядову екскурсію?
Більшість учнів відвідає музей уперше. Заздалегідь визначити зміст. Екскурсія триватиме... Оглянути експозицію. Ставити запитання. Вивчали твори. Знають напам'ять.
Викликає велике зацікавлення. Бажано на кінець тижня.
О котрій початок? Узгодити з розкладом уроків. Яким транспортом зручно дістатися? Вдячний за розмову. До зустрічі.

136. Складіть і розіграйте діалог між батьком школяра і класним керівником, який повідомляє по телефону про дату проведення батьківських зборів. Використайте подані в рамці слова, словосполучення і речення.

Добрий день! Вибачте за турботу. Запросіть, будь ласка, до телефону... Прошу зачекати. Передаю трубку.
Я телефоную у такій справі... Прошу взяти участь.
Порядок денний. Розглядатимемо питання. Режим школяра.
Література для самостійного читання. Робота зі словниками.
Не буду зловживати вашим часом. Вдячний за розмову.

137. Складіть і розіграйте діалог між шестикласником, який прихворів, тому не знає домашнього завдання, та його однокласником. Використайте подані в рамці слова, словосполучення і речення.

Добрий вечір! Вибачте, чи можна запросити... Пробач, ти зараз не зайнятий? Я телефоную в такій справі... Завжди радий тебе чути. Прошу допомогти мені... Розраховую на взаємну допомогу. Заздрю твоїй відповідальності. Записи потрібно робити вчасно. Вдячний за інформацію. Телефонуй, якщо буде потрібна допомога.
Радий допомогти. Отож домовились.

Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- ▶▶ Що вивчає лексикологія?
- ▶▶ Як ви розумієте вислів *словниковий склад мови*?
- ▶▶ Що таке лексичне значення слова? Яке ще значення, крім лексичного, має слово?
- ▶▶ Наведіть приклади однозначних і багатозначних слів.
- ▶▶ Що означають поняття *активна лексика* і *пасивна лексика*?
- ▶▶ Яка відмінність між архаїзмами й історизмами? Складіть словничок «Застарілі слова в мовленні моїх бабусь і дідусів».
- ▶▶ Які слова називаються неологізмами? Як виникають неологізми? Складіть словничок «Неологізми нашого часу».
- ▶▶ Наведіть приклади термінів. Якому стилю мовлення властиве їхнє вживання?
- ▶▶ Які слова називають діалектними? Наведіть приклади.
- ▶▶ Які слова називають професійними? Складіть словничок професійної лексики сучасного вчителя.
- ▶▶ Які слова називають жаргонізмами? Вульгаризмами? Чому не варто їх уживати?
- ▶▶ Спілкування у якій сфері життя забезпечує офіційно-ділова лексика? Які ділові папери вам відомі?

СЛОВОВІР. ОРФОГРАФІЯ

Над чим ми
міркуємо:

Я і ми:
народ, людство

Ключові слова:

твірне слово,
твірна основа;

значущі
частини слова;

способи
словотворення;

чергування звуків;

складні слова

Іван СКОЛОЗДРА.
Радуйся, земле!
Слово, олія.
Власність автора

Це потрібно знати:

способи словотворення
(префіксальний, суфіксальний,
префіксально-суфіксальний,
безафіксний, складання
основ або слів)

Цього необхідно навчатися:

робити словотвірний
розбір слова

Це треба запам'ятати:

правила чергування звуків
при творенні слів;
написання складних слів

Над цим варто замислитися:

*Слово формує світ.
Спотворене слово —
спотворює його.*

Павло МОВЧАН

138. Прочитайте. Визначте лексичне і граматичне значення кожного виділеного слова.

1. **Життя** прожить — не поле перейти... Хтось плуга тягне, хтось бреде за плугом. (В. Славчук). 2. А так хотілося **прожити**, як проживає в полі жито. (О. Лупій).

- ◆ Визначте фразеологізми. Розкрийте їхнє значення.
- ◆ Визначте ужиті в реченнях форми одного слова та спільнокореневі слова. Поясніть, як ви їх розрізнили.

Необхідно розрізнити словозміну і словотворення.

СЛОВОЗМІНА — це утворення різних форм того самого слова: *школа, школи, школі, школою, у школі*. **Форми слів** різняться між собою лише граматичним значенням.

СЛОВОТВОРЕННЯ — це утворення від наявних у мові нових слів.

Наприклад: *школа* — *шкільний* (пов'язаний із навчальним процесом у школі або належний школі);

школа — *школяр* (учень школи);

школяр — *школярський* (властивий школярам).

Творення нових слів від тих, які в мові вже існують, є найважливішим засобом збагачення словникового складу мови.

Від одного слова можна утворити чимало похідних слів. Наприклад: *мудрий* — *премудрий, немудрий, мудрість, мудрець, по-мудрому, мудрувати* тощо.

Кожне з утворених слів також може стати основою для творення інших слів: *мудрувати* — *мудрування, мудрований*.

139. Прочитайте. Визначте вжиті в реченнях спільнокореневі слова, виділіть у них корінь.

1. Тоді я великий, коли будує світ щастя людського, коли творю. (Олесь Гончар). 2. Немає у світі нічого страшнішого за нелюдських людей. (І. Жиленко). 3. Честь людини полягає в тому, щоб у задоволенні своїх потреб вона залежала тільки від свого працелюбства, своєї поведінки і свого розуму. (Г. Гегель). 4. Горджуся тим, що родом я із людства, що я живу, людина між людей. (П. Перебийніс). 5. Час — тільки те, що можна віддати людям на щастя і на добро. (Д. Павличко).

- ◆ Яка значуща частина слова містить його лексичне значення?
- ◆ Визначте вжиті в реченнях різні форми одного слова.
- ◆ Яка значуща частина слова містить його граматичне значення?

140. Перепишіть. Визначте спільнокореневі слова, виділіть у них корінь.

1. Хліб. Хлібина. Хлібороб. Спервовіку святі слова! (С. Павленко). 2. Про поширеність гончарства в Україні свідчать назви сіл: Гончарі, Гончарне, Гончарівка. Та й прізвища Гончар, Гончаренко, Гончарук не рідкісні. (Н. Крутенко).

◆ Утворіть різні форми виділених слів (усно).

◆ Утворіть і запишіть різні форми слова *праця*. Спробуйте утворити від цього ж слова інші слова. Які значущі частини слова ви використали за такого творення?

Яків ГНІЗДОВСЬКИЙ.
Сільський хліб

§ 10 ОСНОВНІ СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ

141. Прочитайте речення. Поміркуйте: від якого слова утворено кожне з виділених слів?

1. Де сніг буде, там хліба **прибуде**. 2. Грудень рік кінчає, а зиму починає. (*Народна творчість*). 3. Упали приморозки ранні на молоду озимину. (*Д. Загуд*). 4. У листопаді зима з осінню бореться. (*Народна творчість*).

Слова виникали й виникають не однаково.

Особливості виникнення багатьох слів загубилися у віках. Слова, будову яких не пов'язуємо сьогодні з іншими спільнокореновими словами, називаються непохідними. Основи таких слів складаються лише з кореня: сонц-е, добр-ий, і-ти, зна-ти, тр-и.

Більшість слів нашої мови походить від інших слів, і спосіб їхнього творення можна простежити. Такі слова називають похідними.

Способи та особливості творення похідних слів вивчає розділ науки про мову – СЛОВОТВІР.

142. Визначте, від яких слів утворено подані слова. Запишіть слова парами. За допомогою яких значущих частин утворено слова? Виділіть словотворчі префікси та суфікси.

ЗРАЗОК ▶ Прочитати ← читати. Прикордонник ← кордон.

Прийти ← ... Лісник ← ... Підсніжник ← ...
Записати ← ... Шахтар ← ... Навушник ← ...

Слово, яке повністю «лягає» в основу похідного слова, називається твірним.

Наприклад: мова → розмова; учитель → учительська.

Проте найчастіше нові слова творяться не від слова, узятого повністю, а від основи слова.

Наприклад: мова → мовити; учитель → учитель.

Основа, від якої утворено нове слово, називається твірною. Наприклад: слово → словник.

143. Перепишіть. У кожному з похідних слів виділіть твірне слово або твірну основу. За допомогою яких значущих частин це слово утворене?

ЗРАЗОК ▶ Кобза → кобзар.

Дерево → деревце; славний → преславний; робити → зробити; живий → оживити; межа → безмежний; кімната → кімнатний; дорога → придорожній.

◆ Позначте у словах орфограми, поясніть написання виділених слів.

144. До поданих похідних слів доберіть слова, від яких їх утворено.

ЗРАЗОК ▶ Приїхати ← їхати.

Луговий, садочок, розгадати, приказка, праліс, назустріч, безсонний, прибережний, вечірній, голосок.

◆ За допомогою яких значущих частин слова утворено нові слова? Виділіть у словах ці частини.

145. Розгляньте таблицю. Назвіть способи словотворення. Розкажіть про кожен спосіб, доповнивши подані в таблиці приклади самостійно дібраними.

СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ

НАЗВА СПОСОБУ СЛОВОТВОРЕННЯ	ЯК УТВОРЕНО СЛОВА	ПРИКЛАДИ
ПРЕФІКСАЛЬНИЙ	За допомогою префіксів	Принести ← нести
СУФІКСАЛЬНИЙ	За допомогою суфіксів	Зимовий ← зима

НАЗВА СПОСОБУ СЛОВТВОРЕННЯ	ЯК УТВОРЕНО СЛОВА	ПРИКЛАДИ
ПРЕФІКСАЛЬНО-СУФІКСАЛЬНИЙ	За допомогою префіксів та суфіксів одночасно	<i>Припічок ← піч</i>
БЕЗАФІКСНИЙ	Відкиданням префіксів, суфіксів, закінчень (тобто афіксів)	<i>Переклад ← перекладати</i>
СКЛАДАННЯ ОСНОВ або СЛІВ	Поєднанням двох або більше основ слів чи їхніх частин	<i>Снігопад ← сніг падає</i>

◆ Значення слова *афікс* уточніть за словничком термінів у кінці підручника.

146. Перепишіть. У кожному похідному слові виділіть твірну основу або вкажіть твірне слово. Позначте значущі частини, за допомогою яких утворено слово. Визначте спосіб його творення.

Бандура → бандурист; очерет → очеретяний; небесний → піднебесний; сильний → пресильний; рукав → нарукавник; Донецький басейн → Донбас; блакитний → блакить; зелений → зелень; переїздити → переїзд; запалити → запал.

147. Від поданих слів усно утворіть по 2–3 слова суфіксальним способом. Назвіть словотворчі суфікси.

Каштан, голуб, вулиця, ріка, сад, дерево, сила.

148. Перепишіть, підкресліть спільнокореневі слова, утворені суфіксальним способом. Виділіть словотворчі суфікси.

1. Найдорожче в світі слово так звучить у рідній мові: мати, матінка, матуся, мама, мамонька, мамуся! (В. Гринько). 2. У слові просвічує слово, словечко, слівце, словенятко. (П. Перебийніс). 3. Мій світе, світку, світоньку, світище мій! (М. Вінграновський). 4. Понад рікою спинились і завікували там десятки полтавських міст, містечок, сіл, селищ, сілець. (І. Сенченко).

149. До поданих слів усно доберіть антоніми з не-. Визначте спосіб творення цих слів.

Залежність, давній, глибокий, тісно, холодно.

150. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Підкресліть у реченнях антоніми. Визначте, від яких слів і яким способом ці слова утворені. Виділіть у них префікси.

1. Зійде сонце, зайде сонце, а затим настане ніч. (Б. Олійник).
2. У з..млі кроти за всякої погоди для себе риють виходи і входи. (Р. Качурівський).
3. Усе ж..ве зацвіте і чимдуж ві..цвіте. (П. Перебийніс).

151. Від поданих слів усно утворіть по 2–3 слова префіксальним способом.

БРАЗОК Високий — *превисокий, невисокий, зависокий.*

Розумний, веселий, летіти, вірити, казати, вага, рада.

 152. Прочитайте. За таблицю «Способи словотворення» (с. 96–97) визначте спосіб творення виділених слів.

1. Збираючись у дорогу, добре вибирай **напарника**.
2. У дорозі й палиця **супутник**.
3. З насмішки люди бувають, а в насмішника очі вилазять.
4. Пірнала черепаха, пірнала, та підводником так і не стала.

Народна творчість.

153. Від поданих слів префіксально-суфіксальним способом утворіть і запишіть нові слова. Позначте в них словотворчі префікси та суфікси.

При кордоні; за греблею; над міру; при бєрезі; під березою; без меж.

154. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте слова, утворені префіксально-суфіксальним способом. Розберіть ці слова за будовою.

1. Згадую мамину руку на чолі, мов прохолодний л..сток подорожника на рані. (Л. Скурда).
2. Стояв свіжий осінній надв..чірок. (І. Сенченко).
3. Підпаски з поля гнали ч..реду. (Л. Костенко).
4. Дуби, як побратими, обнялися віт..ям.
5. Мене вітають в підн..бессі птиці, і я їх також пр..вітати рад. (Є. Гуцало).
6. Мере..котить підфарниками шлях. (Д. Павличко).
7. Ч..ремха зацвітає перед остан..ім пр..морозком. (Народна творчість).

155. Прочитайте. У кожному слові визначте твірну основу, словотворчі суфікси та префікси. З'ясуйте спосіб словотворення.

Читанка, відзнака, зупинка, переміна, підвіконня, щоденник.

156. Прочитайте. Визначте слова, утворені безафіксним способом.

1. Піднімали прапор на Україні синьо-жовтий у блакитну вись. (Б. Кулик).
2. Підняли ми знамена прадавні — синь небесна, колосся пшениці. (М. Барчук).
3. Блакить мою душу обвіяла. (П. Тичина).
4. В полі птиця сива кряче, облітає шир. (А. Малишко).
5. На травах сонця плями, я п'ю духмянь ріки. (В. Сосюра).
6. Не має спочиву ріка, бо течія річки стрімка. (О. Шугай).
7. Очі вбирають безмір. (М. Луків).

◆ Визначте у словах вивчені орфограми. При потребі скористайтеся переліком основних орфограм, розміщених на фбрзаці підручника.

157. Від поданих слів утворіть нові слова безафікським способом. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК Записати → запис.

I. Заявити, перелазити, занепадати, юний, зелений, міцний, мазати, обстріляти, перекладати.

II. Переглядати, переходити, відлітати, розкладати, розтинати, запливати, щеміти, молодий, лютий.

158. Визначте спосіб творення поданих слів. Чому так названо явища й предмети?

Краєвид, небосхил, суховій, хвилеріз, хлібороб, молоковоз, зерносховище, землетрус, окомір, всюдихід, багатозначний, двоборство, одинадцять, семиповерховий, салон-перукарня, телефон-автомат, купівля-продаж, фотовиставка, радіопередача, телеміст, астронавт, космодром.

159. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Слова, утворені способом складання, підкресліть.

1. Засіває поле хлібороб, пр..пада душею до з..млі. (Ю. Воропай). 2. Як хліб дозріває, з..млероб не гуляє. (Народна творчість). 3. Завжди є в самоствердженні потреба, нехай то пісня, хай танок, хай вірш. (Є. Гуцало). 4. Корінь всього л..хого — грошолюбство. (З Біблії). 5. Срібнолиста осика загадалася, мовчить. (С. Черкасенко). 6. Спл..лось в один з..лений дах дубів в..соке в..рховіття. (Д. Фальківський).

Анатолій ГАЙДАМАКА
Материн сад

 Розкажіть про зображене на картині «Материн сад», використовуючи слова, утворені різними способами.

 160. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте спосіб творення виділених слів. Слова, утворені способом складання, підкресліть.

Пр..родолуби пер..казують цікаву німецьку л..генду. Кущики чорниці густо вкр..вають землю в тих місцях, де ж..вуть крихітні гноми й карлики. Ці с..вобороді істоти колись марно шукали надійної схованки для себе і своїх самоцвітів. Люди знаходили їх скрізь: у підвалах, льохах, ущелинах, лісах і яругах. Їх

пер..слідували союзники жадібних до дорогоцінного каміння людей: лопата, кирка й сокира.

Нарешті над карликами змилювався буйнолистий чорничний кущ. Він упустив блукальців під з..лене шатро чорничного ліска. У рукотворних п..черах під зел..нюю яг..дних кущів і ж..ве тепер крихітний хитромудрий народець.

З журналу.

- ◆ Чи є це висловлювання текстом? Свою думку доведіть.
- ◆ Визначте речення з узагальнювальними словами при однорідних членах. Поясніть уживання в них розділових знаків.

Уявіть, що у зв'язку зі змінами клімату всі люди на Землі на півроку мають ставати десятиметровими велетнями, а на наступні півроку перетворюватимуться на п'ятисантиметрових карликів. Чи корисним для людства стали б такі тимчасові перетворення? Чому? Обговоріть це з друзями.

161. Від яких слів чи основ утворене кожне з імен? Хто з відомих вам історичних осіб носив котресь із цих імен? Що ви знаєте про цих людей? Прочитайте про деяких із них у довіднику «Видатні особистості».

Святослав, Володимир, Ярослав, Богдан, Добродія, Мирослава, Славомир, Дзвенислава, Борислав, Любомир, Людмила, В'ячеслав.

- ◆ Яких якостей прагнуть надати дитині, вибираючи для неї ім'я?
- ◆ Чи є серед ваших знайомих люди, імена яких утворені способом складання? Які це імена?
- ◆ Дізнайтеся, що означає ваше ім'я. Розкажіть про це однокласникам. Складіть усне висловлювання на тему «Чи виправдовую я своє ім'я».

Василь ЛОПАТА.
Володимир Великий

Слова можуть утворюватися способом складання у поєднанні з суфіксальним способом:

вишгородський — високо, город + суфікс *-ськ-*;

чорноморець — Чорне море + суфікс *-ець*.

162. Прочитайте слова. Поєднанням яких способів їх утворено?

Хліборобський, всесвітній, житомирянин, чорнобилець, милосердний, добродійність.

163. Від поданих словосполучень усно утворіть складні слова. Які способи словотворення вам довелося поєднати?

ЗРАЗОК *Середня Азія* — середньоазіатський.

Біла Церква; Східна Європа; Чорне море; Далекий Схід.

164. Прочитайте. Визначте слова, утворені поєднанням двох способів словотворення. Які це способи?

1. Усміхались чорнобривці карими очима. (*Б. Олійник*). 2. Давно життя минуло старосвітське. (*М. Рильський*). 3. Від зорі хай цвіте до зорі та твоя хліборобська наука. (*Л. Забашта*). 4. Жадоба розкоші жене людину на злочинний шлях. (*І. Захарченко*). 5. Самолюбець, як ті граблі, все собі горне. (*Народна творчість*). 6. Я пішла шукать в бору чародійницю стару. (*Н. Забіла*).

◆ Виділені слова випишіть та розберіть за будовою.

ЗРАЗОК *Хліборобська*

Зв'язне мовлення

Говоріння

Складання діалогів

165. Складіть та розіграйте діалог між товаришами. Один із них через участь у спортивних змаганнях не встигає зустріти на вокзалі бабусю, яка приїздить до міста вперше, тому він просить зробити це свого товариша. Той непокоїться, чи впізнає бабусю, яку ніколи не бачив. У репліках діалогу використайте подані в рамці словосполучення.

Сивоволоса жінка, щиросерда усмішка, правомірне хвилювання, трирічна розлука, одинадцятилітній онук, багатолюдні міські вулиці, десятиповерховий будинок.

166. Складіть і розіграйте діалог між двома школярами. Тема спілкування — душевні якості людини, з якою хотілося б дружити, та людини,

спілкування з якою краще уникати. У репліках діалогу використайте подані в рамці слова.

Працелюб, відчайдух. Доброзичливий, правдомовний, милосердний. Пустоцвіт, лоботряс, лицемір, дурносміх, пройдисвіт, здіймиголова.

Вас вітає доброзичливий
миколаївський пустоcміх

167. У вказаній послідовності зробіть словотвірний розбір виділених у поданих реченнях слів (*усно*).

ПОСЛІДОВНІСТЬ СЛОВОТВІРНОГО РОЗБОРУ

- Доберіть слово, від якого утворено подане (*найближче до похідного за значенням і простіше за будовою*). Це твірне слово.
- Виділіть твірну основу (*спільну частину аналізованого й твірного слів*).
- Визначте словотвірні префікси, суфікси, сполучний голосний (*якщо є*).
- Визначте спосіб творення.

ЗРАЗОК УСНОГО СЛОВОТВІРНОГО РОЗБОРУ

Зорепад. Слово утворене від слів *зоря* та *падати*. Твірні основи — *зор-* і *-пад* — поєднані сполучним голосним [e]. Спосіб творення — складання основ.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО СЛОВОТВІРНОГО РОЗБОРУ

Зорепад ← зоря, падати (складання основ).

1. Буває час, коли потрібніше красномовне мовчання, ніж говірка слово. (І. Нечуй-Левицький).
2. Нехай **тернистий** в мови слід, та українське щире слово почув, збагнув і **визнав** світ. (Б. Дегтярьов).
3. Мила **юнь** моя, люби, вивчай солов'їну мову! (М. Волощук).

168. Визначте спосіб творення кожного з поданих слів. Зробіть письмовий словотвірний розбір виділених слів.

Книгарня, любу мудр, **вибір**, добродій, дивосвіт, **народний**, авторський, перечитати, **пережити**, повчальний, незрівнянний.

◆ Виділені слова розберіть за будовою. Поясніть різницю між словотвірним розбором слова і розбором слова за будовою.

◆ Уведіть слова до самостійно складеного висловлювання на тему «Казковий світ книжок».

Спробуйте скласти сценарій комп'ютерної гри, основне завдання персонажів якої було б творити слова. Хто міг би стати головною дійовою особою в такій грі?

§ 11 ПЕРЕХІД СЛІВ З ОДНІЄЇ ЧАСТИНИ МОВИ В ІНШУ

Нові слова утворюються і шляхом переходу однієї частини мови в іншу. Так, прикметник може перейти в іменник (*набережна, черговий*), іменник — у прислівник (*зимою, кругом*).

ПОРІВНЯЙТЕ:

Сам старий Дніпро синів унизу.
(П. Куліш).

*А материнка все дітей гоїдає
І колискову пісеньку співає.*
(Л. Костенко).

*Весною запахло, весною,
по бруку дзвенять ручаї.*
(В. Сосюра).

*Старий увійшов до хати,
помолився до образів і
глянув на онучку.*
(П. Куліш).

*Співала мати колискову,
в дитя вчаровувала мову.*
(Д. Павличко).

*Хто весною не ледарює,
той узимку біди не чує.*
(Народна творчість).

169. Прочитайте. Визначте, якими частинами мови є виділені слова в кожному реченні.

1. Кошовий отаман від імені січового товариства вступав у дипломатичні стосунки з іноземними державами. (З підручника).
 2. Од козачої відваги втік паша, як битий лис. Кошовий обняв Нетягу: «Добре, сину, потрудивсь!» (Б. Олійник).
 3. Сніг на верхів'ї узгір'я блищить так яскраво, що здається не раз, мов займаються раптом вогні вартові. (Леся Українка).
 4. Вартовий був балакучий, як перукар або зубний лікар. (П. Загребельний).

170. Перепишіть. Слова, що з однієї частини мови перейшли до іншої, підкресліть.

1. Академік Володимир Вернадський — геніальний учений. (З журналу).
 2. Сучасне завжди по дорозі з минулого в майбутнє. (О. Довженко).
 3. Ідуть перехожі невинним прибоєм. (В. Сосюра).
 4. «Пора молоду виряджати до молодого!» — гукає дружок. (Панас Мирний).
 5. «Я сьогодні чергові!» — хвалиться Маринка. (Н. Забіла).

◆ Про Володимира Вернадського прочитайте у довіднику «Видатні особистості». Яких ще видатних українських учених ви знаєте?

171. З поданими словами усно складіть речення, щоб слова виступали то прикметниками, то іменниками.

Знайомий, військовий, булочна, учительська.

Я знаю!

Я вмю!

Я могу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- » Що вивчає словотвір?
- » Що таке *твірне слово*? Що таке *твірна основа*?
- » Які є способи словотворення?
- » У чому полягає суфіксальний спосіб? Префіксальний? Префіксально-суфіксальний? Безафіксний? Спосіб складання слів та основ? Наведіть приклади слів, утворених цими способами.
- » Чи можуть способи словотворення поєднуватись? Наведіть приклади.
- » Наведіть приклади слів, що перейшли з однієї частини мови в іншу.
- » Поясніть різницю між словотвірним розбором і розбором слова за будовою.
- » Уявіть, що автори підручника запропонували вам підготувати кілька вправ для розділу «Словотвір». Сформулюйте до таких вправ завдання.

Усний переказ тексту із творчим завданням

172. Прочитайте казку. Поясніть, що відбиває заголовок — тему чи головну думку твору.

Як Данило став королем

Жив собі сирота Данило. Був він не такий, як усі діти, бо все мріяв про хатину, яка літає. А ще мріяв стати королем. За такі мрії мачуха сміялася з хлопця й біла його.

Утік Данило з дому. Пішов у ліс. А там хата стоїть. Тільки зайшов хлопчина до хати, як здійнялася буря, підняла ту хатину й понесла.

Опустилася хата в далекому королівстві. А там якраз помер старий король. Садять на престол малого королевича.

Пішов Данило до палацу на королевича подивитися. Сторожа його пропустила.

Почав хлопець королевичу про свої пригоди розповідати. Той слухає, аж рота роззявив. А тоді каже, що хоче Данилове вбрання одягнути й пожити трохи там, де його не знають.

Помінялися хлопці одежею. Данило в палаці залишився, а королевич через паркан переліз та й подався до міста. Гуляв там, поки не зголоднів. Прийшов додому, а сторожа його не пускає.

Визирнув Данило з вікна, наказав вартовим пропустити, бо то ж справжній король.

Зрадів малий королевич, що Данило його признав. Захотів, щоб обидва вони стали королями. Так і зробили. Обидва королювали, а люди за них жили заможнo і щасливо.

◆ Складіть і запишіть план тексту.

◆ Складіть опис хатини (зсередини), у якій літав Данило.

◆ Усно перекажіть казку за планом, уведіть до переказу самостійно складений опис інтер'єру чарівної хати.

👉 Розкажіть, що зробили б ви, натрапивши на «летючу» хату (трамвай, тролейбус, лавку у сквері). Куди й навіщо ви б полетіли? Що і кого хотіли б побачити на власні очі? З ким поговорити? Про що?

§ 12 ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ ЗА ТВОРЕННЯ СЛІВ

• Чергування приголосних за творення іменників із суфіксом *-ин(а)* від прикметників

173. Прочитайте прикметники та утворені від них іменники. Які зміни приголосних звуків відбулися за словотворення? Назвіть літери, які позначають звуки, що чергуються.

ЗРАЗОК Черкаський — Черкащина.

Батьківський — Батьківщина; львівський — Львівщина;
прилуцький — Прилуचना; вінницький — Вінниччина.

За творення іменників із суфіксом *-ин(а)* від прикметників звукосполюка [с'к] змінюється на [шч]:

угор[с'к]ий — Угор[шч]ина; київ[с'к]ий — Київ[шч]ина;

звукосполюка [ц'к] змінюється на [ч]:

туре[ц'к]ий — Туре[ч:]ина, німе[ц'к]ий — Німе[ч:]ина.

**На письмі звукосполюки передаємо відповідно *-щ-і* *-чч-*:
*угорський — Угорщина, київський — Київщина, турецький — Туреччина. Виняток: Галичина.***

Орфограма
«літери *щ, чч*
в іменниках
із суфіксом *-ин(а)*»

174. Утворіть від прикметників іменники із суфіксом *-ин(а)*. Запишіть їх.

ЗРАЗОК Кагарлицький — Кагарличчина.

I. Канівський, овруцький, миколаївський, харківський, чигиринський, хмельницький, droгобицький, лохвицький.

II. Миргородський, житомирський, уманський, німецький, турецький, козацький, кріпацький, панський.

◆ В утворених словах позначте орфограму «літери *щ, чч* в іменниках із суфіксом *-ин(а)*».

◆ Поясніть уживання великої літери.

175. Перепишіть. Після виділених іменників запишіть у дужках прикметник із твірною основою.

ЗРАЗОК Хмельниччиною (Хмельницький) скрізь по Україні запахло. (П. Куліш).

1. Гетьман Сагайдачний не тільки давав відсіч нападаючим, а й переносив військові дії на територію султанської **Туреччини**. (З підручника). 2. Мов той орел, літав Богун по **Київщині** й **Брацлавщині**. (А. Кащенко). 3. Кожне поселення козацьке у Побужжі та **Інгулеччині** ставало серйозною перепорою на шляху татарської кінноти. (А. Дрофань). 4. В'ячеслав Чорновіл родом із **Черкащини**, що межує з **Кіровоградщиною**. (З довідника).

◆ Поясніть чергування приголосних, що відбулося за творення іменників із суфіксом *-ин(а)* від прикметників.

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

◆ Зробіть звуковий запис виділених слів.

◆ Про Петра Сагайдачного, Івана Богуна та В'ячеслава Чорновола прочитайте в поданому в кінці підручника довіднику «Видатні особистості». Що, на вашу думку, поєднує ці історичні постаті?

176. Перепишіть, на місці крапок уставте пропущені літери.

1. Є на Україні, сер..д милої Полтав..ини, б..гатої на гарні куточки, чудовий **краєвид!** (Олена Пчілка). 2. Звенигорд..ина — співучий куток України. (С. Васильченко). 3. Доне..ино моя, моя ти **батьків..ино!** (В. Сосюра). 4. Цвіте Гуцуль..ина квітками. (Олександр Олесь). 5. На весь світ уславилися ткани на Крелеве..ині рушники. (З журналу). 6. У моєму селі на Сум..ині здавна віталися з кожним **зустрічним**. (О. Шугай). 7. Головним районом ро..селення українців у Слова..ині є **Пряшів..ина**. (З підручника).

◆ Визначте способи творення виділених слів.

◆ Обґрунтуйте вживання великої літери.

Роздивіться листівки, на яких зображені фортеця в місті Дубно, що на Рівненщині, замок Олесько (Львівщина), куточок парку «Олександрія» (Київщина). Які пам'ятки архітектури на території України ви знаєте? Де були? Розкажіть про це на уроці.

• Чергування приголосних за творення прикметників із буквосполукою **-чн-** (**-шн-**)

177. Від поданих слів усно утворіть прикметники. Які зміни приголосних відбулися?

Молоко, місяць, сонце, пшениця, столиця, вулиця, кликати.

За творення прикметників із суфіксом -н- приголосні [к], [ц], [ц'] змінюються на [ч].

Звукосполуку [чн] на письмі передаємо буквосполукою -чн-: знак — значний, залізниця — залізничний.

Винятки: рушник, рушниця, мірошник, соняшник, дво-рушник, сердешний (у значенні нещасний), торішний.

Орфограма

«буквосполука **-чн-**
у прикметниках
із суфіксом **-н-**»

178. Від поданих слів утворіть прикметники, слова запишіть парами. Позначте в словах орфограму «буквосполука **-чн-** у прикметниках із суфіксом **-н-**».

БРАЗОК Аптека — аптечний.

Звук, дяка, криниця, вулиця, штука, медик, комік, математик, електрика, бібліотека, безпека, рука, сонце, серце.

179. Перепишіть. У виділених словах позначте орфограми.

I. 1. Я хочу пити **сонячні** настої, пізнати до краю **радощі** земні (В. Симоненко). 2. Наснились **мальви**, рута-м'ята і скрип **криничний** журавля. (П. Дворський). 3. Перелилася на терасу **молочна** піна черемшин. (Л. Костенко). 4. Тумани, **неначе** **пшеничні** млинці, в глибокій долині парують. (І. Чумак).

II. 1. **Місячні** плями — як вибухи світла **рушничні**. (Є. Гуцало). 2. Зі мною розмовля природи голос **вічний**. (В. Сосюра). 3. І здається, що я володію **віковічним** секретом краси. (В. Симоненко). 4. Навіщо нам **торішні** бур'яни? У полум'я цю гнилість, у багаття! (П. Перембійніс). 5. Не клади **яєчної** шкаралупи, а кажи **пшеничне** слово. (Народна творчість).

◆ Позначте в словах орфограму «літери, що позначають **ненаголошені голосні**». Поясніть написання слів із цією орфограмою.

180. Прочитайте статтю зі «Словника-довідника з культури української мови». Слова **сердечний** та **сердешний** уведіть до самостійно складених речень.

СЕРДЕ́ЧНИЙ — СЕРДЕ́ШНИЙ — СЕРЦЕ́ВИЙ. Розрізняються за значенням.

СЕРДЕ́ЧНИЙ ужив. у значеннях: 1. Пов'язаний із почуттями, переживаннями людини. *Сердечна туга.* 2. Добрий, чулий. *Сердечна людина.*

СЕРДЕ́ШНИЙ ужив. у значенні «який викликає співчуття, бідолашний». *Дивлюся: під тином сердешна дитина, хлоп'ятко маленьке — вся в латках свитина.* (Б. Грінченко).

СЕРЦЕ́ВИЙ ужив. у значенні «який стосується серця, пов'язаний із хворобами серця, призначений для лікування серця». *Серцеві м'язи. Серцева діяльність. Серцеві ліки.*

181. Перепишіть, на місці крапок уставте пропущені літери.

1. Якби ти знав, як багато важить слово, одно серде..не, теплеє слівце! (І. Франко). 2. Замкнули серде..ну дівчину в гарем на плач та тугу за своєю рідною Україною (С. Воробкевич). 3. Сосновий ліс перебирає струни над берегами ві..ної ріки. (Л. Костенко). 4. Я ру..ницю почепив на віти, я до бука прив'язав коня. (М. Рильський).

182. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

Позначте в словах орфограму «буквосполука -чн- у прикметниках із суфіксом -н-».

1. На осонні соняшник підроста голову до сонечка поверта. (О. Орач). 2. По дорозі зупинились у селі щоб попити криничної води. (А. Шевченко). 3. Кутю готували з пшеничного зерна або з ячменю заправляли маком медом та узваром. 4. Символічний зміст куті нині майже втратився але в народній кухні вона посідає значне місце. (З довідника).

◆ Зробіть письмовий фонетичний розбір виділеного слова.

◆ Зробіть усний синтаксичний розбір першого речення.

• Чергування приголосних за творення прикметників на -цьк (ий), -зьк (ий), -ськ (ий) та іменників на -цтв (о), -зтв (о), -ств (о)

183. Прочитайте пари слів. Визначте твірні слова або основи. Які приголосні чергуються за творення прикметників від іменників? Якими літерами позначаємо ці звуки на письмі?

Юнак — юнацький; молодець — молодецький; Дрогобич — дрогобицький.

Рига — ризький; Париж — паризький; Сілезія — сілезький.

Чорнухи (село) — чорнуський; товариш — товариський; тунгус — тунгуський.

184. До поданих слів доберіть слова з твірною основою або твірні слова. Запишіть слова парами. Які приголосні чергуються за творення іменників?

ЗРАЗОК Козацтво ← козак.

I. Юнацтво, боягузтво, птаство.

II. Молодецтво, убозтво, товариство.

За творення прикметників за допомогою суфікса -ськ(ий) та іменників за допомогою суфікса -ств(о) кінцеві приголосні твірної основи чергуються так:

- [к], [ч'], [ч] + -ськ(ий), -ств(о) = -цьк(ий), -цтв(о);
- [г], [ж], [з'] + -ськ(ий), -ств(о) = -зьк(ий), -зтв(о);
- [х], [ш], [с'] + -ськ(ий), -ств(о) = -ськ(ий), -ств(о).

Орфограма
«буквосполуки
-цьк-, -зьк-, -ськ-,
-цтв-, -зтв-, -ств-»

Інші приголосні перед суфіксами -ськ- та -ств- у вимові можуть змінюватися або випадати, проте на письмі такі зміни не позначаємо.

Наприклад: *студент* — *студентський* — *студентство*.

185. Перепишіть. У виділених словах позначте орфограми. Прочитайте, дотримуючи правил орфоєпії.

1. Козацьку бунтівливу вдачу нам лишили предки з давнини. (В. Симоненко). 2. Як на конях козацтво летіло навперейми своїм ворогам! (М. Василенко). 3. По Чорному морю гуляють чайки, на місто **турецьке** пливуть козаки. (Б. Грінченко). 4. Добре ж твоє, козаченьку, серденько воліло! Виступаєш з **товариством** на святе діло. (Олена Пчілка). 5. У тебе кінь крилатий, **чарівницький**. (Леся Українка). 6. Як дзвеніли копита ковані **запорозьких козаків**! (Л. Забашта). 7. Солодкий вітер віє із Дніпра, і **птаство** гомонить, як дівтора. (Д. Павличко). 8. У снах безжурного дитинства смак польоту я відчув. (Б. Олійник).

◆ Укажіть іменник на -ств(о), за творення якого чергування приголосних звуків не відбулося.

◆ Визначте речення, ускладнене звертанням, поясніть у ньому розділові знаки.

186. Від поданих слів утворіть прикметники з суфіксом -ськ(ий) та іменники за допомогою суфікса -ств(о). Назвіть приголосні звуки, що чергуються.

Парубок, студент, вояк, брат, кріпак, товариш, пророк.

187. Від іменників, що називають представників ремесел, утворіть назви цих ремесел. Поясніть лексичне значення виділених слів, при потребі звернувшись до тлумачного словника.

ЗРАЗОК ▶ *Стельмах — стельмаство.*

Хлібороб, гончар, вівчар, ливарник, птахівник, бджільник, рибалка, мисливець, мірошник, коваль, золотар, ткач, кравець, чумак, килимар, гутник, столяр.

◆ Які з утворених слів є застарілими? Чим пояснити їхній перехід до пасивної лексики?

Пригадайте слова-неологізми, що є назвами професій. Запишіть ці слова.

188. Утворіть прикметники від географічних назв.

I. Німеччина, Чехія, Прага, Одеса, Волга, Запоріжжя, Ладога, Золотоноша, Овруч, Калуш.

II. Буг, Чортомлик, Кременчук, Нюрнберг, Норвегія, Швеція, Кавказ, Крим, Умань, Вільнюс.

189. Перепишіть, утворюючи прикметники від поданих у дужках слів. В утворених словах виділіть суфікси.

1. Ріжуть хвилі в Чорнім морі весла (молодець). (А. Рибачок).
2. І котить обрії увись і вшир земля (Черкаси). (О. Софієнко).
3. Вслухаюсь у гірську гортанну мову і чую відгомін (Кавказ) лун. (Г. Усач). 4. Водій дав мені свою (Єсентуки) адресу й домашній телефон. (В. Баранов). 5. Де (гультяй) молодість, там (жебрак) старість. (Народна творчість). 6. Є на світі страшний сколіоз — сколіоз (підлабузник) поз. (А. Матвійчук).

◆ Значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком. У прямому чи переносному значенні вжито це слово в реченні?

За вимови деяких слів із твірною основою на [д], [т] відбувається уподібнення приголосних звуків: солдатський [солдац'кий], людський [л'удз'кий], братство [брацтво], людство [л'удзтво].

На письмі це фонетичне явище не відбиваємо.

У прикметниках на -ськ (ий) та збірних іменниках на -ств (о), утворених від іншомовних слів, відбувається спрощення (за вимови випадає звук [т]): студентський [студен'с'кий], гігантський [г'іган'с'кий], агентство [агєнство].

Спрощення — явище усного мовлення. У цьому випадку його результат на письмі не позначаємо.

190. Прочитайте. Виділені слова вимовте відповідно до правил української орфоепії. Передайте ці слова звукописом. Назвіть приголосні звуки, що уподібнюються.

ЗРАЗОК ▶ *Піратський* [п'ірац'кий], *заводський* [заводз'кій].

1. Нехай людські любов і шана оселять всі шляхи круті. (В. Крищенко). 2. Солдатські портрети на вишитих крилах пливуть. (Б. Олійник). 3. Дружба й братство цінніші за багатство. (Народна творчість).

◆ Як ви розумієте вислів *вишиті крила*?

 191. Прочитайте слова, назвіть групи приголосних звуків, у яких відбулося спрощення. Зіставте вимову й написання слів. Виділені слова передайте звукописом. Назвіть приголосні звуки, які при вимові спрощуємо (тобто не вимовляємо).

ЗРАЗОК ▶ *Студентство* [студѐнство].

Туристський, активістський, журналістський, альпіністський, президентство, агентство, шотландський.

 192. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери.

1. Усією громадою коза..ьке товари..тво на раді обирало військову старшину. (З підручника). 2. Ми врятуємо Всесвіт од сорому, од бр..хні, боягу..тва й ганьби. (В. Симоненко). 3. Доводила одна нікчемність, що підлабузни..тво — це чемність. (П. Федотюк). 4. Мене так ранили і неу..тво, й бе..душність. (Л. Забашта). 5. Які слова страхітливі: дволикість, двору..ни..тво, двоєдушність! (Л. Костенко). 6. З дв..рей висипало гомінке, бе..турботне студен..ство. (М. Стельмах). 7. Справді, найбільше бага..ство людей — їхній духовний скарб. (Р. Іванченко).

◆ Виділене слово передайте звукописом. Назвіть у ньому приголосні звуки, що уподібнюються.

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами та вставним словом. Поясніть розділові знаки.

193. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Позначте в словах орфограму «буквосполуки -цьк-, -зьк-, -ськ-, -цтв-, -зтв-, -ств-».

I. У XVII ст. Європа зачитувалась книжкою французького інженера Боплана «Опис України». Він перебував на службі в шляхетській Польщі під його керівництвом споруджувалися фортеці замки та палаци. Француз довго жив в Україні і про українців він писав з повагою та захопленням. Про козаків у книжці сказано так У них немає нічого простацького тільки одяг. Вони не побиваються за багатством зате люблять свободу без якої не уявляють життя.

П. Інженер Боплан створив колективний портрет запорозького козацтва. Розповів про військове мистецтво козаків про те як вони збираються в морський похід проти Туреччини як будують чайки. Розказав про особливе місце де розташована Чортомлицька Січ. Не одна турецька галера тут загинула коли переслідувала козаків. Книжка француза — дорогоцінний матеріал про далеке минуле нашого народу.

З журналу.

◆ Про інженера Г.-Л. Боплана прочитайте у довіднику «Видатні особистості».

Фрагмент карти України, складеної Г.-Л. Бопланом у 1648–1650 рр.

Зв'язне мовлення

Говоріть

Складання діалогів

194. Складіть і розіграйте діалог між шестикласником і керівником шкільного історичного гуртка. Хлопчик хоче записатися до гуртка й обґрунтовує своє рішення тим, що захоплюється історією України. У репліках діалогу використайте подані в рамці словосполучення.

Козацька слава, Запорозька Січ, українська волелюбність,
відважне козацтво, вірне товариство, татарські набіги,
вояцька мужність, славне молодецтво.

195. Складіть і розіграйте діалог між школярем і екскурсоводом Державного музею етнографії та народного побуту. Хлопчик цікавиться назвами давніх ремесел і представників народних промислів, попитом на їхні вироби в наші дні. Екскурсовод пояснює, що цінність їхньої творчості передовсім у тому, що вона засвідчує смак і самобутність народу. У репліках діалогу використайте подані в рамці слова та пояснення.

Ковальство, золотарство, гончарство, ткацтво,
гутництво (виготовлення виробів зі скла),
стельмаство (виготовлення возів, коліс, саней та ін.).

Зв'язне мовлення

Письмо

Письмовий переказ тексту наукового стилю

196. Прочитайте. Визначте тему й головну думку тексту. Значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком. Виконайте подані після тексту завдання.

Запорозька Січ

В історії українського народу Запорозька Січ відіграла прогресивну роль. Точних даних про час її заснування не збереглося. Та в XVI ст. Січ була вже відома далеко за межами України. Європейські володарі відряджали сюди своїх послів, запрошували козаків спільно виступати проти Туреччини.

Як же з'явилося українське козацтво на історичній арені?

Чорною годиною був для українців рубіж XV–XVI століть. Українські землі шматували загарбники. Міста й села знемагали від грабіжницьких нападів турецьких і татарських вояків.

Тоді народ створив власні збройні сили. Це було козацтво. Саме воно взяло на себе захист батьківщини.

До козацьких лав вступали відважні люди. Це були вчорашні селяни. У перервах між походами вони бралися за плуг, полювали на звірину, займалися ремеслами.

Військові укріплення було зведено в пониззі Дніпра за порогами. Козацька фортеця дістала назву Запорозька Січ.

(За О. Апанович).

◆ Чи можна зарахувати до наукової лексики усталені словосполучення: *прогресивна роль*; *історична арена*; *рубіж століть*? Свою думку доведіть.

◆ Визначте стиль тексту. Свою думку обґрунтуйте.

Василь ЛОПАТА.
Запорозька Січ

- ◆ Складіть і запишіть план тексту.
- ◆ Поясніть написання слів: *козацький, турецький, грабіжницький, запорозький*. Визначте в цих словах орфограму.
- ◆ За планом напишіть переказ тексту.

§ 13 СКЛАДНІ СЛОВА

• Сполучні [o], [e] у складних словах

197. Прочитайте. Випишіть складні слова, виділіть у них основи. За допомогою яких голосних звуків ці основи поєднано?

1. Вітер, вітер, вітровий біг по стежці лісовій. (*Г. Чичинадзе*).
2. Вологий вітер двоє крил поклав на білий небосхил. (*А. Малишко*).
3. І духмяний, мов чебрець, життєдайний вітерець. (*В. Скомаровський*).
4. І хмарини срібнокрилі тануть угорі. У душі срібляний зорепад. (*В. Гужва*).

- ◆ Виділене слово передайте звукописом. Який голосний звук сполучає в ньому твірні основи? Якою літерою передаємо цей звук на письмі?
- ◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні.

Основи складних слів можуть з'єднуватися за допомогою сполучних звуків [o], [e]. На письмі ці звуки позначаємо літерами о, е, є.

Сполучний голосний [o] вживається у складних словах, якщо перша частина складного слова утворена від прикметника і закінчується на твердий приголосний: *чорногуз, ясноокий, рудоволосий*.

Якщо основа прикметника закінчується на м'який приголосний, то перед літерою о пишемо ь: *синьоокий, давньоруський, середньовіччя, пізньоцвіт*.

Коли перша основа складного слова утворена від іменника або займенника, то:

- після твердого приголосного (зокрема шиплячого) вживаємо [o]: *самовчитель, крокомір, пішохід, вужоподібний*;
- після м'якого приголосного вживаємо [e]: *землетрус, зорепад, мореплавець, волелюбний*;
- після [й], яким закінчується перша основа, уживаємо [e] (позначаємо літерою є): *краєвид, змієподібний, боєприпаси*.

Орфограма
«літери о, е, є
у складних словах»

198. Прочитайте. Визначте складні слова, виділіть у них твірні основи, поясніть уживання сполучного голосного.

1. Яке це славне слово — хлібороб! (М. Рильський). 2. А прозорі вітри пшениці буйногрові колишуть. (Д. Луценко). 3. Пізньоцвіт осінній — лікарська рослина. (З довідника). 4. Дівчинка ходить левадою, рве жовтоцвіт на вінки. (А. Камінчук). 5. Дуб стоїть, як витязь давньоруський у шоломі, і вартує шлях. (Є. Гуцало). 6. На буреломах сходять мухоморчики — театр ляльковий просто на траві. (Л. Костенко). 7. Я друг волелюбної птиці. (П. Перебийніс).

199. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Позначте в словах орфограму «літери о, е, є у складних словах». Обґрунтуйте написання складних слів.

Пар..плав, земл..мір, ліс..степ, стал..вар, нафт..провід, піш..хід, місяц..хід, каш..вар, верб..ліз, кор..їд, чорн..зем, пил..сос, житт..пис, кра..знавство, бур..вій, гряз..вод..лікарня.

200. Від основ поданих парами слів утворіть нові слова, запишіть їх. Позначте в словах орфограму «літери о, е, є у складних словах».

ЗРАЗОК Праця, любити — працелюб.

Рука, писати; чорний, слива; сіно, косити; хвиля, різати; білий, сніг; сірий, очі; чорний, брови; русявий, коси.

201. Перепишіть, уставляючи пропущені літери й утворюючи складні слова від поданих у дужках слів.

1. Не ч..рнійте, дні, на (небо, схил)! (М. Ткач). 2. Устане ще день (ясні барви). Умиється сонце росю. (А. Малишко). 3. А треба бути таким, як небо, як (вогонь, око) бур..вій. (В. Сосюра). 4. І помчав стежками в гори (ясний, око) б..гатир. (Н. Забіла). 5. У задумі сонній (синій, око) даль. (Д. Фальківський). 6. Л..тить з д..тинства (сизий, перо) птиця. (І. Драч). 7. Кожна стежка, кож..н камінь снит..ся, (синій, крило) снят..ся вітряки. (В. Сосюра). 8. Під вікном б..різка (ніжний, кора) сух..віям виросла на зло. (В. Латанський).

◆ Поясніть розділові знаки в реченні, ускладненому звертанням.

202. Перепишіть речення, уставляючи пропущені літери. Складні слова підкресліть, позначте в кожному орфограмі.

1. Добро і зло. Між ними йде двобій. Нехай дістане кару лиходій. (С. Лазо). 2. М..лосердними треба вам бути задля всього ж..вого! (І. Франко). 3. Народом проклято стократ діяння душ..губа. (М. Луків). 4. О ті двоногі, н..зьколові пси, що в лапах носять вогн..пальну зброю! (Яр Славутич). 5. Ти с..ньоокий такий, рідний товаришу наш! (В. Сосюра).

◆ Визначте речення, ускладнені звертаннями та однорідними членами, поясніть уживання в них розділових знаків.

• Складні слова, утворені від числівників та дієслів

203. Ознайомтесь із таблицею. Усно доповніть її самостійно дібраними прикладами.

ФОРМУЛА УТВОРЕННЯ СЛОВА:	ПРИКЛАДИ
Числівник + основа	<i>П'ятирічний, семиповерховий</i>
Дієслово + основа або слово	<i>Горицвіт, перекотиполе</i>

204. Складні слова, утворені за формулами «числівник + основа» та «дієслово + основа», запишіть у дві колонки. З-поміж поданих слів укажіть назви рослин.

Шестикласник, здіймиголова, Тягнирядно, Переймибіда, Незовибатько, восьминіг, шестизначний, ломикамінь, дев'ятисил, тризуб, чотирикутник, двоповерховий, двоярусний, болиголов, десятиріччя, нечуйвітер, семимільйонний.

- ◆ Виділені слова розберіть за будовою.
- ◆ Поміркуйте: чи є в них звук [и] з'єднувальним голосним? Свою думку доведіть.

205. Прочитайте. Які людські якості увиразнюють подані складні слова? Розберіть кожне з них за будовою, поясніть спосіб творення та написання. Які слова утворені за формулою «дієслово + основа або слово»?

Паливода, верховода, здіймиголова, працелюб, дармоїд, перекотиполе, пустоцвіт, добродій, душолюб, любомудр, пройдисвіт, самодур, горлохват, золотослов, віршомаз, лоботряс, лицедій.

- ◆ Визначте слова, вжиті в переносному значенні. Яке пряме лексичне значення цих слів?
- ◆ Поясніть, чи є спільнокореневими виділені слова.

206. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Складні слова підкресліть, обґрунтуйте їхнє написання.

1. Була та перша кобза п'ят..струнна, і в руки брав її козак Мамай. (В. Сторожук). 2. Хортів на Хортиці нема, а дуб стоїть сем..віковий. (Б. Дегтярьов). 3. Хто зречеться рідної матері, той уже не буде сином жодної матері, він стане зрадником, перекот..полем, чорт..полохом. (О. Бердник). 4. Н..суть бор..вітри вологу й відлигу. (А. Малишко). 5. «Ах, ти шибайголова!» — ро..реготався дядько Микола. (М. Стельмах).

- ◆ Поясніть розділові знаки у реченні з прямою мовою.
- ◆ Про козака Мамаю прочитайте у довіднику «Видатні особистості».

• **Написання складних слів через дефіс або разом**

Через дефіс пишемо:

• **складні слова, утворені поєднанням незалежних слів:** школа-інтернат, кімната-музей, шафа-купе, фабрика-кухня, диван-ліжка, купівля-продаж, шеф-кухар, ракета-носій;

• **імена казкових персонажів:** Кабан-Іклан, Іван-Побиван, Вовчик-Братик;

• **назви деяких рослин:** євшан-зілля, мати-й-мачуха, розрив трава, сон-трава.

Слова з першою частиною іншомовного походження (фото-, кіно-, радіо-, авіа-, авто-, мото- тощо) пишемо разом: кінозірка, автоклуб, фотоальбом.

Орфограма
«написання
складних слів через
дефіс або разом»

207. Прочитайте. Визначте слова з орфограмою «написання складних слів через дефіс або разом». Поясніть написання цих слів.

1. Микола скинув плащ-накидку, почепив на вішак, блиснули ордени й медалі. (М. Вінграновський). 2. «Що я тобі скажу, Зміїку-Братику, — каже Лисичка-Сестричка, — йде на тебе війною Іван-Баштанник, хоче тебе звоювати!» (Народна творчість). 3. Ми не зірвали переліт-траву, розрив-траву ми також не зірвали, без ключ-трави на світі я живу... (Є. Гуцало). 4. Рай-дерево бузковий сипле пух. (М. Доленго).

208. Перепишіть, знімаючи ризики. Позначте орфограму «написання складних слів через дефіс або разом».

Авіа/пошта, аеро/порт, гідро/масаж, фото/модель, теле/шоу, диско/тека, авто/стоп, радіо/станція, вело/мото/спорт.

◆ Підкресліть слова, які пишемо за правилом «дев'ятки». Складіть із ними речення.

209. Запишіть слова, додавши на місці крапок дібрану з довідки частину іншомовного слова. Розберіть слова за будовою.

ЗРАЗОК ➤ Аеронавт.

...скоп, ...квиток, ...проба, ...запис, ...стоянка, ...сесія, ...дром, ...логія.

ДОВІДКА ➤ Авіа..., грам..., авто..., гео..., мікро..., фото..., кіно..., космо...

- ◆ Пригадайте і запишіть якнайбільше слів, що закінчуються на *-фон*, та слів, що починаються з *теле-*. Обґрунтуйте написання таких слів.

У нашій мові чимало слів з іншомовними префіксами. Їх пишемо разом. Наприклад: *активноєнний, архіважливий, інтернаціональний, контрудар, ультразвук, псевдонауковий.*

Через дефіс пишемо слова з іншомовним елементом міні-: *міні-диктант, міні-спідниця.*

- 210. Слова перепишіть, розберіть за будовою. Із двома з них складіть і запишіть речення.**

Антивірус, контррозвідка, мегамаркет, ультрамодний.

- ◆ Поясніть, якого лексичного значення надає слову кожен із іншомовних префіксів.
- ◆ У виділених словах визначте орфограми.

Доберіть назву до фотографії, використовуючи слова з іншомовними префіксами.

211. Перепишіть, знімаючи ризики та вставляючи пропущені літери.

1. Війна — це завжди анти/культура, анти/духовність. (А. Жикол).
2. І к..пів теле/граф од тр..вог, як казан. Теле/тайп зал..вавсь кул..метом. (Б. Олійник).
3. Прокладають путь сувору молоді аеро/навти. (М. Рильський).
4. Ро..краює небо навпіл блискавки фото/спалах. (І. Лобовик).
5. Ел..ктричок кіно/стрічки ген за гаєм м..готять. (А. Жикол).
6. І кр..чить в квартирі теле/фон: «Що у вас там діється, їй-Богу?!» (Б. Олійник).

- ◆ Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

Усний переказ тексту

- 212. Прочитайте. Визначте тему та головну думку казки.**

Казка про козака Боровика та чарівну бджолу

Колись давно у Миргороді жив козак на ім'я Лука, на прізвисько Боровик. Як і його батько, дід і прадід, служив Лука у Миргородському козацькому полку. А коли траплялася між військовими походами перерва, козак писав ікони. Тепер художників, які створюють образи, називають іконописцями, а раніше називали богомазами.

Якось під час жорстокого бою козак Лука відбився від своїх. Оточили вороги Луку. «Господи, поможи!» — подумав козак, і вмить усе стихло. Завмерли вороги, уклакли їхні коні, навіть піл під ногами — і той завис. А над вухом у Луки задзижчала Божа комашка — бджола.

— Будеш урятований, Луко, — продзумкотіла вона. — Але віддаси те, що в тебе вдома є, а ти про це ще не знаєш.

Ожило все навкруги. Кинулися вороги тікати від Луки геть.

Повернувся козак з війни й дізнався, що народився в нього син. Зрадів, назвав його Володимиром і поклав у люльку бойову шаблюку, щоб справжнім козаком виріс.

Росте хлопчик — широкоплечий, дужий, але дивний. Хлоп'ята у війну бавляться, а малий Володимир посеред гри зупиниться й задивиться — то на яблуню, то на захід сонечка... Стоїть і роздивляється.

Сяде батько ікони писати, а Володимир очей не відводить. Далі й собі почав малювати. То рідну хату намалює, то вишневий садок.

Розгнівався Лука Боровик на сина. Не картинки малювати козацький син має, а ворога бити!

Полк якраз у похід лаштувався. Покликав батько сина, той на коні під'їхав.

— Ось що, сину, — каже йому Лука Боровик. — Не смій більше...

А далі й слова вимовити не може. Онімів. Стихло все наколо. Завмерли коні, вклакли вершники, жайворонок у небі завис. А над вухом у батька задзумкотіла Божа комашка — бджола:

— Забув ти, козаче, нашу угоду. У сина твого — Божа іскра, талант великий. На роду йому написано не козаком бути, а художником. Уславиться рід Боровиків і твоєю шаблюкою, і синовим пензлем.

Сотні картин написав козацький син, славетний живописець Володимир Боровиковський. На все життя залишився він чоловіком простим і милосердним. І завжди пам'ятав рідну хату у вишневому садочку.

Володимир БОРОВИКОВСЬКИЙ.
Богоматір

За Н. Соломко.

◆ Поясніть значення фразеологізму *Божа іскра*. Що ви думаєте про походження цього вислову?

- ◆ Визначте в тексті складні слова, поясніть їхнє написання.
- ◆ У виділених словах визначте орфограми. Обґрунтуйте написання цих слів.
- ◆ Складіть і запишіть план казки. Усно перекажіть її за планом.

Проведіть у класі виставку репродукцій картин В. Боровиковського. Розкажіть про ту картину, що сподобалася вам найбільше.

• Написання слів з *пів-*, *напів-*

213. Прочитайте. Дайте відповіді на запитання: які слова пишемо з *пів-* через дефіс? Які — разом?

Пів-Європи, півсвіту, пів-України, півкраїни, пів-Дніпра, піврічки.

Через дефіс із *пів-* пишемо слова — власні назви:
пів-Львова, пів-Одещини, пів-Дунаю.

Слова — загальні назви пишемо з *пів-* (*напів-*) разом:
півдерева, півозера, пів'яру, напівімла.

214. Перепишіть. Позначте в словах орфограму «написання складних слів через дефіс або разом».

Півміста, пів-Вінниці, піврайону, пів-Європи, півобласті, півкласу, півогірка, півапельсина, пів-Африки, пів'яблука, пів'явора, пів'юрби, пів-Юрмали, пів-Єгипту, пів'їдальні.

◆ Поясніть написання слів з апострофом.

215. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Позначте у словах орфограму «написання складних слів через дефіс або разом».

1. Могутній дуб. Він півтисячоліт..я стоїть на Хортиці. (Л. Забашта). 2. У бер..зневі дні біля могили Кобзаря зб..рається пів-України. (Д. Петриненко). 3. Хоч ти на півпальця збреш..ш, а лиха нароб..ш на весь вік. (Г. Квітка-Основ'яненко). 4. Відцокотів я пів-Європи чавун..им цокотом коліс. (П. Перебийніс). 5. На гвалт збіглося пів-Комишанки. (Олесь Гончар). 6. Гарна в..селка півнеба підперла. (В. Самійленко). 7. День такий — ні хмарки, ні півхмарки. (П. Вольвач). 8. Тут хмари бродять напівколом. (А. Камінчук).

216. Перепишіть, розкриваючи дужки. Позначте у словах орфограму «написання складних слів через дефіс або разом». Обґрунтуйте написання слів.

(Пів)майдану, (пів)вулиці, (пів)Борисполя, (пів)вікна, (пів)ягоди, пів(Ялти), (пів)вишні, (пів)абрикоси, (пів)вареника, (пів)яблука, (пів)юрти, (пів)хлібини, (пів)Євпаторії, (пів)Азії, (пів)ялини, (пів)Яготина.

- ◆ Позначте у словах орфограму «подвоєні літери», обґрунтуйте написання слів.
- ◆ Поясніть уживання апострофа.

217. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставивши дібрані з довідки слова з пів-, напів-.

1. Зранку за діло — вже 2. З людьми біда — 3. Знає кума — знає 4. Всяке ... — гірше від невігластва. 5. Знайко розуміє з 6. ... коропів цінніше за пуд сподівань. 7. Там публіка — сім душ на 8. У ледаря закон свій: півзміни сиди, а ... стій.

ДОВІДКА Півбублика. Напівзнання. Півпуда. Півділа. Півбіди. Півслова. Півзміни. Півсела.

218. Перепишіть речення, знімаючи риси.

1. А хто від правди ступить на пів/метра, душа у того сіра й напів/мертва. (*Л. Костенко*).
2. Пів/біди, що взялись звоювать вороги, а біда, коли друзі мовчать. (*В. Козак*).
3. За останні пів/століття населення планети збільшилось майже удвічі. (*З журналу*).
4. На сьогодні людей на прізвище Ягничі пів/Кураївки. (*Олесь Гончар*).
5. Забрела у гай пила, загарчала, загула. Дика грушка від ро..пуки заломила віти-руки: «Ти не руш мене, не руш, на мені пів/тонни груш». (*О. Пархоменко*).

- ◆ Поясніть розділові знаки в останньому реченні.

 Складіть висловлювання на тему «На півшляху від міста до села», використавши слова: *півмашини, півстежки, півозера, пів'ями*.

• Правопис складноскорочених слів

219. Прочитайте. Що означає кожне зі слів?

ООН, США, ЄС, загс, медсестра, спортзал, ощадбанк.

Складноскорочені слова, утворені частковим скороченням слів або основ, пишемо з малої літери разом: *педінститут, профспілка*.

Складноскорочені слова (абревіатури), утворені з ініціальних (початкових) букв, записуємо великими літерами без крапок між ними: *АПН (Академія педагогічних наук), ТЮГ (Театр юного глядача)*.

220. Прочитайте складноскорочені слова, запам'ятайте їхнє написання.

МАУ (Міжнародна асоціація українців), ФК «Динамо», нацбанк, КНУ імені Тараса Шевченка (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), держбюджет, ЗМІ, ТСН, Інтерпол, мед-університет, НЛЮ, спортбаза, міськрада, ЖЕК.

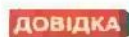
221. Перепишіть, на місці крапок дописуючи частину складноскороченого слова. Поясніть значення і спосіб творення кожного зі слів.

...зал, ...збори, ...сад, ...рада, ...постачання.

222. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Складноскорочені слова підкресліть.

1. Опускаються снів НЛЮ на балкони. (Н. Диб'як). 2. Рівняють шлях нічні дороговкази, і світять фари п'ят..тонні МАЗи. (А. Малишко). 3. Ро..пацілий завуч стояв серед шкільного подвір'я. (М. Стельмах). 4. Голова колгоспу? Йому аби сільгосптехніка, добрива, будівельні матеріали! (П. Загребельний). 5. НП! Пропала людина! (Олесь Гончар). 6. І до сліз переж..вали дві русяві медс..стри. (Д. Луценко). 7. Де коняка не везе, не допоможе й ХТЗ. (Народна творчість).

ДОВІДКА НП — надзвичайна подія. ХТЗ — Харківський тракторний завод.

223. З поданими складноскороченими словами складіть і запишіть речення.

ЕОМ, КВК, універсам, КПП, ВНЗ.

Я знаю! Я вмію! Я можу!
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

► Які слова називаються складними? Наведіть приклади складних слів.

► Яким способом утворено такі слова?

► Складіть таблицю написання складних слів разом і через дефіс.

► Як пишемо слова з частиною *пів-* (*напів-*)? Наведіть приклади.

► Які слова називаються складноскороченими? Як пишемо такі слова? Складіть речення зі складноскороченим словом.

► Зробіть словотвірний та лексикологічний розбір слова *Все-світ*.

Микола КАСПЕРОВИЧ.
Рисунок до фрески «Зодчий Всесвіту»

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

Над чим ми
міркуємо:

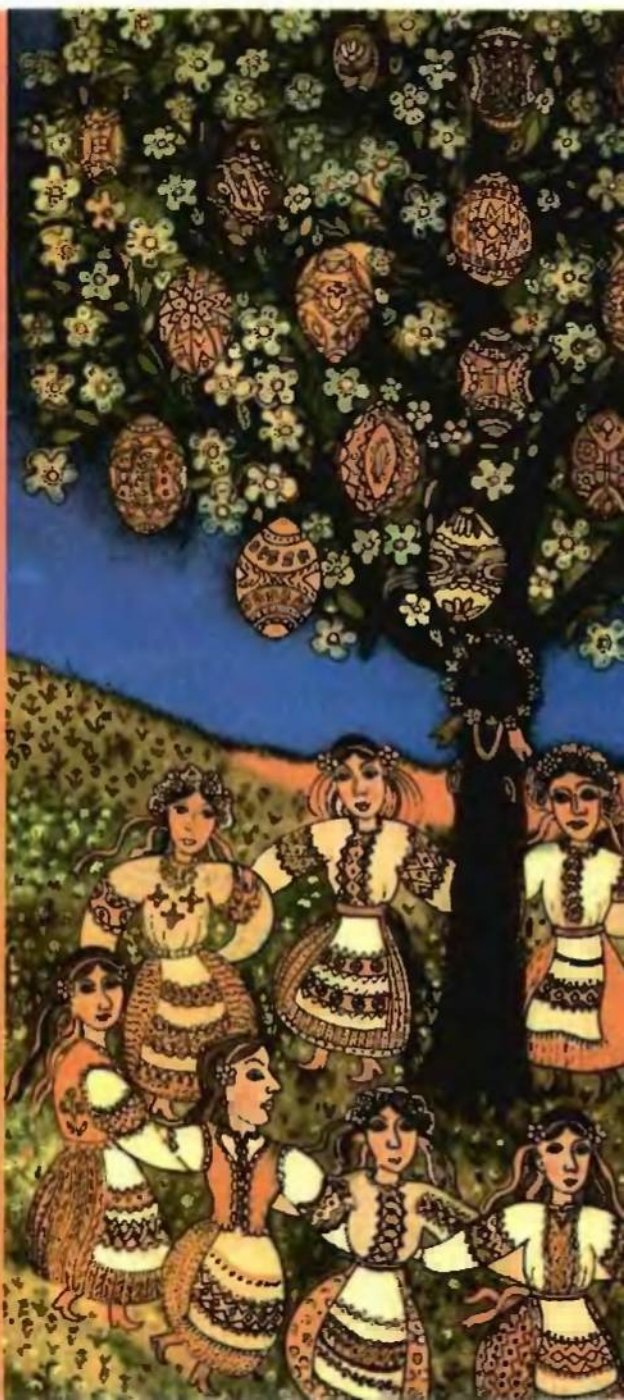
Я і ми.
Я як особистість

Ключові слова:
самостійні та
службові частини
мови;

іменник,
прикметник,
числівник,
займенник;

рід,
число,
особа,
відмінок,
відміна

Іван СКОЛОЗДРА.
Веснянки.
Скло, олія.
Власність автора

Це потрібно знати:

визначення самостійних і службових частин мови, їхні морфологічні ознаки та роль у мовленні

Цього необхідно навчатися:

розрізняти частини мови; робити морфологічний розбір іменників, прикметників, числівників і займенників

Це треба запам'ятати:

особливості відмінювання та правила написання самостійних частин мови

Над цим варто замислитися:

*Як намистини, диво
калинове — частини мови!*

Дмитро БІЛОУС

§ 14 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧАСТИН МОВИ

224. Прочитайте. Визначте лексичне та граматичне значення виділених слів.

Держава Україна розташована в центрі Європи. Хвиляста лінія окреслює її землі на карті. Могутній Дніпро, мов голуба стрічка в русій косі, плине посеред розкішних степів і широких ланів. Ясне сонце відбивається у його синій воді.

З підручника.

- ◆ Визначте в реченнях слова, що означають предмет і відповідають на питання *хто? що?* До яких частин мови вони належать?
- ◆ Визначте слова, що означають ознаки предметів і відповідають на питання *який? яка? яке?* До яких частин мови вони належать?
- ◆ Які слова означають дію предмета і відповідають на питання *що робить предмет?* До яких частин мови вони належать?
- ◆ Визначте службові частини мови.

Слова як частини мови вивчає розділ науки про мову, який називається **МОРФОЛОГІЄЮ.**

Частини мови — це класи слів, які характеризуються такими спільними ознаками:

- загальним значенням;
- морфологічними ознаками (граматичним значенням);
- синтаксичною роллю.

В українській мові десять частин мови.

Серед них:

- **шість самостійних** (відповідають на питання, мають лексичне значення: називають предмети, ознаки, дії, кількість, обставини, мають граматичне значення (тобто морфологічні ознаки: рід, число, відмінок та інші), виступають членами речення);
- **три службових** (не відповідають на питання, не мають лексичного значення, самі слугують граматичними засобами для вираження зв'язків між словами і реченнями, не виступають членами речення);
- **десята частина мови — вигук** (*ої, ох, агов, алло*) ні до самостійних, ні до службових частин мови не належить.

225. Роздивіться схему. Назвіть самостійні та службові частини мови. Яка з частин мови не належить ні до самостійних, ні до службових?

ЧАСТИНИ МОВИ

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ

ІМЕННИК (хто? що?)

*дівчинка,
словник*

ПРИКМЕТНИК (який? чий?)

*розумний,
сестрин*

ЗАЙМЕННИК

*я, себе, твій, цей,
весь, який, що,
дехто, ніякий*

ЧИСЛІВНИК (скільки? котрий?)

*сім,
десятий*

ДІЄСЛОВО

**(що робить?
що робив?
що робитиме?)**

*вчиться, малював,
співатиме*

ПРИСЛІВНИК (де? куди? коли? чому? як?)

*отам, уперед, удень,
спересердя, чесно*

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

ПРИЙМЕННИК

*на, в, до,
перед, через*

СПОЛУЧНИК

*і, й, та, або,
щоб, що, мов*

ЧАСТКА

*не, ні, хай,
же, б, невже*

ВИГУК

*добривечір,
агов, ай*

◆ Речення переписіть. Визначте в них самостійні частини мови.

1. Нам пісня шлях показує додому. (М. Доленго). 2. Як ви натхненно пісню цю співали! (Д. Луценко). 3. Звучала пісня вільно, гордо. (В. Білас). 4. Шукай не долі, а волі. (Народна творчість).

◆ Визначте в реченнях службові частини мови. У чому полягає відмінність між службовими і самостійними частинами мови?

◆ Який розділ науки про мову вивчає частини мови?

◆ Підкресліть члени речення. Який розділ науки про мову вивчає члени речення?

До найуживаніших у кожній мові слів належать іменники та дієслова.

Лексичне значення іменників (означають назви предметів) та дієслів (означають дію) є центром, навколо якого в реченнях групуються інші частини мови.

Після іменників та дієслів за уживаністю стоять сполучники, прийменники, прислівники, займенники та інші частини мови.

226. Переписіть. У кожному реченні тексту визначте іменники й дієслова, поставте до кожного питання. Що означають ці частини мови? Чому саме цих частин мови найбільше в усіх мовах?

Море прокинулося разом із сонцем і заграло дрібною хвилею. Подихнув вітерець, понадимав на чайках вітрила й погнав їх уперед.

Хвиля з кожною миттю більшала. Та козаки не звертали на це уваги. Вони запалили люльки й завели пісню про гетьмана Сагайдачного.

Байдак гетьмана йшов посередині. До нього, мов діти до матері, горнулися всі козацькі чайкі.

За А. Кащенком.

◆ Складіть висловлювання «Улюблена річка українців». Скільки іменників і дієслів ви вжили у своїй роботі?

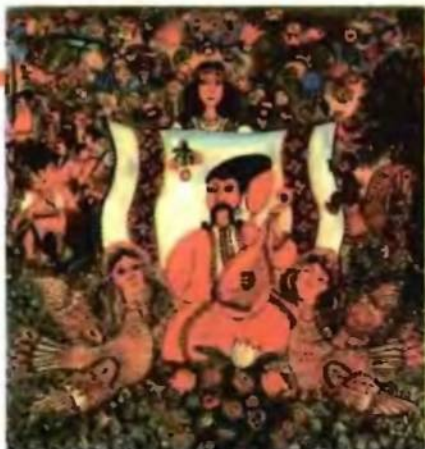
💡 Проаналізуйте мовлення своєї родини, однокласників, учителів. Зверніть увагу на те, чи є в когось із ваших рідних або знайомих свої «улюблені» частини мови. А яку частину мови вживаєте найчастіше саме ви? Спробуйте пояснити, чому.

Олександр СЛАСТЬОН.
Запорозькі судна

ІМЕННИК

Іван СКОЛОЗДРА,
Кобзар

§ 15 ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

- Іменники — назви істот і неістот
- Іменники — загальні та власні назви
- Велика літера і лапки у власних назвах

227. Прочитайте. Визначте слова, що означають предмет і відповідають на питання *хто?* або *що?* Що ці слова означають? Якими частинами мови є?

Київ називають містом каштанів. Це напрочуд привабливе дерево стало його символом.

Існують різні види каштанів. В Україні поширені дерева з кулястими кронами та схожим на великі віяла листям.

Чудовими каштанами милуються і кияни, і гості столиці.

За С. Івченком.

◆ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.

ІМЕННИК — самостійна частина мови, що називає предмет і відповідає на питання *хто?* *що?*

Іменники — назви істот відповідають на питання *хто?* (*людина, школяр, заєць, пташеня*).

Іменники — назви неістот відповідають на питання *що?* (*дерево, трава, будинок, стіл*).

Іменники можуть позначати загальні та власні назви.

Загальні назви стосуються багатьох однакових предметів: *місто, річка, гора, кінь*.

Власні назви стосуються окремих предметів, щоб відрізнити їх від інших подібних: *Київ, Дунай, Говерла, Орлик*.

ДО ВЛАСНИХ НАЗВ НАЛЕЖАТЬ:	ПРИКЛАДИ
ІМЕНА, ІМЕНА ПО БАТЬКОВІ, ПРИЗВИЩА, ПСЕВДОНІМИ ЛЮДЕЙ	<i>Микола Коваленко, Галина Петрівна, Леся Українка</i>
КЛИЧКИ ТВАРИН	<i>Жук (собака), Сніжок (кіт)</i>
ІМЕНА ПЕРСОНАЖІВ КАЗОК, БАЙОК, ЛЕГЕНД, МІФІВ	<i>Іван-Побиван, Кобиляча голова, Вовк та Ягня, Дажбог, Купайло, Зевс</i>
ГЕОГРАФІЧНІ ТА АСТРОНОМІЧНІ НАЗВИ	<i>Україна, Чернігів, Влтава, Чорне море, Альпи, сузір'я Чумацький Шлях</i>
НАЗВИ РЕЛІГІЙНИХ ПОНЯТЬ, ЦЕРКОВНИХ КНИГ	<i>Бог, Богоматір, Біблія, Євангеліє</i>
НАЗВИ УСТАНОВ, ОРГАНІЗАЦІЙ	<i>Верховна Рада, Збройні сили України</i>
НАЗВИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ, ХРАМІВ, ЗАМКІВ	<i>Золоті ворота, Софійський собор, замок Олесько</i>
НАЗВИ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ, СВЯТ	<i>Коліївщина, Новий рік, Різдво, День учителя</i>
НАЗВИ ВУЛИЦЬ, ПЛОЩ, БУЛЬВАРІВ, ПАРКІВ	<i>вулиця Богдана Хмельницького, майдан Незалежності, парк Тараса Шевченка</i>
НАЗВИ МЕХАНІЗМІВ, ЛІТАКІВ, КОРАБЛІВ, МАГАЗИНІВ І ВИРОБІВ	<i>комбайн «Нива», мотоцикл «Ява», літак «Руслан», цукерки «Ромашка»</i>
НАЗВИ ГАЗЕТ, ЖУРНАЛІВ, ХУДОЖНІХ І МУЗИЧНИХ ТВОРІВ	<i>газета «Освіта України», журнал «Соняшник», балет «Лісова пісня»</i>

Власні назви пишемо з великої літери. Зверніть увагу: назви газет, журналів, книжок (крім церковних), художніх і музичних творів, установ, виробів беремо в лапки.

Орфограма
«велика літера і лапки
у власних назвах»

228. Прочитайте. Визначте іменники, поставте до кожного питання. Які іменники є назвами істот, які — неістот? Поясніть уживання великої літери та лапок.

1. Хай знає Європа, що ми самостійний і гордий народ. (О. Лупій).
2. Нині Біблія українською мовою стала загальнодоступною. (Є. Сверстюк).
3. Душу Тараса Шевченка і душу кожного українця не можна розділити. (З журналу).
4. Читаю, перечитую «Кобзар». (Г. Алексєєва).
5. Біла Криниця — так зветься село. (А. Григорук).
5. Лише зрідка з'являється у морі вітрильник «Оріон». (Олесь Гончар).
6. Несе Телесика у човні течія, аж гульк — на березі стоїть Змія! (А. Остролицька).
7. Змовк Рекс: нема на кого гавкати. (М. Самійленко).

229. Перепишіть речення, позначте в словах орфограму «велика літера і лапки у власних назвах».

1. Нехай Мати Божа дає вам і долю добру, і здоров'я! (Марко Вовчок).
2. Добрий день, Україно, тобі на Дніпрі, на Дністрі, на Дінці. (О. Лупій).
3. Зазвучали пісні «Заповіт» і «Думи мої...» у виконанні хору. (О. Ющенко).
4. І вже хутір Лелечий Кут обіймає пречиста райдуга. (Д. Іванов).
5. Незабаром я вискочив з кімнати з «Тарасом Бульбою» в руках. (М. Стельмах).
6. Загубив ведмідь Медолуб свої сап'янці. (Л. Письменна).
7. Карамелько «Рошен», яка ж ти хороша! (Н. Калениченко).

◆ Визначте іменники, назвіть іменники — назви істот і назви неістот.

◆ Поясніть написання виділених слів.

230. Перепишіть, уставляючи пропущені букви та добираючи з дужок велику чи малу літеру. Свій вибір обґрунтуйте.

1. Сп..кла мама на (В, в)..ликдень біленькі паски. (Марійка Підгірянка).
2. Під (З, з)олотими (В, в)оротами мила малеча л..пече. (Б. Олійник).
3. Трамваєм дістанетесь до бульвару, а на бульварі і є кінотеатр «(М, м)ир». (М. Вінграновський).
4. Жив на світі цар (Г, г)орох, був у нього хлопчик (О, о)х. (Є. Гуцало).
5. З ч..реди вже незабаром наша (С, с)ива прийде. (П. Куліш).

Іменники належать до певного роду, змінюються за числами та відмінками.

Початковою формою для іменника є форма називного відмінка однини: козак, душа, серце.

У реченнях іменник найчастіше виступає підметом або додатком: Вишивала молоденька мати вишиванку. (Є. Лециук). Але може бути й присудком: Син для матері — відрада. (Олесь Гончар), **означенням: І знов у тебе в серці розцвінуть Шевченка думи і пісні Тичини. (М. Рильський).**

231. Перепишіть. Визначте іменники, з'ясуйте рід, число й відмінок кожного, запишіть у дужках після слова. У кожному реченні підкресліть члени речення. Якими членами речення є іменники?

ЗРАЗОК ► *Ми бачили Говерлу (ж. р., одн., Зн. в.) крізь туман (ч. р., одн., Зн. в.). (М. Рильський).*

1. Внизу Дніпро котитиме блакить, а в Києві шумітимуть каштани. (Є. Маланюк). 2. А над нашою тихою Волиню лебеді до Світязя летять. (В. Ганулич). 3. Хлоп'я у полі стежкою прошкує. (Л. Костенко). 4. День — крок життя. (А. Содомора). 5. Давні греки вважали, що конвалії виростили зі сліз Афродіти. (З довідника).

◆ Назвіть іменники — назви істот і неістот.

◆ Поясніть уживання великої літери.

232. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та, де потрібно, лапки.

1. Л..тять, л..тять два джмелики у Афр..ку з Амер..ки. (М. Петренко). 2. Посут..ніло. Між Дніпром і Доном Перун пер..моргнувся з Посейдоном. (Л. Костенко). 3. Ми побралися за руки і співали пісню Цвіте тер..н. (М. Вінграновський). 4. Мав пан крук пр..году дивну: він знайшов на ринку гривню. Гривня птаху — зайвий клопіт, крук купив на гривню Орбіт. (М. Петренко). 5. Ой летіли л..бедоньки через темний бір, поронили біле пір'я та й у батьків двір. (М. Рильський).

◆ Обґрунтуйте вживання великої літери і лапок.

◆ У першому реченні визначте іменники, з'ясуйте їхній рід, число та відмінок.

◆ В останньому реченні підкресліть усі члени речення. Якими членами речення є іменники?

 Уявіть, що замість снігу взимку з неба почали сипатися цукор і сіль. Якого вигляду набуло б ваше місто (село)? Якими стали б дерева, кущі, ліс, сад, будинки? Як би поставилися до такої зміни люди й тварини? Розкажіть про цю пригоду у телефонній розмові своєму знайомому (розіграйте діалог).

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

Усний переказ тексту

233. Прочитайте текст спочатку мовчки, потім уголос за особами. Дайте відповіді на подані після нього запитання.

Мороз

Стояли морози. Люди готувалися до свята.

На покуті лісникової хати — сіно. У сіні — кутя й узвар. Коло куті на лаві діти: хлопчик та дівчинка. Продихають на шибках кружечки, у вікно викликають:

— Морозе, іди до нас кутю з медом їсти, та не поморозь нашої пшениці!

Аж ось у сінях затупотіло, одірвало примерзлі двері, і на порозі в клубах пари хтось озивається:

— Іду, — каже, — я давно до вас збираюся! Я ж той мороз, що ви гукали кутю з медом їсти! — голос людський, привітний.

Довга на ньому кирея, під киреєю — жупан синій, чорна шапка, а за поясом блиснув срібний самопал.

— Чи приймете гостя, чи, може, з хати проженете?

— Коли добрий чоловік — приймемо, а лихого, може, й проженемо, — весело промовляє батько, а сам каганцем присвічує та до гостя приглядається.

— То вже самі гадайте, що я за людина, — одказує той. — Я, може чули, Мороз.

Уклонився батько тому Морозові низько:

— Прошу бути в мене сьогодні за дорогого гостя!

Рипнули двері, увійшла мати, роздягається. Сама червона з морозу, весела:

— Ну й мороз, аж до ніг в'язне!

Дала мати вечерю, посадовили Мороза за стіл. Повечеряв він, подякував. Почав навіть розпитувати, чи приїхав на свято пан до свого двору.

Як прощався, здійняв із себе чéрес, сійнув, як зорями по столі, щирими червінцями. Так і засяяло в бідній хаті!

— Оце вам, діти, на свято!

Батько пішов провести його з хати. Діти — до матері:

— Оце такий, мамо, мороз?

— Оце такий Мороз.

Прийшов батько, повів по дітях очима:

— Це той розбійник на прізвисько Мороз. Нікому про це нічирк!

За С. Васильченком.

- ◆ Про яке свято йдеться в тексті? З чого ви зробили такий висновок?
- ◆ Визначте в реченнях тексту кілька іменників, поставте до них питання. Що означають ці іменники?
- ◆ Визначте застарілі слова. Навіщо вжито їх у тексті? Якими частинами мови вони є?
- ◆ Прочитайте речення. Обґрунтуйте вживання великої і малої літер у виділених іменниках.
 - Од **морозу** жоржини й айстри пожухли в саду. (*Л. Забашта*).
 - Дід **Мороз** танцює, грає на сопілці. (*І. Нехода*).
 - Та спалахнуло й почало буяти
Суцвіття пізне — голубий **мороз**. (*Л. Тендюк*).
- ◆ Складіть і запишіть план тексту. Усно перекажіть текст за планом.

§ 16 РІД ІМЕННИКІВ. ІМЕННИКИ СПІЛЬНОГО РОДУ

234. Відгадайте загадки. Відгадки-іменники запишіть, визначте рід кожного. Що ви знаєте про роди іменників?

1. Птах із кулькою в зубах ходить дзьобом по рядках. 2. Чорний Іван, дерев'яний каптан, де носом поведе, там помітку кладе. 3. Воно належить мені, але інші вживають його частіше за мене.

Іменникові властивий граматичний рід: чоловічий, жіночий, середній. У назвах людей і тварин за допомогою роду розрізняється стать (хлопець — дівчина; півень — курка; тигр — тигриця), інколи і вік (орел, орлиця — орля).

Існує багато назв тварин, у яких розрізнення родових іменникових форм немає: дятел, зозуля, окунь, щука, комар, муха.

Рід іменників, ужитих у множині, визначають за початковою формою: дерева (дерево) — середній рід.

Іменники, що вживаються тільки у множині, за родами не розрізняються: двері, канікули, Моринці.

Є іменники, що належать до чоловічого роду, проте можуть позначати осіб і чоловічої, і жіночої статі: професор, інженер, лейтенант, біолог. Іменники на зразок професорка, математичка належать до просторіччя.

На означення окремих професій існують форми чоловічого й жіночого родів: учитель — учителька; письменник — письменниця.

235. Прочитайте. Визначте іменники — назви істот, з'ясуйте рід кожного.

1. Лелека з лелечихою і лелеченятами живуть на старому в'язі. (В. Чухліб).
2. Лев-татусь, левиця-мати левеня ведуть гуляти. (Л. Біленька). 3. Тигр гарчить, гарчить тигриця — пролетіла низько птиця. А смугасті тигренята шкірять гострі зубенята. (В. Гринько). 4. Під хмарами рідня крилата: орел, орлиця і орлята. (Г. Бойко). 5. Шпак шпачисі каже гнівно: «Шершень захопив шпаківню! Швидше шибеника гнати, шпаченя обороняти!» (О. Кононенко).

◆ Визначте в реченнях іменники, у яких немає розрізнення родових форм.

Надя КУРБАТОВА
Лелеки

236. Доберіть до поданих іменників назви осіб протилежної статі. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК ▶ Робітник — робітниця.

I. Українець, львів'янин, герой, селянин, степовик, працівник, балакун.

II. Письменник, поет, художник, учитель, вершник, кравець, пастух.

237. Прочитайте. Визначте іменники, що можуть означати осіб і чоловічої, і жіночої статі.

1. Директор школи повноправно належала до сіячів розумного, доброго, вічного. (*П. Загребельний*). 2. Не шкодує лікар уміння й сил, ретельно розставляє він тенета недугам нашим. (*К. Барановська*). 3. Режисер підійшов до кінокамери, узяв мікрофон і наказав усім приготуватися до репетиції. (*М. Вінграновський*).

◆ Чому не варто вживати іменники *директорка, менеджерка, режисерша, операторка*?

238. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте іменники, з'ясуйте їхній рід. Укажіть іменники, у яких за допомогою роду розрізняємо стать або вік.

1. Забув бик, як т..лятком був. 2. Кожна корова своє т..ля лиже. (*Народна творчість*). 3. Лис у листі заховався, та над листям хвістостався. (*Є. Гуцало*). 4. Он руда л..тить л..сиця крізь куці, немов жар-птиця. (*М. Гончаров*). 5. А ось дочка л..сиччина — маленьке л..сеня. (*Н. Забіла*). 6. К..т спить, а м..шей бачить. 7. К..шці смішки, а мишці слізки. 8. Сама в хаті не дам ради й кош..нті. (*Народна творчість*).

◆ Визначте іменники, у яких родові форми є спільнокореневими словами.

239. Прочитайте. Визначте іменники. Навіщо поетеса вжила іменники середнього роду на позначення малечі? Що вона хотіла цим підкреслити?

Прийшли до річки дві верби
З маленьким вербенятком.
Прийшла калина зі своїм
Малим калиненятком.
Прийшла і вільха з вільшенням,
Тополя з тополятком.
Та й залишилися тут усі,
Щоб потім гаєм розростись,
Зеленим гаєм стати.

Леся Силенко.

◆ Визначте рід кожного ужитого у вірші іменника.

240. До кожного з іменників доберіть виражене прикметником означення. Утворені словосполучення запишіть. До якого словника потрібно звернутися в разі утруднення з визначенням роду?

ЗРАЗОК Гарний тюль.

Рукопис, туш, собака, степ, шампунь, магістраль, Сибір.

- ◆ Яке з поданих слів має омонім? Якого роду ці іменники-омоніми?
- ◆ Який з іменників можна визначити як іменник чоловічого роду та іменник жіночого (як біологічний вид) роду? Усно складіть із цим іменником речення.

Деякі іменники можуть означати осіб і чоловічої, і жіночої статі. Це іменники спільного роду: бідолаха, сирота, староста, задавака.

Рід особи, названої іменником спільного роду, визначають за змістом речення чи за родом прикметника або займенника, який стосується іменника: Іде молода листоноша. (В. Сосюра).

Іменники — назви осіб за характерними ознаками на -о (ледащо, незнайко, забудько, базікало) можуть означати осіб чоловічого або середнього роду. Рід таких іменників визначаємо за змістом речення або за граматичною формою інших частин мови: Одне ледащо сонцю докоряло: «Ні, хоч би раз ти до обід проспало...» (В. Симоненко).

241. Прочитайте. Визначте іменники спільного роду.

1. Що за життя козакові з такими плаксами! (П. Куліш).
2. А заброди так і не можуть нас перемогти. (І. Гнатюк).
3. Ой нелегко працювати, юні мої друзі, та не думайте, що легше жити ледацюзі! (В. Литвиненко).

Єдиний у світі пам'ятник листоноші, установлений на Закарпатті

242. Складіть по два речення, щоб в одному поданий іменник спільного роду називав особу чоловічої статі, у другому — жіночої. Речення запишіть.

Непосида, листоноша, шульга, забіяка (задирака).

243. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки іменники спільного роду.

1. ... набалака — і в торбу не збереш.
2. ... й себе раз на рік любить.
3. ... гуляв: ні чобіт, ні халяв, а додому прийшов — не знайшов підшов.
4. ... — дармоїд і недоучка.

ДОВІДКА Вереда. Гуляка. Білоручка. Базіка.

244. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте рід ужитих у реченнях іменників.

1. Дідусь дає лошаті теплий хліб. Воно радіє вибиває дріб у барабан розбитого шосе. (П. Воронько). 2. Тоді суддя в суддівській чорній мантиї сказав Життя — це справа без гарантії. (Л. Костенко). 3. Режисер кінофільму «Ярослав Мудрий» разом із директором картини обходили поле де щойно знята була битва київської дружини з печенігами. (П. Загребельний). 4. Крім водія в машині ще доктор наук у брилі й окулярах. (Олесь Гончар).

◆ Які з ужитих у реченнях іменників можуть називати осіб і чоловічої, і жіночої статі? Визначте рід цих іменників.

Рід невідмінюваних іменників визначаємо так.

Усі невідмінювані іменники — назви неістот — належать до середнього роду: *ательє, меню, депо, бюро.*

У невідмінюваних іменниках — назвах істот рід визначаємо відповідно до позначених ними осіб певної статі:

- *кюре, месьє, Ксав'є, маєстро* — чоловічого роду;
- *леді, мадам, фрау, Мері* — жіночого.

Невідмінювані іменники — назви тварин переважно належать до чоловічого роду: *какаду, шимпанзе, поні, але кенгуру* — до чоловічого і жіночого.

Рід невідмінюваних іменників — географічних назв, газет, журналів визначаємо за іменниками — загальними назвами: *острів Борнео (чоловічий рід), гора Кіліманджаро (жіночий рід), місто Сан-Франциско (середній рід).* Рід складноскороченого слова визначаємо за родом головного слова, що входить до такого найменування: *НЛО (непізнаний літаючий об'єкт)* — чоловічий рід.

245. З дужок виберіть прикметник-означення до незмінюваного іменника. Утворені словосполучення запишіть. З двома з них складіть речення.

(Балакучий, балакуче) какаду; (вертлявий, вертлява) шимпанзе; (смачний, смачне) капуцино; (спортивний, спортивне) кімоно; (багатолюдний, багатолюдне) Токіо; (піщана, піщане) Гобі; (сонячний, сонячне) Душанбе; (мальовниче, мальовничий) Капрі; (дотепний, дотепне) конференсьє; (змістовний, змістовне) лібрето; (авторитетна, авторитетне) ООН; (гостинний, гостинне) ТЮГ.

246. До поданих іменників доберіть прикметники. Утворені словосполучення запишіть.

СЛОВОЗНАЧ

Глибоководна Міссісіпі (річка).

Тбілісі, Баку, Онтаріо, Таїті, ему, кольрабі, Джузеппе, Бетті.

§ 17 ЧИСЛО ІМЕННИКІВ. ІМЕННИКИ, ЩО МАЮТЬ ФОРМИ ТІЛЬКИ ОДНИНИ АБО ТІЛЬКИ МНОЖИНИ

247. Прочитайте. Визначте число виділених іменників.

1. Коли мати виряджала сина в далеку дорогу, вона дарувала йому вишитий рушник. (*В. Супруненко*). 2. Цілує сонце рушники у чистій материній хаті. (*Д. Луценко*). 3. Пісня любові й дитинства в серці бринить, як струна. (*Д. Луценко*). 4. Люблю пісні мого краю! (*М. Рильський*).

Більшість іменників може вживатися в однині й у множині: артист — артисти, кінь — коні, стіл — столи.

Іменник у формі однини вживається для позначення одного предмета, іменник у формі множини — для позначення двох і більше предметів.

Проте є іменники, що мають лише форму однини. До таких іменників належать назви:

- **речовин:** молоко, масло, залізо, руда;
- **почуттів:** радість, піднесення, вірність, кохання;
- **власні назви:** Вінниця, Дунай, Місяць, Леся Українка.

Деякі іменники мають тільки форму множини. Це назви:

- **парних або таких, що складаються з кількох частин, предметів:** ножиці, окуляри, двері, сани, меблі, шахи;
- **речовин:** вершки, дріжджі, консерви, парфуми;
- **сукупностей предметів:** гроші, джунглі, надра, хаці;
- **відрізків часу, свят, обрядів:** канікули, іменини, вечорниці;
- **почуттів, станів:** жалощі, гордощі, веселощі, прикрощі;
- **географічні назви:** Черкаси, Альпи, Афіни.

Іменники, які позначають сукупність однакових або подібних предметів, що сприймаються як єдине ціле, називаємо збірними: товариство, колосся, коріння, молодь.

Збірні іменники мають форму однини: золоте листя.

248. Прочитайте. Визначте іменники, що вживаються тільки у формі однини, та іменники, що вживаються лише у формі множини.

1. Ти за спину інших не ховайся — слово «совість» завжди в однині. (*А. Бортняк*). 2. У кожного з нас Україна — одна, хоч і скільки мільйонів нас буде. (*І. Багрійчук*). 3. Годі, діброво, тобі сумувати. Глянь, зеленіють високі Карпати. (*З. Красівський*). 4. Скрізь біля хати пахощі м'яти. (*А. Камінчук*). 5. За ворітьми долина, в тій долині калина. (*Народна творчість*).

249. Перепишіть прислів'я, доповнюючи їх дібраними з довідки збірними іменниками у потрібній формі. З'ясуйте їхній рід. Вставте пропущені літери.

1. Яке ... , таке й насіння.
2. Куди віт...р дме, туди ... хилит...ся.
3. Знявши голову, за ... не плачуть.
4. Не носи ... під чужу хату.
5. З...мою бійся вовка, а літом

ДОВІДКА ▶ Волосся. Коріння. Гілля. Мушва. Сміття.

250. До поданих слів доберіть спільнокореневі збірні іменники. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК ▶ Товариші — товариство.

Колоски, листки, птахи, камені, ворони, жінки, студенти, діти.

- ◆ Визначте рід збірних іменників. З трьома іменниками складіть речення.

251. Прочитайте. Спробуйте пояснити, навіщо форму множини іменників ужито замість форми однини. **Зверніть увагу:** якщо прізвища або географічні назви вживаються у зневажливому значенні, то вони пишуться з малої літери.

1. Вітчизни є різні на світі, а в мене найкраща — одна. (А. Малишко).
2. Тих чужих земель, чужих америк не ношу в своєму серці я. (А. Малишко).
3. Де ж ви, Богдани, і де ви, Максими й Сірки? (М. Шевченко).
4. Вівса, пшениці, ячмені — все те зіллялось в одну могутню хвилю. (М. Коцюбинський).
5. Тут люди щедрі. Тут річок без ліку. Всілякі руди в надрах залягли. (Л. Костенко).

Іменники, що вживаються лише у формі однини, інколи можуть уживатися в множині:

• якщо власні назви вживаються з метою створення **узагальненої назви ряду осіб, предметів, країн, міст:** *Вітер горді знамена підносить, йде славетний коша родовід: Богуни, Палії, Кривоноси, Нечай...* (С. Гаряча);

• якщо загальні назви передають **узагальнення:** *Заберіть з собою всі лиха, всі зла.* (Т. Шевченко) або **вказують на сукупність предметів:** *Тут співали мені дуби, степ гоїдав пшениці і вівса.* (Д. Луценко);

• якщо географічні назви вжиті в **переносному значенні (у такому разі їх пишемо з малої літери):** *Усі ми осягали еверести світової і рідної літератури.* (Л. Пастушенко);

• у ролі **термінів:** *болі й шуми у серці (термін медицини); мінеральні води (термін харчової промисловості); високоякісні сталі (термін важкої промисловості).*

З метою узагальнення форма однини може бути вжита замість форми множини: *В усі часи українська жінка дивувала своєю силою й незламністю.* (З газети).

 252. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть, з якою метою замість форми множини вжито форму однини іменників.

1. Особливо шанували наші предки пер..літну птицю: ластівок, жайворонків, леб..дів, журавлів, л..лек. (З довідника). 2. Бука тут росте б..гато в закарпатському краю. (М. Познанська). 3. У темнім лісі за горами зібравсь усякий звір. (Л. Глібов). 4. А у воді риба: і щучки, і л..нки, і краснопер. (Остан Вишня).

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

§ 18 ВІДМІНКИ ІМЕННИКІВ. ЗНАЧЕННЯ ВІДМІНКІВ

У реченні іменники поєднуються з іншими словами. При цьому вони змінюють свою форму, тобто в і д м і н ю ю т ь с я. В українській мові сім відмінків:

НАЗИВНИЙ (хто? що?)

РОДОВИЙ (кого? чого?)

ДАВАЛЬНИЙ (кому? чому?)

ЗНАХІДНИЙ (кого? що?)

ОРУДНИЙ (ким? чим?)

МІСЦЕВИЙ (на кому? на чому?)

КЛИЧНИЙ (уживається при звертанні).

Називний відмінок однини — початкова форма іменника.

Називний відмінок є п р я м и м. Іменники в цьому відмінку, як і в кличному, уживаються завжди без прийменників.

Решта відмінків називаються н е п р я м и м и. У формі місцевого відмінка іменники вживаються тільки з прийменниками, а в інших відмінках — і з прийменниками, і без них.

Не відмінюються такі іменники:

- іншомовні з кінцевим голосним: *журі, меню, кіно, радіо;*
- жіночі прізвища на приголосний та на [о]: *Тетяні Коваль, з Оленою Петренко, у Людмили Панченко;*
- більшість складноскорочених слів: *вступити до ВНЗ, збудувати ГЕС.*

Іменники, що не відмінюються, називаються н е з м і н ю в а н и м и.

253. Прочитайте. Визначте іменники, з'ясуйте їхні відмінки.

1. Люблю всім серцем і душею я землю прадідів моїх. (*В. Сосюра*). 2. Наллемо серце наше вщерть до краю рідного любов'ю. (*С. Черкасенко*). 3. Стояли сосни в білім кімоно (*Л. Костенко*). 4. Осипалося зоряне шоу. (*Р. Скиба*).

◆ Визначте рід і число кожного з іменників.

◆ Укажіть незмінювані іменники.

Павло ВОЛИК
Срібна ніч

Опишіть зображені на картині «Срібна ніч» дерева, використовуючи іменники-синоніми у різних відмінках.

254. Прочитайте. Визначте іменники, ужиті у формі кличного відмінка. Яка роль цього відмінка?

Дивися — в кличнім простім відмінку:

«Ой не стелися, зелен барвінку...»

Звертання щире, душевне, щедре —

Василю, Павле, Іване, Петре.

І так сердечно і так ласкаво —

Наталю, Лесю а чи Любаво!

До зборів, сходки відкрито й радо —

Чи товариство, а чи громадо.

А найсвятіше душі приємне —

Моя Вкраїно, кохана земле,

Ти, славний Дніпре, і ти, Дунаю... —

Милших серцю звертань не знаю.

Д. Білоус.

255. Перепишіть речення. Подані в дужках іменники поставте у формі кличного відмінка.

1. Виростеш ти, (син), вирушиш в дорогу. (*В. Симоненко*). 2. Багато в світі є стежок для тебе, мій (герой)! (*М. Познанська*). 3. Чи не тому в барвінку, (ненька), і взимку листя зелененьке, що від землі бере тепло? (*В. Василяшко*). 4. Шипшина важко віддає плоди. Вона людей хапає за рукава, вона кричить: «(Людина), підожди! Ти підожди, (людина), будь ласкава!» (*Л. Костенко*).

◆ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

◆ Поясніть розділові знаки при звертаннях та в реченні з прямою мовою.

◆ У першому реченні підкресліть усі члени речення. Чи є звертання членом речення?

§ 19 ПОДІЛ ІМЕННИКІВ НА ВІДМІНИ. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

За особливостями відмінювання іменники поділено на чотири угруповання, що називаються відмінами. У певному відмінку іменники кожної з відмін мають однакові закінчення.

Щоб визначити, до якої відміни належить іменник, його потрібно поставити у початковій формі, тобто в називному відмінку однини, й визначити в ньому закінчення й основу.

До жодної відміни не належать:

- незмінювані іменники (*табу, бюро, таксі, кутюр'є*);
- іменники, що вживаються тільки у формі множини (*Гребінки, двері, ворота, ножиці, сани, консерви*).

256. Ознайомтеся з таблицею. Подані нижче іменники згрупуйте за відмінами й запишіть у чотири колонки.

ПОДІЛ ІМЕННИКІВ НА ВІДМІНИ

ВІДМІНА	РІД	ЗАКІНЧЕННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ФОРМІ	ПРИКЛАДИ
I (перша) ВІДМІНА	чоловічий, жіночий, спільний	-а (-я)	Олекса, Ілля, книжка, вулиця, староста
II (друга) ВІДМІНА	чоловічий, середній	□ (нульове) або -о, -е, -а (на письмі -я)	степ□, батько, жито, сонце, подвір'я
III (третя) ВІДМІНА	жіночий	□ (нульове)	честь□, любов□, а також іменник <i>мати</i>
IV (четверта) ВІДМІНА	середній	-а (-я) — у словах, що за відмінювання мають суфікси -ат-, -ят-, -ен-	дівча (дівчати), хлоп'я (хлоп'яти), ім'я (імені)

Доля, хата, рік, душа, борщ, молоко, дихання, вчинок, золото, зілля, куля, маля, сіль, звістка, різнотрав'я, гордість, листя, тім'я, кисіль, гантель, пташеня, вивчення, пуща, щастя, курча, читання, місяць, купіль, калюжа, ягня, тополя, птиця, роздоріжжя, каченя, зерно, зерня.

257. Прочитайте. Визначте іменники, що не належать до жодної з відмін. З'ясуйте відміни інших іменників.

1. Я ділю із вербою всю журбу до краплини, обнімаю тополю і горнусь до калини. (І. Шевченко). 2. Виводить соло півень на тину. (М. Сіренко). 3. Він горланить, розчепірює дзьоба ножицями. (Григор Тютюнник). 4. Селяни всі потроху філософи, бо все життя ходять біля землі, хліба, меду, сонця. (М. Стельмах). 5. У маляти заболить пальчик, а у матері — серце. (Народна творчість). 6. Доброта виховується добротою, справедливість — справедливістю. (Олесь Гончар).

• Відмінювання іменників першої відміни

258. Визначте, до якої відміни належать подані іменники. Поставте їх у формі родового й орудного відмінків однини. Чи однакові їхні закінчення?

Іскра, надія, круча.

Залежно від відмінкових закінчень іменники першої відміни поділяються на групи: тверду, м'яку й мішану. Щоб визначити групу, іменник потрібно поставити в початковій формі (називному відмінку однини).

259. Ознайомтесь із таблицею. Подані іменники розподіліть за групами й запишіть у три колонки.

ІМЕННИКИ ПЕРШОЇ ВІДМІНИ

ТВЕРДА ГРУПА	М'ЯКА ГРУПА	МІШАНА ГРУПА
Іменники чоловічого, жіночого та спільного родів з основою на твердий приголосний та із закінченням -а (крім тих, основа яких закінчується на шиплячий приголосний)	Іменники жіночого й спільного родів з основою на м'який приголосний та із закінченням -а (на письмі -я) та іменник чоловічого роду <i>Ілля</i>	Іменники жіночого й спільного родів з основою на шиплячий приголосний та із закінченням -а
<i>Голова, перемога, фабрика, непосида, староста</i>	<i>Земля, кузня, фантазія, суддя</i>	<i>Межа, тиша, теща, вежа, каша, площа, листоноша</i>

Вода, Катерина, молодиця, задача, гуца, волосина, яблуня, алича, армія, стрічка, Марія, Марійка, Маруся, локшина, юшка, картопля, тигриця, Микола, лінія, суша, талія, спіна, круча, кишеня.

260. Роздивіться і проаналізуйте таблицю відмінювання.

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ПЕРШОЇ ВІДМІНИ

ОДНИНА

	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>сестра</i>	<i>красуня</i>	<i>площа</i>
Р.	<i>сестри</i>	<i>красуні</i>	<i>площі</i>
Д.	<i>сестрі</i>	<i>красуні</i>	<i>площі</i>
Зн.	<i>сестру</i>	<i>красуню</i>	<i>площу</i>
Ор.	<i>сестрою</i>	<i>красунею</i>	<i>площею</i>
М.	<i>(на) сестрі</i>	<i>(на) красуні</i>	<i>(на) площі</i>
Кл.	<i>сестро</i>	<i>красуне</i>	<i>площе</i>

МНОЖИНА

Н.	<i>сестри</i>	<i>красуні</i>	<i>площі</i>
Р.	<i>сестер</i> □	<i>красунь</i> □	<i>площ</i> □
Д.	<i>сестрам</i>	<i>красуням</i>	<i>площам</i>
Зн.	<i>сестер</i> □	<i>красунь</i> □	<i>площі</i>
Ор.	<i>сестрами</i>	<i>красунями</i>	<i>площами</i>
М.	<i>(на) сестрах</i>	<i>(на) красунях</i>	<i>(на) площах</i>
Кл.	<i>сестри</i>	<i>красуні</i>	<i>площі</i>

◆ Письмово провідмінійте іменники: *веселка, доня, тиша*. Виділіть відмінкові закінчення.

261. Перепишіть, ставлячи поданий у дужках іменник у потрібній формі. Визначте його відміну та групу. З'ясуйте відміну, відмінок і число іменників у кожному реченні.

1. Буває таке на (душа), що піснею тільки й скажеш. (*Олесь Гончар*). 2. І в'ється щастя над (душа). (*Олександр Олесь*). 3. Душа (душа) чує, а серце серцю вість подає. (*Народна творчість*). 4. З глибин (душа) моєї промінь лине. 5. Скажи, (душа), чого тремтять висоти? (*Д. Павличко*). 6. Книги наближають минулі події до наших днів і наших (душа). (*Г. Тарасюк*).

Іменники першої відміни твердої групи в орудному відмінку однини мають закінчення -ою: *країною, головою*; м'якої й мішаної групи — закінчення -ею: *піснею, вулицею, тишею*; а після голосного й апострофа пишемо -єю: *армією, сім'єю*.

Орфограма
«літери *о, е, є*
в закінченнях
орудного відмінка
однини іменників
I відміни»

262. Визначте групу кожного з поданих іменників. Поставте іменники у формі орудного відмінка однини, запишіть їх, звертєся з таблицею відмінювання.

Береза, черешня, алича, осика, вишня, груша, ягода, полуниця, каша, буря, жирафа, мрія, левиця, калоша, втеча, шия.

263. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте іменники першої відміни, з'ясуйте їхні відмінки.

1. Я буду міряться з дол..ю і сп..речатися з пр..род..ю, та тільки те, що сам подóлаю, мені послужить нагород..ю. (С. Голованівський).
2. Щаслива усмішка робить маму просто красун..ю. (Олесь Гончар).
3. Світить мені рятівною свіч..ю тополя. (Б. Олійник). 4. Віт..р з вишн..ю танцює. (В. Василяшко). 5. Ж..ву я правд..ю тією, що птах не може стать змі..ю. (Д. Павличко). 6. Ведмедем ро..кинувся бір і л..жить під гор..ю. (Є. Гуцало). 7. Гора підпер..залася залізниц..ю. (В. Жовнарук). 8. Байрак над круч..ю шумить. (М. Чернявський).

264. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки й поставлені у формі орудного відмінка однини іменники.

1. Сказав, як ... одрубав. 2. ... далеко не зайдеш. 3. Вабить, як kota ...
4. Дуб великий, та ... напханий.

ДОВІДКА Миша. Сокира. Порохня. Брехня.

У давальному й місцевому відмінках однини перед закінченням -і кінцеві приголосні основи іменників першої відміни [г], [к], [х] чергуються із [з'], [ц'], [с']:

нога — нозі, на нозі;

небезпека — небезпеці, у небезпеці;

муха — мусі, на мусі.

265. Перепишіть, подані в дужках іменники ставлячи в потрібній формі. Які звуки чергуються? Вимовте їх.

Спиніться на (дорога); не спіткніться на (сходинка); не заблукайте у (завірюха); перекажіть (Лука); скупайтесь в (ріка Волга); придбайте в (аптека); стисніть у (рука); не розсипте по (долівка).

- ◆ Підкресліть літери, які позначають звуки, що чергуються.
- ◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

266. Подані іменники поставте у формі місцевого відмінка однини, запишіть їх

Повага, тривога, змога, щука, базіка, шапка, балакуха, стріха.

267. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Іменники першої відміни підкресліть. Визначте відмінки іменників.

1. Затишно дітям в пазу..і казок. (*Л. Костенко*). 2. Соня..ний зайчик л..жить на підло..і, то спалахне, то погасне в тр..во..і. (*В. Сосюра*). 3. Мед щільниковий ми їли на пасі..і в лісі. Чи не за нами заплакала сойка в горісі? (*Є. Гуцало*). 4. Не м..нути в доро..і т..рнини. (*Я. Кузик*).

 Якби вам потрібно було намалювати сонячного зайчика, яким би ви його зобразили? Усно складіть словесний опис сонячних зайчика і вовчика.

Шиплячі приголосні [ж], [ч], [ш], [дж] перед свистячими [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [дз], [дз'] змінюються у вимові на відповідні їм свистячі. Внаслідок такого уподібнення приголосних вимовляємо:

- **подовжений свистячий звук:** *дочці* [д о ц': і], *донецці* [д о н е" ц': і], *лисичці* [л и" с і ц': і];

- **два свистячі звуки:** *подружці* [п о д р у з' ц' і], *книжці* [к н і з' ц' і], *товаришці* [т о в а р и" с' ц' і].

На письмі такі зміни у вимові не позначаємо.

Щоб не помилитись у написанні, форму слова із сумнівним приголосним потрібно змінити або дібрати до нього споріднене так, щоб після сумнівного звуку стояв голосний (*подружці* — *подруженька*) або приголосний, що не впливає на вимову попереднього звуку (*донецці* — *донецка*).

Орфограма
«літери,
що позначають
приголосні,
які уподібнюються»

268. Перепишіть прислів'я, передані звукописом слова відтворюючи літерами. Поясніть правопис цих слів, визначте в них орфограми.

1. Голодній [ли"сїц':і] курчатко сниться. 2. При [пше"ніц':і] гарній жнива славні. 3. У [кніз'ц'і] кохайся — розуму набирайся. 4. Молодому тепліше в [сорбц':і], ніж старому в каптані. 5. Не радий хрін [те"ртус'ц'і], а проте на кожній танцює.

269. Подані слова передайте звукописом.

ЗРАЗОК ▶ Ложці [л'о́з'ц'і]

Квіточці, білочці, ніжці, гармошці, подушці, діжці, мережці, сестричці, Марічці.

◆ Позначте в словах орфограму «літери, що позначають приголосні, які уподібнюються».

270. Перепишіть прислів'я, уставляючи пропущені літери.

1. Дайте лисці-лисо..ці киселю у мисо..ці! 2. Його і в ло..ці не спіймаєш. 3. У кожній ді..ці щось своє налито. 4. Жупан — соро..ці не пара. 5. Нашій кіше..ці миші хвоста від'їли.

271. Розкрийте значення фразеологізмів. Визначте слова з орфограмою «літери, що позначають приголосні, які уподібнюються». Вимовте ці слова відповідно до правил української орфоєпії. Поясніть написання цих слів.

1. На правильній стежці. 2. Утопити в ложці води. 3. Ходити по ниточці. 4. Народитися в сорочці. 5. Підносити на тарілочці. 6. Тримати на мушці.

272. Роздивіться та проаналізуйте таблицю.

У ФОРМІ КЛИЧНОГО ВІДМІНКА ІМЕННИКИ ПЕРШОЇ ВІДМІНИ МАЮТЬ ЗАКІНЧЕННЯ:

ТВЕРДА ГРУПА: -о	М'ЯКА І МІШАНА ГРУПИ	
	Після приголосного: -е	Після голосного та апострофа: -е (на письмі -є)
Миколо сестро мамо	Земле круче судде	Маріє Юліє сім'є

Орфограма
«літери о, е, є
у закінченнях
кличного відмінка
однини іменників
І відміни»

Деякі іменники з пестливим значенням мають закінчення -ю: матусю, Олю, Женю, Галю, Микольцю.

◆ Перепишіть, подані в дужках іменники ставлячи у формі кличного відмінка. Розставте пропущені розділові знаки.

1. (Мова) рідна світи в ріднім домі. (А. Демиденко). 2. Світла (земля) моя усміхнися мені рушниками. (Л. Забашта). 3. А за пісні тобі спасибі рідна (неня). (Т. Нецверт). 4. Люби (дитина) землю цю прекрасну! (С. Круліковська). 5. Горнись до тебе (Україна). (Л. Гавриленко). 6. (Мрія) не зрадь! (Леся Українка). 7. Так звідки ж ти (дорога) почалась? (В. Олійник).

◆ Визначте звертання непоширені і поширені.

◆ У першому реченні підкресліть члени речення.

◆ Які з ужитих у реченнях звертань є риторичними? Чому?

◆ Складіть і запишіть лист, розпочинаючи його словами «Моя бабусю, старша моя мамо!». Використайте кілька іменників першої відміни у формі кличного відмінка (наприклад: *пораднице, помічнице, людино*).

 Спробуйте розповісти про долю жінки, зображеної на картині. Про що вам хотілося б її розпитати? Що розповісти їй? Як би ви зверталися до неї?

Микола СТОРОЖЕНКО.
Мати

У родовому відмінку множини іменники першої відміни мають нульове закінчення: *доріг□, машин□, губ□ (і губів), легень□ (і легенів), круч□, меж□, шкiл□ або закінчення -ей, -ів: мишей, суддів, старостів (і старост□ — з іншим значенням).*

В іменниках, які в називному відмінку однини перед закінченням мають сполуку двох приголосних, у родовому відмінку множини між ними з'являється [о] або [е]: *дочок, мисок, ігор, сосон (і сосен), воєн (і війн), домен, шабель.* **В іншиховних словах на -к(а) з'являється [о]:** *марка — марок, арка — арок.*

У формі родового відмінка множини іменники жіночого роду на -я пишемо з м'яким знаком: яблунь, земель, їдалень.

273. Подані іменники поставте у формі родового відмінка множини і запишіть.

Гора, круча, межа, буря, надія, книжка, кулька, будка, повержня, читальня, вітальня, сосна, вишня, маска, каска, легеня.

◆ Які з іменників у формі родового відмінка множини мають паралельні форми? Назвіть їх.

274. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка множини.

1. Вікно схотіло пити й устами кватирки нахилилось до (долоня) дощу. (С. Мудрик). 2. Вщедряє землю сірий дощ, росте життя на бруку (площа). (М. Рильський). 3. Знов лечу я над степами, над смарагдом (нива). (Олександр Олесь). 4. Розпитаю, як справи у (сосна), у звірів і (птиця). (Л. Костенко). 5. І всміхнуться сині очі од (пісні) моїх. (В. Сосюра). 6. Трапляються окремі книги, варті цілих (книгозбірня). (Г. Тарасюк).

◆ Позначте в словах орфограму «м'який знак».

◆ Зробіть словотвірний розбір слова книгозбірня.

Дізнайтеся, які бібліотеки діють у мережі Інтернет. Скористайтеся послугами однієї з них.

З архівів Кіровоградської обласної бібліотеки імені Д. Чижевського

У місцевому відмінку множини іменники першої відміни мають закінчення:

• **для твердої та мішаної груп — -ах:** у книжках, на кручах, у межах;

• **для м'якої групи — -ах (на письмі -ях):** на вулицях, на полицях, у сім'ях.

275. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Подані в дужках іменники поставте у формі місцевого відмінка множини, виділіть у них закінчення.

1. Бродить ніч по (вулиця) з..мових, у провулках вітром зав..ва. (В. Сосюра). 2. А книжки стоять на (полиця), щоб до них нах..лялися лица. (М. Доленго). 3. Люди цілими гуртами ро..ходяться по (гора) і по (долина). (М. Коцюбинський).

• Відмінювання іменників другої відміни

276. Ознайомтеся із таблицею. Подані іменники розподіліть за групами й запишіть.

ІМЕННИКИ ДРУГОЇ ВІДМІНИ

ТВЕРДА ГРУПА	М'ЯКА ГРУПА	МІШАНА ГРУПА
Іменники чоловічого роду		
З основою на твердий приголосний і нульовим закінченням або закінченням -о	З основою на м'який приголосний і нульовим закінченням; частина іменників на — -ар, -ир	З основою на шиплячий приголосний і нульовим закінченням; деякі іменники на -яр
<i>Дуб□, клен□, бук□, вихор□, звір□, двір□, дядько, Петро</i>	<i>Велетень□, кінець□, край□, лікар□, писар□, козир□</i>	<i>Товариш□, ткач□, каменяр□, пісняр□, скляр□, школяр□</i>
Іменники середнього роду		
Із закінченням -о	Із закінченнями -е, -а (на письмі -я) (за відмінювання не приймають суфіксів -ат-, -ят-, -ен-)	Із закінченням -е з основою на шиплячий приголосний
<i>Село, залізо, слово</i>	<i>Море, місце, життя, здоров'я</i>	<i>Плече, ложе, прізвище</i>

Іній, плац, учитель, плесо, літо, експрес, політнице, зусилля, гараж, початок, лихослів'я, кашель, марш, орденоносець, забудько, орач, острів'янин, поєднання, пляж, узбіччя, глядач.

◆ Доберіть інші назви до картини, використовуючи іменники другої відміни.

Павло ВОЛИК
Хутірець

277. Ознайомтесь із таблицею відмінювання. У яких відмінках іменники мають паралельні форми? Порівняйте відмінювання іменників чоловічого і середнього родів. Письмово провідмінійте слова: *начальник, добродій, обличчя*.

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ДРУГОЇ ВІДМІНИ

Однина			
	ТВЕРДА ГРУПА	М'ЯКА ГРУПА	МІШАНА ГРУПА
Н.	<i>козак</i> □	<i>запорожець</i> □	<i>прізвище</i>
Р.	<i>козака</i>	<i>запорожця</i>	<i>прізвища</i>
Д.	<i>козакові (-у)</i>	<i>запорожцеві (-ю)</i>	<i>прізвищу</i>
Зн.	<i>козака</i>	<i>запорожця</i>	<i>прізвище</i>
Ор.	<i>козаком</i>	<i>запорожцем</i>	<i>прізвищем</i>
М.	<i>(на) козакові (-у)</i>	<i>(на) запорожцеві (-і)</i>	<i>(на) прізвищі</i>
Кл.	<i>козаче</i>	<i>запорожче</i>	<i>прізвище</i>
Множина			
Н.	<i>козаки</i>	<i>запорожці</i>	<i>прізвища</i>
Р.	<i>козаків</i>	<i>запорожців</i>	<i>прізвищ</i> □
Д.	<i>козакам</i>	<i>запорожцям</i>	<i>прізвищам</i>
Зн.	<i>козаків</i>	<i>запорожців</i>	<i>прізвища</i>
Ор.	<i>козаками</i>	<i>запорожцями</i>	<i>прізвищами</i>
М.	<i>(на) козаках</i>	<i>(на) запорожцях</i>	<i>(на) прізвищах</i>
Кл.	<i>козаки</i>	<i>запорожці</i>	<i>прізвища</i>

278. Перепишіть, визначте іменники другої відміни, з'ясуйте групу, відмінок, число кожного.

1. Скажи мені, Дніпре, які вітровії все кличуть тебе крізь степи та гаї? (*М. Вінграновський*). 2. Взимку вітер вовком виє, всіх лякає вітровієм. (*І. Січовик*). 3. Прибоєм дальніх шумів одлунювало місто. (*М. Бажан*). 4. Я на тебе дивлюся щовечора, Києве мій, янтарями живими твій килим вечірній розшитий. (*Д. Луценко*). 5. Вечірне сонечко гай золотило, Дніпро і поле золотом крило... (*Т. Шевченко*).

◆ Поясніть розділові знаки у реченнях, ускладнених звертаннями.

279. З опорою на таблицю, подану на наступній сторінці, визначте, до якої групи належить кожен іменник. Запишіть іменники у три колонки за групами.

Еліксир, удар, секретар, пивовар, формуляр, лялькар, гусяр, снігур, командир, скляр, ліхтар, пустир, столяр.

◆ Виділені слова передайте звукописом.

ТВЕРДА ГРУПА	М'ЯКА ГРУПА	МІШАНА ГРУПА
Більшість іменників на <i>-р</i> ; усі іменники іншомовного походження на <i>-ер, -ір, -ор, -ур</i> та слова з постійно наголошеними суфіксами <i>-ар (-яр), -ир</i>	Двоскладові і багатоскладові слова із суфіксами <i>-ар, -ир</i>	Назви людей за професією або діяльністю з наголошеним суфіксом <i>-яр</i>
<i>Сир, жир, комар, снігур; майстер, папір, професор, абазур; базар, футляр, касір</i>	<i>Кобзар, лицар, богатир, друкар, аптекар, пухир</i>	<i>Каменяр, газетяр, школяр</i>

Іменники твердої групи *комар, снігур, звір* у формі називного відмінка множини мають закінчення *-і*: *комарі, снігурі, звірі*.

Іменник *Ігор* належить до м'якої групи.

• Закінчення родового відмінка однини іменників другої відміни

У родовому відмінку однини іменники другої відміни мають закінчення *-а (-я), -у (-ю)*. Уживання закінчень пов'язане з лексичним значенням іменників.

ЗАКІНЧЕННЯ <i>-а (-я)</i> МАЮТЬ ІМЕННИКИ, ЯКІ ОЗНАЧАЮТЬ:		ЗАКІНЧЕННЯ <i>-у (-ю)</i> МАЮТЬ ІМЕННИКИ, ЯКІ ОЗНАЧАЮТЬ:	
назви істот (людей, тварин, а також персонажів казок, міфологічних героїв), власні імена та прізвища	<i>робітника, учня, батька, вовка, Діда Мороза, Зевса, Семена, Богуна</i>	назви збірних понять, позначення речовин, маси, матеріалу	<i>люду, лісу, хору, колективу (але: гуртка, табуна), цукру (але: хліба), борщу</i>
назви населених пунктів	<i>Києва, Лондона, Борисполя</i>	географічні назви (крім населених пунктів і деяких річок)	<i>Кавказу, Криму, Донбасу, Китаю, Дунаю</i>
географічні назви з наголосом на закінченні у родовому відмінку	<i>Дніпрá, Ірпеня́</i>	назви видів спорту, ігор, танців	<i>футболу, хокею, вальсу (але: гопака, козачка)</i>

ЗАКІНЧЕННЯ -а (-я) МАЮТЬ ІМЕННИКИ, ЯКІ ОЗНАЧАЮТЬ:		ЗАКІНЧЕННЯ -у (-ю) МАЮТЬ ІМЕННИКИ, ЯКІ ОЗНАЧАЮТЬ:	
назви мір довжини, ваги, кількості, часу, площі, грошових одиниць	<i>метра, грама, дня, тижня, відсотка (але: віку, кварталу, ранку, року, часу); долара</i>	назви явищ природи, рослин	<i>вітру, дощу, морозу, землетрусу, барвінку (але: бамбука, банана)</i>
назви місяців, днів тижня	<i>жовтня, січня, понеділка</i>	назви просторових понять	<i>степу, лугу, майдану</i>
терміни	<i>іменника, трикутника, атома, радіуса</i>	назви абстрактних понять, літературознавчі терміни	<i>миру, прогресу, жанру, журналу, міфу</i>
назви чітко окреслених предметів, речей	<i>зошита, стільця (але: трону), дуба, ключа, ножа</i>	назви почуттів і хвороб	<i>болю, жалю, страху, грипу</i>
іменники середнього роду	<i>плеча, озера, вікна, ока</i>	назви процесів, станів, властивостей, установ	<i>авралу, іспиту, писку, інституту</i>

Корисна порада: написання закінчень іменників другої відміни у родовому відмінку однини бажано перевіряти за словником

Орфограма
«літери *а (я), у (ю)*
в закінченнях
родового відмінка
однини іменників
II відміни»

280. Поставте іменники у формі родового відмінка однини. Зверніться з таблицею.

Вітер, Дід Мороз, цикорій, ромен, кілограм, чай, цукор, пісок, майдан, список, рояль, Харків, Китай, Дунай, Іран, Амур, тиждень, жовтень, гопак, коридор, степ, ліс, біль, яр, живопис, вальс, зал.

◆ З виділеними іменниками у формі родового відмінка однини складіть речення.

281. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка однини.

1. Немає у мого (народ) і в думці учинити зло. (*М. Палієнко*). 2. А там — Дніпро, аж ген до (Базавлук). (*Л. Костенко*). 3. Що за розкіш, що за привілля серед (степ)! (*Панас Мирний*). 4. Може, хтось нас із (Марс) розглядає в бінокль? (*Л. Костенко*). 5. Я відвідав галереї Москви, (Париж), (Вашингтон), (Рим), (Будапешт), Варшави. (*Ю. Збанацький*). 6. Летіли ластівки із (Крим). (*Б. Чепурко*).

Цикорій звичайний,
або петрів батіг

282. Перепишіть, вибираючи з дужок закінчення іменників. Позначте в словах орфограму «літери а (я), у (ю) в закінченнях родового відмінка однини іменників II відміни».

1. Ви вранці хочете сад(-а, -у), якогось душевного мир(-а, -у) (*Л. Костенко*). 2. Вертайсь з бетон(-а, -у) сірих стін у землю солов'їну. (*А. Ковальчук*). 3. В блакитну хустку дим(-а, -у) пов'язалась хата. (*Є. Гуцало*). 4. А вітер розносив п'яний аромат від синього Дон(-а, -у) до синіх Карпат. (*О. Луній*).

283. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки й поставлені в потрібній формі іменники. Поясніть їхні відмінкові закінчення.

1. У ... рука довга. 2. Як ... не буде, то й очерет не виросте. 3. Батога з ... не сплетеш. 4. Припав, як муха до 5. Біда докучить, але й ... научить. 6. Заець від ... , а жаба від ... тікає. 7. Ні з того ні з сього гості з 8. Смола до ... не пристає.

ДОВІДКА Пісок. Куц. Мед. Дуб. Розум. Заець. Доц. Вогонь. Ніжин.

Уявіть, що вам зустрілися літери «а», «я», «у», «ю», які ніяк не можуть розібратися, у які закінчення іменників чоловічого роду другої відміни у родовому відмінку однини їм потрібно ставати. Спробуйте скласти для літер пам'ятку «Як не помилитися із закінченнями родового відмінка».

Запам'ятайте: зміна закінчення в родовому відмінку впливає на значення слова!

Наприклад:

- ділового папера, але аркуш паперу;
- каменя (великого), але каменю (матеріалу);
- листопада (місяця), але завершення листопаду (явища природи);
- блока (механізму), але блоку (об'єднання людей, країн);
- детектива (агента), але детективу (твору).

Закінчення деяких іменників другої відміни залежить від наголосу:

- мостá — мóсту;
- столá — стóлу.

284. Прочитайте. Визначте іменники, які у формі родового відмінка однини можуть мати інше закінчення. Поясніть, від чого залежить вибір відмінкового закінчення.

1. Сидить батько кінець стола, на руку схилився. (Т. Шевченко).
2. Переді мною чистий лист паперу. 3. На нього ляжуть вогники-слова, які запалять полум'я шедевра. (О. Омельченко). 4. Ходімо в ліс на свято листопаду, який із неба буйно цвітом пада. (Є. Гуцало).

◆ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словником.

285. Прочитайте прислів'я. Обґрунтуйте закінчення виділених іменників.

1. Тих знайомих, як гороху: куди не піду, то виженуть. 2. Це було за короля Гороха, як було людей трохи. 3. Добрий чоловік надійніший від кам'яного мосту. 4. Оце пропав, як з моста впав. 5. Праця з каменю вогонь видобуває. 6. З одного каменя мур не зведеш.

286. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть, як ви визначили групу іменників на -р.

Сторінки «Кобзар..»; мужність Каменяр..; відвага богатир..; писк комар..; міцність панцир..; підручник Ігор..; пасіка бджоляр..; ділянка егер..

◆ Кого з українських письменників називають Кобзарем, кого — Каменярем? Чи знаєте ви, чому?

287. Перепишіть, подані в дужках іменники ставлячи у потрібній формі. Звертайте з орфографічним словником.

1. Гаряча дума (Кобзар) і у вогні не спопеліє, і молоток (Каменяр), і струни Лисенка живії. (М. Рильський). 2. Лише в добро і вищу правду віра людину відрізня від мавпи і від (звір). (Л. Забашта). 3. Одлинув день за обрії янтарні, мов зірваний листок з (календар). (В. Сосюра). 4. (Вівчар) в садочку, в тихому куточку жде дівчина, жде.

(М. Юрійчук). 5. Сію, сію, посаваю, (господар) викликаю: «Дайте масла грудочку снігуру й снігурочці». 6. Зима пускає (снігур) з руки. (Є. Гуцало).

◆ Поясніть, як ви визначали групу іменників другої відміни.

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

◆ Поясніть розділові знаки у реченні з прямою мовою.

◆ Виділене слово передайте звукописом.

◆ Про композитора Миколу Лисенка прочитайте в довіднику «Видатні особистості».

Онука Миколи Лисенка Рада Лисенко виконує музику свого видатного діда

У давальному відмінку однини іменники другої відміни мають закінчення:

- у твердій групі — **-ові, -у:** *директорові (директору);*
- у мішаній групі та в м'якій після приголосного — **-еві, -у** (у м'якій групі на письмі **-ю**): *товаришеві (товаришу), велетневі (велетню);*
- у м'якій групі після голосного та апострофа — **-еві, -у** (на письмі **-єві, -ю**): *добродієві (добродію), солов'єві (солов'ю).*

В орудному відмінку однини іменники другої відміни мають закінчення **-ом, -ем і -ам.**

Закінчення **-ом мають усі іменники чоловічого та середнього роду твердої групи:** *майстром, селом.*

Закінчення **-ем мають іменники чоловічого й середнього роду мішаної та м'якої груп (у м'якій групі після голосного й апострофа на письмі **-єм**):** *конем, слухачем, плечем, прізвисьцем, солов'єм, урожаєм.*

Закінчення **-ам (на письмі **-ям**) мають усі іменники середнього роду на **-я**:** *життям, змаганням, знанням, листям, частям.*

Орфограма

«літери **о, е, є** в закінченнях давального й орудного відмінків однини іменників II відміни»

288. Прочитайте прислів'я, ставлячи подані в дужках іменники у формі давального відмінка однини. Чи існують паралельні форми? Назвіть їх.

1. Житній хліб — пшеничному (калач) дід. 2. Найсмачніша в лісі груша дістається (ведмідь). 3. Люди дякують (дощ), а подорожній його лає. 4. Не всякому (кінь) батіг помагає. 5. Цей і хату спалить, так (вогонь) радий. 6. Сопілка — (вівчар) втіха. 7. Добре діло — утіха, як вона (діло) не поміха. 8. (Орач) земля — мати, а (ледар) — мачуха.

289. Поставте іменники у формі давального й орудного відмінків однини і запишіть. Поясніть відмінкові закінчення.

ЗРАЗОК ► Журналіст — журналіст ові (у), журналіст ом.

Учитель, оповідач, поет, науковець, журавель, латиш, помічник, вихователь, виграш, заєць, музей, алюміній, куц, плащ, родич, Роман, Денис, Матвій, Анатолій, Корній, Сергій, Петро, поле, плече, розум, день, читач, сторож, Ігор.

290. Перепишіть прислів'я, ставлячи подані в дужках іменники у формі орудного відмінка однини. Виділіть відмінкові закінчення.

1. За царя Панька була земля тонка — одним (палець) ткнеш і воду п'єш. 2. Краще загинути (орел), ніж жити (заєць). 3. Годуй легені (вітер), а серце — (вогонь). 4. Як приходить сніг з (дощ), до шевця ідем з (плач). 5. Зайця (бубон) не встрілиш. 6. З горластим (півень) — не проспиш. 7. Силуваним (кінь) не наїздишся. 8. Над (товариш) не смійся, бо над собою заплачеш. 9. Ми до них із (серце), а вони до нас із (перець). 10. Упертий, хоч (черепок) вухо ріж.

◆ Розкрийте значення фразеологізмів: *хід конем*; *відчуті нюхом*; *мазати п'яти смальцем*. Визначте в них іменники, з'ясуйте їхні відмінки, поясніть написання відмінкових закінчень. Складіть із фразеологізмами речення (*усно*).

291. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

 1. В'ється стежка скрипковим ключ..м. (*М. Самійленко*). 2. Стежка густим спориш..м від порога біжить до криниці. (*І. Вирган*). 3. А стежина манить в поле, пахне мед..м, чебрец..м. (*Б. Дегтярьов*). 4. Хліб пахне степ..м, сонц..м у жнива. (*Л. Забашта*). 5. Пензл..м зорі домальовано ніч. (*Є. Гуцало*). 6. Лягав мені до ніг покірним барс..м ліс. (*Б. Олійник*).

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

◆ Поясніть лексичні значення виділених слів. З'ясуйте їхнє граматичне значення.

292. Перепишіть, подані в дужках іменники поставте в потрібній формі, визначте їхні відмінки. Які приголосні звуки чергуються за творення форм слів?

Відпочиваю на (берег); перебуваю в (рух); не розчаруюся у (пóдруга); у юному (вік); чекаю на (поріг); вибираю в (універмаг); опинився на третьому (поверх); сховався у (люк); пилінка в моєму (око); дзвенить у (вухо).

- ◆ Підкресліть літери, які позначають звуки, що чергуються.
- ◆ Позначте у словах вивчені орфограми.
- ◆ Розкрийте значення фразеологізмів: *бути не в дусі; мати на оці*. Усно складіть із ними речення.

293. Перепишіть прислів'я, уставте пропущені літери.

1. Я його так люблю, як сіль в о..і, як кольку в бо..і. 2. Хто ошпарився на моло..і, той на воду дме. 3. Що на умі, те й на язи..і. 4. Тр..май язик на зашмор..і. 5. Тихо, як у ву..і.

- ◆ Позначте у словах вивчені орфограми.
- ◆ Назвіть приголосні звуки, що чергуються за творення форми місцевого відмінка іменників другої відміни. Назвіть літери, якими ці звуки позначаємо на письмі.

У формі кличного відмінка іменники другої відміни мають закінчення:

ТВЕРДА ТА МІШАНА ГРУПИ: -е, -у	М'ЯКА ГРУПА: -у (на письмі -ю)
<i>Брате, Петре, батьку, сину, орле, голубе, хлопче, товаришу</i>	<i>Андрію, Сергію, Віталію, краю, гаю</i>

Приголосні основи [г], [к], [х] у формі кличного відмінка чергуються з [ж], [ч], [ш]: *друже, козаче, пташе.*

Форма кличного відмінка множини збігається з називним відмінком множини: *Любіться, брати мої, Україну любіте.* (Т. Шевченко).

294. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Обґрунтуйте закінчення іменників другої відміни у формі кличного відмінка.

1. Батьку мій, лебедю білий, сум не пускай на поріг! (М. Грибенко).
 2. Ти з матір'ю поговори, погомони, Іване. (А. Малишко).
 3. Що це ти надумав, Олександрє? (В. Бровченко).
 4. І що це ти, голубчику, накоїв? (І. Чумак).
 5. Ковалю, я за труд тебе люблю. (В. Сосюра).
 6. Куди, Грицьку, ідеш? (І. Малкович).
 7. Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці. (Народна творчість).

- ◆ Поясніть розділові знаки при звертаннях.

295. Перепишіть. Подані в дужках іменники поставте у формі кличного відмінка. Розставте розділові знаки. Назвіть приголосні звуки, що чергуються.

1. Гарно твоя кобза грає любий мій (земляк). (О. Афанасьєв-Чужбинський). 2. Де ж ти подівся старий (співак) заспівай нам про життя козаче! (А. Метлинський). 3. Не треба спішити мій (друг) бо, хто поспішить, — насмішить. (П. Осадчук). 4. Не смійся (горох) ти не кращий від квасолі бо розмокнеш і лопнеш. (Народна творчість). 5. Ух! Який страшний ти (вовк)! Не дивись на мене довше! (Олександр Олесь).

◆ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

◆ Поясніть розділові знаки при звертаннях.

Підготуйте матеріал для виступу на засіданні літературного гуртка на тему «Велична і трагічна історія українських кобзарів». Виголосьте виступ перед однокласниками.

Кобзар Остап ВЕРЕСАЙ.
Фото 1873 року

У орудному відмінку множини іменники другої відміни мають закінчення -ами, -ями, -ми.

Закінчення -ами (у твердій і мішаній групах), на письмі — -ями (у м'якій групі) мають іменники чоловічого та середнього роду: товаришами, прізвищами, полями, багаттями.

Закінчення -ми (паралельно з формами на -ами, а також на письмі -ями) мають іменники чоловічого та середнього роду: крильми (й крилами); кіньми (й конями), гістьми (й гостями), коліньми (й колінами), чобітьми (й чоботами, чобіттями).

Закінчення -има мають іменники очі (очима) та плечі (плечима).

296. Прочитайте. Визначте відмінки іменників другої відміни, поясніть їхні закінчення. Які з них у формі орудного відмінка множини можуть мати паралельні форми?

1. Із панських прихвоснів-рабів ми людьми з прізвищами стали. (Олександр Олесь). 2. Вітри видзвонюють крильми на зламі осені й зими. (І. Складаний). 3. Ви чуєте пісню? То знов журавлі все небо ключами накрили. (О. Луцій). 4. Чужі гріхи перед очима, а свої — за плечима. (Народна творчість).

◆ Визначте у словах вивчені орфограми.

◆ Поясніть значення фразеологізмів: під крильми (крилами) матері; дивитися тверезими очима; залазити з чобітьми (чоботами) в душу; блудити манівцями. Складіть із фразеологізмами речення, запишіть їх.

• Відмінювання іменників третьої відміни

297. Прочитайте, визначте іменники третьої відміни. З'ясуйте відмінки цих іменників.

1. Хіба не любов усе єднає, як ворожість усе руйнує? (Г. Сковорода).
 2. Скажи до мудрості: «Ти сестра моя». (З Біблії). 3. Чиста совість є великою радістю. (Ф. Прокопович). 4. Під злістю завжди ховаються невміння, заздрість, лінощі. (В. Брюгген). 5. Я в ніжну душу не впускаю страшну байдужості іржу. (С. Келар). 6. Немає долі без солі. (Народна творчість).

298. Ознайомтесь із таблицею відмінювання. У яких відмінках іменники мають закінчення *-і*?

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ТРЕТЬОЇ ВІДМІНИ

Іменники третьої відміни на групи не поділяються

	ОДИНИНА		МНОЖИНА	
Н.	подорож□	верф□	подорожі	верфі
Р.	подорожі	верфі	подорожей	верфей
Д.	подорожі	верфі	подорожам	верфям
Зн.	подорож□	верф□	подорожі	верфі
Ор.	подорожжю	верф'ю	подорожками	верфями
М.	(у) подорожі	(на) верфі	(у) подорожах	(на) верфях
Кл.	подороже	верфе	подорожі	верфі

◆ З опорою на таблицю письмово провідмініайте іменники: *відповідь, ніч, вість*.

299. Перепишіть, подані в дужках іменники ставлячи в потрібній формі. Визначте їхні відмінки.

1. Пильнуй, мій сину, заповіді батька свого, не відкидай навчання (мати) твоєї. (З Біблії). 2. Маю я святе синівське право з (мати) побути на самоті. (В. Симоненко). 3. На сонці тепло, а біля (мати) добре. 4. (Мати) кожної дитини жаль. (Народна творчість). 5. Як на ті чорнобривці погляну, бачу (мати) стареньку. (М. Сингаївський). 6. У (мати) немає вихідних, шершавіють, немов коріння, руки. (М. Малахута). 7. Не шкодуй, моя мила (мати), що я степ рясний залишив. (Микола Хвильовий). 8. Дивлюсь я на дітей, на (матері). (В. Сосюра).

◆ Усно провідмініайте іменник *мати*.

В орудному відмінку однини перед закінченням -ю кінцевий приголосний основи подовжуємо (на письмі позначаємо подвоєними літерами): сіллю, піччю, сталлю, галуззю.

Якщо у початковій формі в кінці основи збігаються два різні приголосні звуки, подовження немає (на письмі немає подвоєних літер): скатертю, повістю, радістю, гордістю.

Після літер б, п, в, м, ф, р перед закінченням -ю ставимо апостроф: любов'ю, кров'ю, матір'ю.

Орфограма
«подвоєні літери перед
закінченням орудного
відмінка однини іменників
III відміни»

300. Поставте іменники у формі орудного відмінка однини. Запишіть їх у три колонки (з подвоєнням, без подвоєння та з апострофом).

Тінь, суміш, зустріч, розповідь, піч, північ, кількість, область, пам'ять, височінь, любов, блакить, фальш, нехворощ, кров, Білорусь, Об, матір, кіновар.

- ◆ Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словником.
- ◆ Ті самі слова передайте звукописом.

301. Перепишіть, подані в дужках іменники ставлячи у потрібній формі. Позначте у словах орфограму «подвоєні літери перед закінченням орудного відмінка однини іменників III відміни».

1. І як би я людство усе не любив — повторюю з (гордість) сина: «Для мене лишається дивом із див моя Україна». (М. Луків). 2. Вільний дух я ціную украй, але тільки зі (совість) вкупі. (А. Бортняк). 3. Світ був переповнений сонцем і ніжною (блакить). (Ю. Збанацький). 4. Ліс непомітно порідів, поріс високою (папороть). (А. Пашкевич). 5. Навіть про недруга слід говорити з великою (делікатність). (Г. Тарасюк).

302. Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, літери.

1. Висока гора відбилася тін..ю у водах Дніпра. (Н. Забіла). 2. І я зливаюсь вечорами із дал..ю зір, печал..ю трав.. (Т. Масенко). 3. Кожен ранок був ніч..ю. Кожна ніч була передоднем. (Л. Костенко). 4. Пахне молодою свіжою зелен..ю і медвяним цвітом. (В. Нестайко). 5. Вітри гулі віолончел..ю. (Л. Костенко). 6. Оздобив вікна памороз..ю ранок. (І. Качуровський). 7. Доброта виховується добротою, справедливість — справедливіст..ю. (Олесь Гончар).

◆ Поясніть значення фразеологізмів: *поворухити пам'яттю*; *ділитися хлібом-сіллю*; *з чистою совістю*. Усно складіть із фразеологізмами речення.

 Чи згодні ви з прислів'ям «Краще крихта певності, ніж лантух надії»? Свою думку обґрунтуйте. Переконайте у своїй правоті однокласників. Довідайтеся, що думають про це дорослі.

 303. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки й поставлені у потрібній формі іменники.

1. З вітром не змагайся, за ... не ганяйся. 2. Порядком дім стоїть, ... й хлів розвалиться. 3. Дерево міцне корінням, а людина — 4. Людина бере вмінням, а кінь — 5. Гори й доли здолаєш 6. З ... люди не народжуються — ремеслу вчаться.

ДОВІДКА Недбалість. Завзятість. Тінь. Наполегливість. Майстерність. Швидкість.

304. Прочитайте. Визначте іменники третьої відміни, з'ясуйте їхній відмінок.

1. На кожен виклик, совісте, іди! (*Л. Костенко*). 2. Пронеси мене на крилах, радосте моя! (*В. Симоненко*). 3. Ноче моя, заплету тобі зорі я. (*Є. Гуцало*). 4. Здрастуй, свіжосте нив! (*В. Симоненко*). 5. Добрий ранок, моя самотності! (*Л. Костенко*).

◆ Назвіть голосні звуки, які чергуються за творення форми кличного відмінка.

◆ Поясніть розділові знаки при звертаннях.

У кличному відмінку іменники третьої відміни переважно вживаються у поезії: радосте, юносте, любове.

305. Перепишіть, подані в дужках іменники ставлячи у формі кличного відмінка.

1. Я люблю тебе, (мудрість) книг! (*За М. Стельмахом*). 2. О (молодість, радість), одваго! (*М. Рильський*). 3. Верни мені, світла (пам'ять), всіх друзів. (*Д. Луценко*). 4. (Осінь)! Ти звучиш так печально і світло. (*С. Йовенко*).

◆ Назвіть голосні звуки, які чергуються за творення форми кличного відмінка іменників третьої відміни.

 Уявіть, що ви маєте змогу поспілкуватися із засновниками Києва. Розкажіть їм про сьогоднішню нашу країну. Використовуйте форми кличного відмінка.

Василь БОРОДАЙ.
Легендарні засновники Києва – Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь

Усний переказ тексту з творчим завданням

306. Прочитайте мовчки. Чи може прочитане стати зав'язкою фантастичного оповідання?

Тінь

Жив собі хлопець. І був він таким боягузом, що боявся усього на світі. Як півень закукурає, він здригнеться. Як собака гавкне, затремтить. Як під вікном яблуна скрипне, зіщулиться. А уночі за двері й носа не вистромить. Навіть Тіні своєї той хлопець сахався.

І Тінь це зрозуміла. Спочатку вона здивувалася, потім осміліла, а тоді вирішила узяти над хлопцем гору. Почала хлопцеві наказувати, коли й куди йому йти, коли спинитися, що робити. Щоправда, опівдні у Тіні ставало менше сили. Уночі вона зовсім зникала. Але й тоді хлопець не переставав труситися від страху перед Тінню.

Одного разу хлопець одержав від Тіні наказ...

За М. Павленко.

- ◆ Заздалегідь обміркуйте тему й головну думку майбутнього оповідання.
- ◆ Усно перекажіть уривок і продовжіть його, додавши самостійно складені кульмінацію (найнапруженіший момент) і розв'язку.
- ◆ У тексті складеного вами фантастичного оповідання вживайте іменник *тінь* у формах непрямих відмінків.

• Відмінювання іменників четвертої відміни

307. До поданих іменників доберіть спільнокореневі іменники, що означають назви малят. Запишіть слова парами.

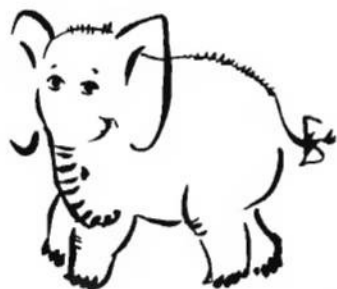
ЗРАЗОК Білка — білченя.

Заєць, вовк, лев, слон, жираф, динозавр.

308. З-поміж поданих іменників випишіть іменники четвертої відміни.

Кішка, кішечка, кошения, котик; козенятко, козлик, козеня, козлятко, кізка; пташенятко, пташеня, пташечка, пташинка, птах.

- ◆ Пригадайте і назвіть якомога більше казок, літературних творів, мультфільмів, у назвах яких використано іменники четвертої відміни.

Надя КУРБАТОВА.
Слоненя

309. Ознайомтеся з таблицею і теоретичними відомостями.

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ЧЕТВЕРТОЇ ВІДМІНИ

	ОДНИНА		МНОЖИНА	
Н.	лоша	ім'я	лошата	імена
Р.	лошати	імені (ім'я)	лошат□	імен□
Д.	лошати	імені	лошатам	іменам
Зн.	лоша	ім'я	лошат□, лошата	імена
Ор.	лошам	іменем (ім'ям)	лошатами	іменами
М.	(на) лошати	(в) імені	(на) лошатах	(в) іменах
Кл.	лоша	ім'я	лошата	імена

Суфікси -ат-, -ят- з'являються в родовому, давальному та місцевому відмінках іменників четвертої відміни однини: лошати, ягняті, малят.

Суфікс -ен- буває в усіх відмінках однини, крім називного, знахідного та кличного, а також у всіх відмінках множини: племені, імен.

У знахідному відмінку множини іменники — назви істот мають паралельні форми: *Погнав пасти телят (або телята), а пригнав гусенят (або гусенята).* (Народна творчість).

Форми іменників — назв неістот у знахідному відмінку множини збігаються з називним відмінком множини: *розмалюємо горнята; пам'ятаємо імена.*

◆ Дайте відповіді на запитання: у яких відмінках однини і множини іменники четвертої відміни мають паралельні форми? У яких відмінках іменники четвертої відміни мають суфікси -ат- (-ят-), -ен-? У якому відмінку множини вони мають нульове закінчення?

310. Перепишіть, подані в дужках іменники ставлячи в потрібній формі. Визначте їхні відмінки і число.

1. Так сонцю добре, неначе (дитя). (М. Стельмах). 2. А я сміюсь до незнайомого (дівча). (Д. Павличко). 3. Ті серйозні оченята круглі, ніби в (мишенята). (М. Рильський). 4. Літом ластівка літає, (ластів'ята) малих навчав: «Не лінуйтеся, (ластів'ята), вчіться літечком літати». (Г. Чубач). 5. Поволі летів журавлик на крихких (крилята) над прірвою розбурханой вулиці. (П. Перебийніс). 6. Море ласкавим (цуценя) лащить до рук й облизує їх язиком хвиль. (С. Мудрик). 7. Ще перший промінь сонця у гаю не розбудив сонливого (білча). (О. Довгий).

311. Прочитайте. Визначте іменники четвертої відміни, з'ясуйте їхні відмінки та число. Укажіть можливі паралельні форми.

1. Підпасич заслухавсь, підпасич забув про ягнята. В тринадцяте літо так легко забудь про ягнят! (Є. Гуцало). 2. З глини ліпить він горнята, мисочки і пташенята. (І. Блажкевич). 3. Рот занімів, наче там ластівки гніздечко звили й ластовенят висиджують. (Є. Гуцало).

Іван ІЖАКЕВИЧ.
Тарас-пастух

Роздивіться репродукцію картини І. Їжакевича. Складіть невеличке висловлювання про зображене на картині. Уживайте іменники четвертої відміни.

312. Прочитайте. Поясніть, у яких відмінкових формах іменники четвертої відміни можуть мати паралельні форми. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Ягнят хвалять в..сною, а курчат восени. 2. Ворона проворонила ворон..нята. 3. Упізнає свиня свої поросята. 4. Вовк ягнят від лиса б..реже, аби йому дістались. 5. Не вчи старого, як гус..нята пасти. (Народна творчість).

◆ Визначте іменники у фразеологізмах: *називати речі своїми іменами; гидке каченя; не в тім'я битий*. З'ясуйте відміну цих іменників. Розкрийте значення фразеологізмів. Усно складіть речення із фразеологізмами.

◆ Пригадайте випадок із власного життя або придумайте історію, до якої можна було б застосувати прислів'я «*Мати до дитинчат — як ластівка до ластів'ят*». Розкажіть про цей випадок або цю історію.

• Незмінювані іменники

313. Прочитайте. Визначте іменники, які не змінюють своєї форми.

1. Учепився реп'яшок за ведмежий кожушок і кричить, щоб чули всі: «Я катаюсь на таксі!» 2. Кріт кротові говорив: «Вчора я зробив добро: для братів-кротів прорив попід річкою метро». (І. Січовик). 3. Тут начебто приземлилися пришельці. Вони часто виглядають своє НЛО, що пролітає над Землею. (І. Перепеляк).

Незмінювані іменники за поєднання з іншими словами не змінюють своєї форми, хоч і відповідають на питання різних відмінків.

До незмінюваних іменників належать:

- **іншомовні слова на голосний звук:** *їхати метро, передати журі, закутатись у кашне;*
- **деякі аббревіатури:** *навчатися в НУ (Національному університеті);*
- **жіночі прізвища на приголосний:** *пісні Марусі Чурай та -о: у виконанні Оксани Петрусенко.*

Зверніть увагу: іменник *пальто* відмінюємо: *у теплому пальті; закуталися в теплі пальта.*

314. Перепишіть, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки іменники. Доведіть, що вони є незмінюваними.

1. По ... знову веснянку співають. (*В. Гантар*).
2. І знову джміль розмружить квітку, і літо гратиме в (*Л. Костенко*).
3. Вийди, мишко, із нори, з нами ти поговори! Ну не бійся, не з'їмо — адже ти не... ! (*І. Січовик*).
4. Мені б курінь на острові ... ! (*Л. Костенко*).
5. Відлітає в ... заморське журавлів традиційний клин. (*Д. Кононенко*).

ДОВІДКА ▶ Радіо. Борнео. Лото. Турне. Ескімо.

◆ Складіть і запишіть рекламні оголошення, уживаючи іменники *капучино, рафело* у формі непрямих відмінків.

315. Перепишіть. Замість поданих у дужках описів кольорів доберіть із довідки і запишіть відповідний незмінюваний іменник.

1. Військова уніформа кольору (брунатно-зеленуватого).
2. Оксамит кольору (темно-червоного винограду).
3. Плащ кольору (чорного із сірим відблиском).
4. Куліса кольору (синього із сірим полиском).
5. Пальто кольору (кави з молоком).

ДОВІДКА ▶ Маренго. Електрик. Бордб. Беж. Хакі.

316. Прочитайте. Визначте аббревіатури. Розшифруйте їх. На питання яких відмінків відповідають вони у реченнях?

1. Щоб побудувати ГЕС, баржами брали з кар'єрів каміння. (*Олесь Гончар*).
2. Ускладнюються так тепер стосунки НТР з природою! Що перша — майстер, друга теж мастак, одна на одну дивляться з погордою. (*О. Дробаха*).
3. День прийняття статуту ВТО було оголошено Днем туризму. (*Т. Сокол*).
4. Справді, на трофейному БМВ до них під'їжджав директор МТС. (*М. Стельмах*).
5. Найбільше він любив ХПЗ — Харківський паровозобудівний завод. (*І. Сенченко*).

ДОВІДКА ▶ ВТО — Всесвітня туристична організація.

317. Усно провідмініайте: Олег Гончаренко, Оксана Гончаренко; Сергій Поривай, Світлана Поривай.

318. Перепишіть, подані в дужках іменники ставлячи в потрібній формі. Визначте відмінки іменників.

Подякувати (Ірина Савченко); порадитися з (Інна Ягнич); зустріти (Надія Балій); передати (Мирослава Гнатюк); упевнитися в (Галина Ярмолук); поступитися (Ольга Білоноженко).

 319. Прочитайте поезію. Складіть і запишіть кілька речень, уживаючи в них ім'я та прізвище Ніна Матвієнко у формах непрямих відмінків.

Коли співає Матвієнко Ніна
У повені пісенної ріки,
Встає у тихім чарі Україна,
Встає душа народна незглибима
І владно озиваються віки.

Солодким щемом ллється в душу пісня,
Немає їй ні краю ні кінця.
У грудях серцю робиться затісно,
Йому дарує крила пісня ця.

Світ завмирає, як мала дитина,
Стихає соромливо соловейко,
Мов наречена, розквіта калина,
Коли співає Матвієнко Ніна,
Коли співає Ніна Матвієнко.

Олеся Ковальчук.

◆ Поясніть слова поета Івана Складаного «Будить душу нам спів кобзарів, всіх до роду склика Матвієнко».

320. Поставте словосполучення у формі давального відмінка. Запишіть.

ЗРАЗОК ▶ Співачка Тіна Кароль — співачці Тіні Кароль.

Переможниця конкурсу «Євробачення» Руслана Лижичко; актриса Лариса Хоролоць; тележурналіст Алла Мазур.

◆ Імена з прізвищами у формі непрямих відмінків введіть до самостійно складених речень. Речення запишіть.

Уявіть, що у вашому класі відбуваються вибори старости. Складіть передвиборні гасла, уживаючи імена та прізвища ваших однокласниць у непрямих відмінках.

321. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте незмінювані іменники.

1. Я грав музику великих європейців Верді Бетховена Шопена Гуно Бізе Чайковського Лисенка. (П. Загребельний). 2. Чумацька

Ніна БОЖКО.
Портрет Ніни Матвієнко

пісня з виразним **алегретто** залунала зовсім близько Мені шляху не питать прямо степом мандрувать. (*О. Ільченко*). 3. Нам читати Платона й Сенеку і дивитись Моне і Дега. (*Т. Севернюк*). 4. Від уранішнього холоду люди втягнули голови в пальта й куртки і так безголово бігли вулицями. (*Р. Дідула*).

ДОВІДКА Джузеппе Вєрді — видатний італійський композитор, Шарль Гуно, Жорж Сєзєр Бізє — відомі французькі композитори. Платон, Сєнєка — античні філософи. Клод Монє, Едгєр Дега — всесвітньо відомі французькі художники.

- ◆ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.
- ◆ Позначте в словах орфограму «велика літера у власних назвах».

Роздивіться репродукції картин Клода Монє. Чи сподобалися вони вам? Передайте свої враження.

Клод МОНЕ.
Краєвиди Темзи у Лондоні

322. Перепишіть, на місці крапок уставляючи власні імена, дібрані з довідки.

Будівлі архітекторів ...; скрипка майстра ...; вірші великих поетів ...; фантастичні оповідання письменника ...; картини живописців ...; гравюри графіка ...; фантастичні повісті сучасної письменниці ...; роман про дивовижні пригоди Робінзона Крузо письменника

ДОВІДКА Рей Дуглас Бредбері. Антоніо Страдіварі. Данієль Дефо. Бартоломєо Растреллі та Олександр Беретті. Пабло Пікассо та Сальвадор Далі. Гюстав Дорє. Йоганн Вольфганг Гете та Генріх Гейне. Джоан Роулінг.

Зберіть у мережі Інтернет інформацію і підготуйте розповідь про творчість одного зі згаданих у цій вправі митців. Розкажіть про нього однокласникам.

Зв'язне мовлення

Говоріння

Складання діалогів

323. Складіть і розіграйте діалог (телефонну розмову) між школяркою та працівником Бюро знахідок метрополітену. Дівчинка, їдучи в метро, забула у вагоні портфель із нотами. У репліках діалогу використайте подані в рамці незмінювані іменники.

Бюро, метро, таксі, портмонé, кашнé, сольфédжіо, сбло, піаніно.

324. Складіть і розіграйте діалог між журналістом і туристом-іноземцем. Журналіст хоче взяти інтерв'ю про враження від візиту до України. У репліках використайте деякі з поданих у рамці незмінюваних іменників. Недосконало знаючи українську мову, іноземець інколи помиляється, відмінюючи такі іменники. Як вихована людина, журналіст не виправляє його, проте сам у формах непрямих відмінків уживає такі іменники правильно.

Інтерв'ю, бюро, метро, таксі, кафе, бістрó, хобі, рандеву́, візаві.

325. Складіть і розіграйте діалог між працівником Центру побутового обслуговування та відвідувачем, який приніс до хімчистки зазначені в рамці речі. Словосполучення, подані в рамці, використайте в репліках діалогу в формі непрямих відмінків. Чи всі з-поміж ужитих у словосполученнях іменників — незмінювані?

Хутряне манти́, шкіряне пальто́, пухове боа́, шовкове кімонó, зелене галіфе́.

326. Складіть і розіграйте діалог між відвідувачем кав'ярні або бістрó, який робить замовлення, та офіціантом, який пропонує та розхвалює найсмачніші з-поміж указаних у меню страв. У репліки діалогу введіть деякі з поданих у рамці словосполучень.

Вода боржомі́, картопля фри́, м'ясо фрикасе́, салат олів'є, кава глясе́, напій капучіно, сік манго, тістечка безе́, кремове суфле́, морозиво ескімó.

• Відмінювання іменників множинної форми

327. Прочитайте. Визначте іменники, що вживаються лише у формі множини (*іменники множинної форми*). Як ви гадаєте, чому вони не мають форми однини?

1. Став дідусь пісні нам грати, що заслухались Карпати. (*М. Познанська*). 2. Приїжджай у Прилуки мої! (*Л. Забашта*). 3. Поклацає мороз, немов обценьки. (*Б. Чин*). 4. Так у внучки змерзли ручки, що аж зашпори зайшли. (*Н. Забіла*).

◆ Чи належать ці іменники до певної відміни?

328. Відгадайте загадки, слова-відгадки запишіть. Що спільного мають ці іменники?

1. Що то за віз, що ходить без коліс? 2. Ходять, ходять, а в хату не заходять. 3. Що за верхівець: сам сидить верхи, а ноги за вухами? 4. Лежу — одна нога, іду — вже дві, а як на ногах стою, то дві голови.

329. Ознайомтеся з таблицею і правилом.

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ, ЩО ВЖИВАЮТЬСЯ ТІЛЬКИ У ФОРМІ МНОЖИНИ

Н.	люди	канікули	гроби
Р.	людей	канікул□	гробей
Д.	людям	канікулам	гробшам
Зн.	людей	канікули	гроби
Ор.	людьми	канікулами	грішми (<i>грошіма</i>)
М.	(на) людях	(на) канікулах	(у) гробшак
Кл.	люди	канікули	гроби

Деякі іменники множинної форми в орудному відмінку мають паралельні форми: *дверми і дверима; воротаи й воритьми; грошима й грішми; штаньми і штанами та штаньми.*

Іменники *ворота і штани* у формах давального та місцевого відмінків мають паралельні форми: *воротам — воротям, (на) воротах — (на) воротях; штанам — штаням, (у) штанах — (у) штанях.*

◆ Письмово провідмініайте іменники: *сходи, окуляри, двері*. Виділіть у них закінчення.

◆ Складіть речення з цими іменниками у формах непрямих відмінків.

330. Прочитайте. Подані в дужках іменники множинної форми поставте в потрібній формі, визначте їхні відмінки.

1. Хто бідному дає, той (злидні) не зазнає. (З Біблії). 2. Вийшла з хати мати сива, вийшов батько до (ворота). (Б. Олійник). 3. Як мама заспіва серед зими, втихає заметіль за (ворота). (Г. Петрук-Попик). 4. На склі стареньких (окуляри) застигла радісна сльоза. (М. Руденко). 5. Слово чуле рветься із (груди). У гаю щебече соловей. (А. Камінчук). 6. Зробив (кури) на сміх. 7. Міняйло без (штани) ходить. (Народна творчість). 8. Базіка радий (теревені), шкідливим у житті буденнім. (С. Брант).

◆ Поясніть написання виділених слів. Визначте в них орфограми.

331. Перепишіть прислів'я. На місці крапок запишіть дібрані з довідки іменники, поставивши їх у потрібній формі.

1. Щастя з бідю на одних ... їздять. 2. За роботою добро ходить, а за ... — зло. 3. Моря ... не перепливеш. 4. Довго ... не проживеш. 5. Немає ... , то розміняй гривню. 6. Поганий танцюрист і в ... заплутається. 7. Восени і курчата ... будуть. 8. Година горя довша, як рік 9. Це все ... по воді писано, ... скороджено.

ДОВІДКА ▶ Лінощі. Ночви. Сани. Штани. Хитрощі. Кури. Гроші. Вила, граблі. Радощі.

◆ Визначте відмінки множинних іменників.

332. Розкрийте значення фразеологізмів. Визначте іменники, що живаються тільки в множині, з'ясуйте їхні відмінки.

З розкритими обіймами. Бути на побігеньках. Уставати разом із курми. Бути для меблів. Рости як на дріжджах. Не витягнеш обценьками. Обливати помиями.

◆ З трьома фразеологізмами усно складіть речення.

333. Поставте іменники у формі родового відмінка. Запишіть їх.

Ясла, сіни, кури, хитрощі, лінощі, Лубни, Ромни.

334. Подані іменники поставте у формі орудного відмінка, запишіть їх.

Сани, терези, джунглі, хащі, вінця, вечорниці, кури, Суми, Чернівці, Черкаси, Афіни, Піренеї, Альпи, Фермопіли.

◆ Обґрунтуйте вживання великої літери.

У яких містах України ви хотіли б побувати? Переконайте своїх батьків і друзів у необхідності такої екскурсії.

335. Перепишіть, подані в дужках іменники ставлячи в потрібній формі та вставляючи пропущені літери. Визначте відмінки цих іменників.

1. Щоліта у (Чернівці) проходить Міжнародний конкурс молодих виконавців сучасної естрадної пісні імені Володим..ра Івасюка. (З газети). 2. Ж..ви серед (люди) і радуйся з (люди). (М. Рильський). 3. Під (сани) тріскотить, ніби хтось сипле під полоззя пістони. (С. Васильченко). 4. Я тулюсь до (груди) ст..пових. (М. Олексенко). 5. Сивий полин п'янив повітря г..ркими (пахощі). (За М. Коцюбинським). 6. «Не по вас, (гуси), йду, а водиці напит..ся», — каже Л..сиця. (Народна творчість).

◆ Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

Пригадайте випадок із власного життя або придумайте історію, до якої можна було б застосувати прислів'я «На словах, як на цимбалах, а на ділі, як на балалайці». Розкажіть про цей випадок або цю історію.

336. Розгляньте послідовність і зразки розбору іменника. Розберіть виділені в реченнях іменники як частину мови.

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ІМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

- Іменник, його загальне значення. На яке питання відповідає.
- Початкова форма (називний відмінок однини).
- Назва істоти чи неістоти, загальна чи власна.
- Рід, число, відмінок.
- Відміна, група (для I і II відмін).
- Синтаксична роль.

Слухаю, як **дерево** часу росте. (О. Софієнко).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ІМЕННИКА

Дерево — іменник, означає предмет, відповідає на питання *що?* Стоїть у початковій формі. Назва неістоти, загальна. Середній рід, ужитий у називному відмінку однини. Друга відміна, тверда група. У реченні є підметом.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ІМЕННИКА

Дерево — ім., означає предмет; поч. ф. — *дерево*; неіст., заг.; с. р., Н. в., одн.; II відм., тв. гр.; підмет.

1. Без тебе, мамо, не пізнати науки, як честь і совість треба берегти. (*Т. Нещерет*). 2. Я йшов буз сумнівів і страху, лишень би з честю й гідністю дійти. (*З. Красівський*). 3. О гуси, гусенята! Прилиньте нині взяти на крилята земних дітей! (*М. Рильський*).

§ 20 НАПИСАННЯ НЕ З ІМЕННИКАМИ

337. Прочитайте. Виділені слова випишіть і розберіть за будовою.

1. Великий тілом, та немовля ділом. 2. Неук кує — коня псує. 3. Неробство — ковадло, на якому куються усі гріхи. 4. Нетямі руки не туди пришиті. 5. Довша п'ятниця за неділю. (*Народна творчість*).

◆ Чи вживаються виділені іменники без *не*?

Не з іменниками пишемо р а з о м , якщо:

• слова без *не* не вживаються: *нежить, невід, ненависть, нероба*;

• додаванням *не* до слова утворюється іменник із протилежним лексичним значенням (отже, до нього можна дібрати синонім): *щастя — нещастя (горе); воля — неволя (рабство)*.

Не з іменниками пишемо о к р е м о , якщо:

• у реченні є протиставлення: *не сум, а радість; не зло, а добро*;

• *не* стосується іменника-присудка: *Кров — не вода, а серце — не камінь*. (*Народна творчість*).

Тільки разом пишемо іменники з префіксом недо-: недовіра, недорід, недоліт, недооцінка.

Орфограма
«не з іменниками»

338. До кожного іменника доберіть синонім без префікса *не-*. Слова запишіть парами. Позначте в словах орфограму «не з іменниками».

ЗРАЗОК ► Незрадливість — вірність.

Небилиця, неправда, незалежність, неспокій, недруг, нелад, незрячість, неприязнь, неповага.

339. Запишіть слова, виділіть у кожному префікс. Поясніть написання слів.

Недобір, недоплата, недокрів'я, недоук, недопалок.

◆ З двома іменниками складіть і запишіть речення.

340. Перепишіть, поясніть написання іменників з не. Позначте в словах орфограму «не з іменниками».

1. У нас нема зерна неправди за собою. (Т. Шевченко). 2. Ми на чуже не закидали невід. (Б. Олійник). 3. Хто гордує ближнім, той недоумок. (З Біблії). 4. Розриваються кайдани неволі й неслави. (М. Костомаров). 5. Я довгих літ бажаю другу, не лаю недругів за зло. (П. Засенко). 6. Любов і мудрість будують храми, ненависть їх руйнує. (М. Мащенко). 7. За хліб і сіль, що маєм від народу, віддаймо кров гарячу, а не воду! (Л. Забашта). 8. Це не дрібниці, а наше життя. (П. Загребельний).

341. Прочитайте прислів'я, на місці крапок уставляючи пропущені слова. При потребі скористайтеся довідкою. Поясніть написання іменників з не.

1. Не краса красить, а 2. Не пером пишуть, а 3. Шукай не ... , а волі. 4. Доводь не ... , а мудрими словами. 5. Вчи дитя не штурханцями, а 6. Карай не ... , а слівцем. 7. Вчи лінивого не молотом, а

ДОВІДКА Долі. Кулаками. Розум. Дубцем. Голодом. Умом. Слівцями.

342. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть написання слів з не.

1. Треба вигравати не битви а долю. (П. Загребельний). 2. Я житиму не тілом а душею. (П. Куліш). 3. Мені здається що колись давно людина мала крила а не руки. (П. Перебийніс). 4. Собі я бажаю не сну а життя. (Леся Українка). 5. Моя душа — це ніжність а не криця. (Є. Гуцало). 6. Мудрі люди вчать не словом а душевною добротою. (Г. Тарасюк). 7. Це ще не дощ а вранішня роса. Це ще не пісня а лиш її початок. (Г. Костів-Гуска). 8. То не пісня була а правда. (Б. Лепкий).

343. Перепишіть прислів'я, знімаючи риски. Позначте в словах орфограму «не з іменниками».

1. Не було б щастя, так не/щастя допомгло. 2. І золота клітка для пташки — не/воля. 3. На вовка не/слава, а овець їсть Сава. 4. Не/сокира теше, а чоловік. 5. Не/місце красить чоловіка, а чоловік місце. 6. Не/ясла до коней ходять, а коні до ясел. 7. Тоді це буде, як дві не/ділі разом зійдуться. 8. У не/роби завжди не/врожай. 9. Вір не/речам, а своїм очам.

◆ Визначте орфограми у виділених словах.

344. Поясніть значення фразеологізмів. Із двома–трьома складіть і запишіть речення.

1. Не хлібом єдиним живе людина.
2. Не життя, а казка.
3. Вскочив, як риба у невід.
4. По сім неділь на тиждень справляти.
5. Правдами й неправдами.
6. Потрапити в неласку.

◆ Поясніть написання іменників з *не*.

Як ви розумієте слова поета М. Доленга «*Мабуть, справді перемога — то не станція, а дорога*»? До якого випадку з вашого життя можна було б застосувати ці слова?

§21 ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ

345. Прочитайте. Визначте спосіб, яким утворено кожен із виділених іменників.

На галявині хлопці позлазили з коней, нарубали шаблями гілля. Незабаром запалало **вогнище**.

Хлопці й не почули, як до них підійшов старий чоловік. Він запросив мандрівників до своєї **хатчини**.

Над столом висів образ Богородиці. **Лежанка**, стіл, лава були зроблені з дощок.

Хазяїн поклав на стіл паляницю, вніс із погребка меду.

Старий розказував, як ходив на ворога, як побував у **неволі**, як утік. **Подорожні** розпитували про шлях на Запорожжя.

За А. Чайковським.

◆ Який із способів словотворення найчастіше використовують за творення іменників?

• Літери *е, и, і* в суфіксах

-ечк- (**-єчк-**), **-ечок** (**-єчок**), **-ичк-**, **-ичок**,

-инн(я), **-інн(я)**, **-енн(-єнн)(я)**, **-ив(о)**, **-ев(о)**

346. Прочитайте. Виділені слова випишіть, визначте у цих словах суфікси. Передайте ці слова звукописом і вимовте їх відповідно до правил орфоєпії. Які голосні звуки у суфіксах вимовляємо нечітко? Якими літерами позначаємо ці звуки на письмі?

1. Сяяло сонце, яке хотілося назвати **сонечком**. (*В. Чемерис*).
2. Рости, рости, **житечко**, на лану! (*Олександр Олесь*).
3. В'ється між полями **стежечка** крута. (*А. Малишко*).
4. Коли долину у далекі мандри, візьму з собою **вузличок** землиці. (*П. Перебийніс*).
5. Зів'ю я віночок із рутоньки, із м'ятоньки, з хрещатого барвіночку, із запашного **василечку**. (*Народна творчість*).

Ненаголошені [и] та [е] в суфіксах **-ичк-**, **-ичок**, **-ечк-** (**-єчк-**) вимовляємо невиразно: [в у л и ч к а], [р у ш н и ч о к], [с т р і ч е ч к а], [к о п і й е ч к а].

Суфікси **-ичк-**, **-ичок** вживаються в іменниках, утворених від слів із суфіксами **-ик**, **-иц-**: *племінничок* (бо *племінник*), *розумничка* (бо *розумниця*).

В інших іменниках уживаються суфікси **-ечк-** (**-єчк-**), **-ечок** (**-єчок**): *стрічечка*, *стежечка*, *Олечка*, *Марієчка*, *вершечок*, *мішечок*, *красчок*.

Орфограма
«літери *и, е (є)* в суфіксах
-ичк-, -ичок-, -ечк- (-єчк-),
-ечок (-єчок)»

347. Від поданих іменників утворіть іменники із суфіксами **-ичк-**, **-ичок**, **-ечк-** (**-єчк-**), **-ечок** (**-єчок**) із пестливо-здрібнілим відтінком значення. Слова запишіть парами, виділіть у них суфікси.

ЗРАЗОК ▶ *Рушник* — *рушничок*.

Вареник, коржик, світлиця, суниця, кішка, стрічка, яйце, край, гаплик, гачок, віник, вулик, телиця, серпик, журавлик, усмішка, намисто, кутик, горщик.

◆ Розкрийте значення фразеологізмів: *стати на рушничок*; *кинути рукавичку*. Усно складіть із ними речення.

348. Прочитайте загадки, відгадайте їх. Поясніть написання виділених слів. Визначте в цих словах орфограми.

1. У синьому мішечку золотих гудзичків багато. 2. За горами, за лісами золотий кружечок устає. 3. У маленькому горщечку смачна кашка. 4. Іде в поле — як дощечка, а із поля — як бочечка. 5. Діжечка на діжечці, а зверху китичка.

Суфікси **-инн(я)**, **-інн(я)**, **-енн (-єнн)(я)** пишуться з двома літерами **н**.

Суфікс **-инн(я)** вживається у збірних іменниках середнього роду: *гарбузання*, *картоплиння*. Проте збірні іменники *коріння*, *каміння*, *настіння* пишуться з суфіксом **-інн(я)**.

Суфікс **-інн(я)** мають іменники середнього роду, що утворюються від дієслів із голосним основи **и** або **і**: *ходити* — *ходіння*; *горіти* — *горіння*.

Суфікси **-енн(я)**, **-єнн(я)** пишемо в іменниках, утворених від дієслів: *звільнення* (від *звільнити*), *озброєння* (від *озброїти*).

Орфограма
«літери *и, і, е* в суфіксах
-инн(я), -інн(я), -енн(-єнн)(я)»

349. Перепишіть, уписуючи пропущені літери. Обґрунтуйте вживання суфіксів.

1. З багов..ння, з болотного шумов..ння проросли і зацвіли красиві квіти. (*О. Довгий*). 2. Навіть квітка квітує для того, щоб залишити після себе нас..ння, щоб знову відтворити свій квіт у майбутньому. (*Олесь Гончар*). 3. Кавуни часом плуталися в огуд..нні, але котилися. (*Б. Грінченко*).

◆ Виділене слово передайте звукописом.

350. Утворіть від поданих дієслів іменники, виділіть у них суфікси. Слова запишіть парами. В утворених іменниках позначте місце наголосу.

Розуміти, говорити, творити, торохтіти, голити, свербіти, тремтіти, солити, тяжіти, палити.

351. Перепишіть прислів'я. У віддієслівних іменниках виділіть суфікси. Обґрунтуйте вживання суфіксів. Запишіть дієслова.

1. Уміння — головне спасіння. 2. З хотіння — хоч крихта, а з сидіння — саме скініння. 3. Де багато говоріння, там мало творіння. 4. На всяке хотіння май терпіння. 5. Життя без роботи — то коптіння неба.

352. Утворіть від дієслів іменники з суфіксами *-енн(я), -єнн(я)*.

Обговорити, запросити, звернутися, подвоїти, збільшити.

Суфікс *-ив(о)* вживається у збірних іменниках, що означають матеріал або продукт праці, речовину: *вариво, добриво, меливо.*

Іменник *марєво* пишемо із суфіксом *-єв(о)*.

Орфограма
«літери *и, е* в суфіксах
-ив(о), -єв(о)»

353. Прочитайте. Поясніть написання виділених іменників.

1. Світанок пробивався крізь густе плетиво чорних хмар. (*П. Загребельний*). 2. Паморозь розкішним мереживом покрила дерева. (*М. Стельмах*). 3. Я з автомата воду пив, я два морозива купив. (*В. Марсюк*).

354. До поданих дієслів доберіть спільнокореневі збірні іменники, запишіть слова парами. В утворених іменниках виділіть суфікси.

Місити, пекти, прясти, плести, марити.

355. Перепишіть, уставте пропущені літери. Позначте в словах вивчені орфограми.

1. Хто пам'ятає своє кор..ння, тому моє благослов..ння. (О. Білаш).
2. В мар..ві даль волохата мальви й любисток хова. (Д. Луценко).
3. Поглядає циган ласо, смієт..ся, буркоче: «Закупив би все печ..во — к..шеня не хоче». (Л. Глібов).
4. У півника гор..чко, заболіло горл..чко. (А. Камінчук).
5. Жовті пал..чки цвіту тихо гойдались на волосинках уздовж колосків жита. (М. Коцюбинський)

§ 22 НАПИСАННЯ ТА ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ

356. Прочитайте. У жіночих і чоловічих іменах по батькові визначте суфікси.

1. На покуті, як водиться між нас, Тарас Григорович і Божа Мати. (Л. Череватенко).
2. Лук'ян Васильович Вишиванюк був вельми показним чоловіком. (Р. Іваничук).
3. Стежкою від хати поспішала Ганна Юхимівна. (А. Пашкевич).
4. Так Марина Дмитрівна пірижки пече: збоку тільки глянути — слинка потече! (Н. Забіла).

Чоловічі імена по батькові утворюються за допомогою суфікса -ович: Іван^ович, Семен^ович, Андрій^ович, Ігор^ович.

Жіночі імена по батькові утворюються за допомогою суфікса -івн(а): Іван^івна, а від імен на -й — за допомогою суфікса -івн(а), на письмі — -івн(а): Андр^івна.

Від таких імен, як Григорій, Ілля, Лука, Кузьма, Микола, Хома, Сава, Яків, імена по батькові такі: Григорович, Григорівна; Ілл^іч, Ілл^івна; Лук^іч (Лук^іович), Лук^івна; Кузь^мич (Кузь^мович), Кузь^мівна; Миколайович (рідко Миколо^вич), Миколаївна (рідко Микол^івна); Хом^іч (Хом^іович), Хом^івна; Сав^іч (Сав^іович), Сав^івна; Яков^іч, Як^івна.

357. Утворіть і запишіть від поданих імен чоловічі й жіночі імена по батькові, виділіть у них суфікси.

ЗРАЗОК Семен — Семен^ович, Семен^івна.

Антон, Дем'ян, Валентин, Василь, Сергій, Андрій, Дмитро, Юрій, Віталій, Валерій, Григір, Григорій, Назар, Назарій, Анатоль, Анатолій, Валерій, Валер'ян, Лазар, Сильвестр, Микола, Ігор.

358. Перепишіть, від поданих у дужках імен утворюючи імена по батькові.

1. Учитель Василь (Ілля) учив: «Кожну мить існування слід прожити розважливо, піднесено, свідомо, шляхетно». (О. Сенчик).
2. З'являється вихователь Борис (Сава), і все одразу переінакшується, бо цього вихователя хлопці побоюються. (Олесь Гончар).
3. Свирид (Яків) пригорнув доньку до себе і величезною матроською долонею погладив її волосся. (М. Стельмах).
4. Іван (Лука) був людиною м'якої, навіть ніжної вдачі. (Григір Тютюнник).

◆ Які з утворених імен по батькові мають варіанти? Які саме?

359. Запишіть імена по батькові та справжні прізвища письменниць, які виступали у літературі під зазначеними псевдонімами. У іменах по батькові виділіть суфікси.

Марко Вовчок, Олена Пчілка, Леся Українка.

◆ Пригадайте, які твори, написані цими письменницями, ви вивчали на уроках української літератури або читали самостійно.

Чоловічі імена по батькові відмінюються, як іменники другої відміни, що належать до мішаної групи: Олега Васильовича, Ігорю Миколайовичу.

Ім'я Лев за відмінювання має паралельні форми: Лева і Льва, Левові та Львові.

Жіночі імена по батькові відмінюємо, як іменники першої відміни, що належать до твердої групи: Ганною Семенівною, від Любові Анатоліївни.

У звертаннях, що складаються з імені та імені по батькові, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: Марино Тихонівно! Соломіє Арсеніївно!

360. Прочитайте. Визначте відмінки чоловічих і жіночих імен по батькові.

1. Пісні Марини Гордіївни Чурай «Засвіт встали козаченьки», «Прилетіла зозуленька», «Зелененький барвіночку» підхопив народ. (З календаря).
2. Батько називав Василька Василем Івановичем ніби жартома, але насправді цим підкреслював свою пошану до людини ще і малої, але вільної. (Ю. Збанацький).
3. Це були найкращі хвилини в житті Хоми Хомовича. (Є. Гуцало).
4. Всі любили і поважали Любов Іванівну. (Ю. Збанацький).

361. Письмово провідмінійте імена по батькові Віктор Олегович, Мар'яна Ігорівна та своє власне.

362. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Визначте відмінки імен по батькові.

1. З прибуттям вас, Інно Федорівно! (Олесь Гончар). 2. Людмило Петрівно! Можливо, й незручно, та я вам від щирого серця скажу: «Учіть і учіть географії учнів, щоб землю пізнали свою і чужу». (В. Швець). 3. «Що ж, Павле Трохимовичу, — сказав директор. — Беру тебе під свою відповідальність. Будеш у нас відмінником». (Григір Тютюнник). 4. І чого це ви, Степане Миколайовичу, наче зранку не на ту ногу встали? (М. Вінграновський).

◆ Поясніть розділові знаки у реченнях, ускладнених звертаннями та в реченнях з прямою мовою.

363. Поставте імена по батькові у формі кличного відмінка.

Іван Петрович, Ольга Кирилівна, Микола Семенович, Олена Микитівна, Юлія Юріївна, Валерій Ігорович.

◆ З двома іменами по батькові у формі кличного відмінка складіть і розіграйте діалог.

364. Перепишіть, подані в дужках слова ставлячи в потрібній формі. Визначте відмінки іменників.

Подякуйте (ім'я та по батькові директора школи). Прийдіть на консультацію до (ім'я та по батькові вчителя математики), Перекажіть (ім'я та по батькові вчителя історії). Узгодьте з (ім'я та по батькові вчителя іноземної мови).

365. Прочитайте. Визначте чоловічі й жіночі імена по батькові, виділіть у них суфікси.

У лісовій школі

На ґанок лісової школи вийшов директор Бурмило Михайлович Ведмідь.

— Здрастуйте, діти! — урочисто сказав він. — Дозвольте представити вам ваших учителів. Класним керівником у вас буде Пантера Ягуарівна. Вона викладатиме лісову математику. Лісознавство викладатиме Лисавета Патрикіївна. Лісторію, тобто лісову історію, — Мамонт Африканович. Лісографію, тобто лісову географію, — Жирафа Жирафіївна. Фізкультуру — Макак Макакович. Спеціальний музичний предмет **сольфеджіо** — Бегемот Гіпопотамович. А ведмежу мову викладатиму я сам... Сподіваюся, що всі ви будете вчитися старанно і сумлінно. А тепер — у клас! Починаються уроки.

За В. Нестайком.

◆ Визначте орфограми у виділених словах.

◆ Складіть і запишіть фантастичне висловлювання на тему «У морській школі», уживаючи придумані вами імена та по батькові «морських учителів».

Уявіть, про що б могли говорити морський котик і хлопчик, які мають однакові імена. Складіть кілька реплік цього діалогу.

Два Гоші

Зв'язне мовлення

Говоріння

Складання діалогів

366. Складіть і розіграйте діалог між директором школи Леонієм Ігоровичем, шестикласником Андрієм та його батьком Семеном Миколайовичем. Зустріч і знайомство відбуваються у парку недільного дня.

367. Складіть і розіграйте діалог між учителькою української мови Ганною Леонідівною та учителем математики Вікентієм Веніаміновичем. Учителька просить позичити їй мультимедійний проєктор, а вчитель просить її допомогти йому провести математичний КВК для шестикласників.

Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- » Яка частина мови називається іменником?
- » Як розрізнити іменники — назви істот і назви неістот?
- » Які іменники є власними назвами, які — загальними?
- » На основі яких ознак іменники розрізняють за родами?
- » Які іменники належать до спільного роду? Наведіть приклади.
- » Які форми числа мають іменники?
- » Що означають збірні іменники? Складіть кросворд зі збірними іменниками.
- » Які ви знаєте відмінки? На які питання відповідає кожен відмінок?
- » За якими ознаками іменники поділяються на відміни?
- » Іменники яких відмін поділяються на групи? Які саме?
- » Які іменники не належать до жодної з відмін? Наведіть приклади.
- » Які іменники належать до невідмінюваних? Наведіть приклади.
- » Якими членами речення можуть бути іменники? Доберіть приклади з художніх творів, що їх ви вивчали на уроках української літератури.
- » Складіть і запишіть лінгвістичну казку про пригоди Іменника.

ПРИКМЕТНИК

Іван СКОЛОЗДРА.
На своєму полі (фрагмент)

§23 ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

368. Прочитайте. Визначте прикметники. Як ви «впізнали» цю частину мови?

Мама вишиває на білому полотні зелений барвінок, жовтогарячі чорнобривці, сині волошки.

— Що це буде, мамо? — питає Дмитрик.

— Українська святкова сорочечка для тебе. Я вишиваю квіти, які ростуть на рідній землі. Ми українського роду й любимо землю та квіти України.

— А хіба в наших сусідів не яскраві й гарні квіти цвітуть?

— Квіти й вишивки в нас і схожі, і різні.

За А. М'ястківським.

◆ Знайдіть у тексті прикметники, що називають кольори. Доберіть синоніми до слів: *жовтогарячий, синій*.

◆ Визначте прикметники, що означають інші ознаки.

◆ Яка роль прикметників у мовленні? Чому за змістом прикметники пов'язані з іменниками?

◆ Якою, на вашу думку, хоче бачити кожна мати свою дитину? У відповіді використайте якнайбільше прикметників.

Предмети та явища ми називаємо за допомогою іменників. Проте людина намагається назвати не тільки предмети, а і їхні ознаки, показати, чим відрізняється один предмет від усіх інших, що мають ту саму назву.

Наприклад, іменник *книжка* називає добре відомий нам предмет. Але книжки відрізняються одна від іншої. Книжка може бути цікава, корисна, повчальна, нова, яскрава, мамина, друга, бібліотечна... Зрештою, останнім часом ми розрізняємо паперову та електронну книжки.

За свідченням учених, за кількістю в мові прикметники посідають третє місце після іменників та дієслів.

369. Прочитайте загадки, відгадайте їх. Визначте в тексті загадок прикметники. Чи змогли б ви відгадати загадки, якби з них було вилучено прикметники? Чому? Яка роль прикметників у мовленні?

1. Біла, а не сніг, зелена, а не луг, кучерява, а не людина.
2. Червоний колір, винний смак, кам'яне серце. В кого так? 3. Довгий, зелений, добрий солоний, смачний і сирий. Хто це такий? 4. Ніс залізний, а хвіст конопляний. 5. Ніс довгий, а голос дзвінкий.

Прикметники надають мовленню точності та виразності. Найчастіше вони вживаються в описах предметів, тварин, зовнішності людей тощо.

Особливої виразності й образності надають мовленню прикметники, ужиті в переносному значенні: мудра книжка, ласкаве сонце, сріблястий сніг.

Точності й виразності надають мовленню прикметники-синоніми та прикметники-антоніми.

370. Із прикметників і поданих у дужках іменників утворіть словосполучення, запишіть їх. Виділіть закінчення прикметників.

ЗРАЗОК Осінн ий вітер.

I. Осінній (вітер, днина, сонце, вулиці).

II. Народний (пісня, прислів'я, герой, думи).

- ◆ Поміркуйте: від чого залежать рід, число й відмінок прикметника?
- ◆ Поясніть, чому не визначаємо рід у прикметниках, ужитих у формі множини.

371. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставте дібрані з довідки й поставлені у потрібній формі прикметники.

1. ... руки роботи бояться. 2. ... душу милом не відмиєш. 3. З ... лиця води не пити. 4. У ... хазяїна й чоботи з ніг украдуть. 5. Буває, і ... птах ... пісні співає. 6. ... кішка до риби, та у воду лізти не хоче. 7. З ... трави не буде ... сіна. 8. ... вода

ДОВІДКА Білий, чорний, красивий, ледачий, старий, новий, ласий, поганий, добрий, тихий, глибокий.

- ◆ Визначте прикметники, ужиті в переносному значенні.
- ◆ Визначте у реченнях антонімічні пари.
- ◆ Визначте рід, відмінок і число кожного прикметника.
- ◆ В останньому реченні підкресліть усі члени речення. Якими членами речення є в ньому прикметники?

ПРИКМЕТНИК — це самостійна частина мови, що виражає ознаку предмета або його належність комусь та відповідає на питання **який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чій?**

Прикметники змінюються за родами, числами й відмінками.

У прикметниках, ужитих у множині, рід не визначаємо.

Початковою формою для прикметника є форма називного відмінка однини чоловічого роду: *рідний, гарний, шкільний, зимовий, Оксанин, Миколин, Ігорів*.

У реченні прикметник найчастіше є означенням, рідше — присудком.

Наприклад: *Живу я і дихаю рідною мовою. (Є. Лещук). Ми гуляли зимовим містом. (Т. Бабакова). Ти гордий на своїй землі. (М. Рильський). Голос ніжний у вербової соплілки. (Н. Гуменюк).*

372. Прочитайте. У кожному словосполученні один із іменників замініть прикметником. Поставте до прикметників питання.

ЗРАЗОК *Ковдра зі снігу — снігова ковдра.*

Пшениця з України; промінь сонця; завдання на сьогодні; досвід життя; пальто з вовни; стіна з каменю; спів птаха; праця матері; портфель батька; книжка Сергія.

373. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Після виділених прикметників позначте в дужках їхній рід, число, відмінок.

ЗРАЗОК *Художник створив чудове (с. р., одн., Зн. в.) полотно.*

Стояла січнева ніч. За вікном художник побачив сумну с..ничку. Він відч..нив вікно і впустив бідолашну пташку.

Кілька днів с..ничка відігрівалась і від'їдалася. Та пташині дорога воля. Тому художник випустив її.

С..ничка ро..повіла про все іншим птахам, і вони почали злітатися до художникового вікна. А коли настала в..сна, птахи сп..тали, чим від..ячити за порятунок. Відповів художник:

— Я мрію намалювати ясне небо, морську хвилю, срібний іній. Але не маю для цього фарб!

І почав він знаходити біля вікна д..вовижні фарби. Були вони то в кл..новому л..сточку, то у м'якій пір'їнці. І нап..сав художник пр..красні картини.

За Г. Ветровою.

- ◆ Якими членами речення бувають прикметники? Свою відповідь проілюструйте прикладами з тексту.
- ◆ Розкажіть про роль прикметників у мовленні.

§ 24 ЯКІСНІ, ВІДНОСНІ, ПРИСВІЙНІ ПРИКМЕТНИКИ, ЇХНЕ ТВОРЕННЯ ТА ПРАВОПИС

374. Прочитайте прислів'я, визначте в них прикметники, поставте до кожного питання.

1. Материн гнів — як весняний сніг: рясно випаде, та скоро розтане. 2. Часом б'ють Хому за Яремину вину. 3. Зимовий деньок — як комарів носок. 4. Не викидай полотняної сорочки, поки шовку не придбав. 5. Не такий страшний вовк, як його малюють. 6. Часом і між колючою кропивою росте ніжна лілія.

◆ Дайте відповіді на запитання.

- Які з прикметників означають належність людині або тварині?
- Які — ознаку предмета за стосунком до часу або матеріалу?
- Які — ознаку предмета, що може виражатися більшою чи меншою мірою?

За значенням прикметники поділяються на якісні, відносні та присвійні.

Якісні прикметники позначають ознаку предмета, яка може бути виражена більшою чи меншою мірою: *широкий (ширший) шлях, стрункий (стрункіший) юнак, гарний (найгарніший) день.*

Відносні прикметники позначають ознаку предмета стосовно інших предметів або явищ: *дерев'яний стіл, золотий перстень (до матеріалу), зимовий ранок, тижневий термін (до часу), міські вулиці, прибережна трава (до місця).*

Якісні й відносні прикметники відповідають на питання який? яка? яке? які?

Присвійні прикметники позначають належність чогось особі або тварині: *Оленин зошит, Андрієва сорочка, братове слово, лисячий хвіст.* **Такі прикметники відповідають на питання чий? чия? чиє? чий?**

Присвійні прикметники, утворені від іменників — власних назв, пишемо з великої літери: *Сергійв олівець, Софійн вінок, Шевченкова поема.*

375. Прочитайте речення. Визначте прикметники, з'ясуйте, до якого розряду за значенням вони належать. Поясніть, як ви їх розрізняєте.

1. Доречне слово — то золоте яблучко у срібній оправі. (З Біблії).
2. Українська писанка — як дитяча пісенька, як бабусина казка, як матусина ласка. (А. Камінчук).
3. Ти заповіт дідусів пам'ятай, куди б

не закидала тебе доля, а мову рідну ти не забувай. (Н. Калініченко).
 4. «Які в тебе квіти гарні», — придивляється мати до рукавів Мар'яниної сорочки. (М. Стельмах). 5. Із березового гаю сіроманці вибігають. (О. Матійко). 6. Допізна лунатиме під грушею могутній Чередниченків голос. (Олесь Гончар).

◆ Поясніть уживання великої літери у прикметниках.

376. Якісні, відносні та присвійні прикметники запишіть у три колонки.

Широкий, сміливий, мідний, розумний, Тетянин, охайний, український, лагідний, учнівський, батьківський, батьків, Петрів, спортивний, козацький, тижневий, дотепний, сусідчин, сусідський.

◆ Поясніть відмінність у лексичних значеннях виділених прикметників.

◆ Позначте в словах орфограму «велика літера». Поясніть уживання великої літери.

Відносні прикметники творяться за допомогою суфіксів -н-, -ан-, -ян-, -ов-, -ев-, -ськ-: залізни́й, піща́ний, весня́ний, зимови́й, кисневи́й, ки́ївськи́й; -льн- (у прикметниках, що вказують на відношення предмета до дії): освітлюва́льний.

377. Запишіть словосполучення, утворивши відносні прикметники від поданих у дужках іменників і дієслів. У прикметниках виділіть суфікси.

ЗРАЗОК (Народ) пісня — народна́ пісня.

(Україна) мова; (студент) хор; (вишня) сад; (дерево) будинок; (жити) джерело; (шовк) сорочка; (солома) бриль; (мідь) прикраса; (цемент) завод; (танцювати) колектив; (рік) звіт; (навчати) рік.

Присвійні прикметники утворюються від іменників першої та другої відмін.

Від іменників першої відмін присвійні прикметники утворюються за допомогою суфікса -ин:

Галина — Галини́н, Галя — Гали́н, Микола — Миколи́н, сестра — сестри́н, сусіда — сусіди́н, мати — матери́н.

Суфікс -ін (на письмі -їн) уживається після основи на [й]:
 Марія — Мари́н.

Від іменників другої відмін присвійні прикметники утворюються за допомогою суфікса -ів (-їв), який чергується з -ов або -ев (-єв): батьки́в — батькови́в, брати́в — братови́в, Андрі́в — Андрієви́в, Васи́в — Василєви́в.

378. Від поданих іменників утворіть і запишіть присвійні прикметники (у початковій формі). Виділіть у них суфікси.

ЗРАЗОК Оксана — Оксани́н.

Мама, матуся, Людмила, Наталя, Наталія, Марина, Марися, Марія, Дарина, Одарка.

◆ Позначте в словах орфограму «велика літера».

◆ Розкрийте значення фразеологізмів: мамин синок; батьків син; вражий син.

379. Перепишіть. Від поданих у дужках іменників утворіть присвійні прикметники. Поставте їх у потрібній формі. Виділіть у прикметниках суфікси.

1. (Маруся) учителька завжди проти безладдя й за повітря чисте. (М. Доленго). 2. Ми охоче слухали (Ліда) дзвінке щебетання. (Олесь Гончар). 3. Дивне почуття охопило (Остап) груди. (М. Коцюбинський). 4. Надійшли жнива, достигла (Василь) пшениця. (Марко Вовчок). 5. Може, ви дасте (Борис) адресу? (М. Стельмах). 6. (Соломія) човен повернув боком. (М. Коцюбинський).

◆ Позначте в словах орфограму «велика літера».

380. Пригадайте кілька народних назв рослин, що містять прикметники. Визначте розряд цих прикметників за значенням.

ЗРАЗОК Татарське зілля, зозулині черевички, вороняче око, удодів чобіт, собака кропива, жаб'яча кислиця.

Придумайте казкову історію, яка б пояснювала назву якоїсь із рослин, що згадана у цій вправі. Розкажіть вигадану вами історію у класі. Користуючись довідковими виданнями, спробуйте знайти наукове пояснення цим назвам.

З малої літери пишемо присвійні прикметники, що входять до народних назв рослин: петрів батіг (цикорій), адамове ребро (купина).

З малої літери пишемо утворені від власних імен присвійні прикметники, які входять до складу фразеологізмів (езопова мова, ариаднина нитка, прокрустове ложе) або наукових термінів (піфагорова теорема).

381. Перепишіть, вибираючи з дужок велику чи малу літеру. Свій вибір обгрунтуйте.

1. Вороги були засліплені блиском (А, а)хіллесового меча, який викував для нього бог вогню. (З енциклопедії античної міфології). 2. Трохи вище п'яти розташоване (А, а)хіллесове сухожилля. (З підручника). 3. Уся бригада знає Орину (А, а)хіллесову п'яту. (Олесь Гончар).

◆ Визначте фразеологізм, поясніть його значення.

Ведмежа трава

382. Перепишіть, від поданих у дужках іменників утворіть присвійні прикметники. Уставте пропущені літери.

1. Співуче (Тарас) слово дж...рельцем струмує в мені. (Т. Синьоока).
 2. І пісня котиться (Кармелюк). (М. Рильський). 3. Унікальні явища пр...роди так обростають л...гендами, що з'ясувати істину коштує майже (Сізіф) праці. (З журналу). 4. Йому правду кажуть, а він (Хима) кури розводить. (С. Добровольський). 5. Про грізних чужинців гора пам'ятає (Батий). (Д. Луценко).

- ◆ Про Устима Кармелюка прочитайте у довіднику «Видатні особистості».
- ◆ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словником.
- ◆ Визначте фразеологізми, поясніть їхнє значення.

Кінцеві приголосні основи іменників [г], [к], [х] за творення присвійних прикметників чергуються із [ж], [ч], [ш]:
 Ольга — Ольжин, дочка — доччин, качка — каччин, муха — мушин.

383. Прочитайте. Визначте іменники, від яких утворені виділені присвійні прикметники. Вимовте звуки, які чергуються за їхнього творення.

ЗРАЗОК Ольжин від Ольга. Чергуються приголосні [г] — [ж].

1. Опустився вечір на крило лелече. (П. Король). 2. Мати зраділа, коли почула доччину пісню. (І. Нечуй-Левицький). 3. Тітчина ласкавість розвіяла недовіру. (М. Старицький). 4. До лисиччиного дому завітав у гості вовк. (І. Качуровський). 5. Захотіла ворона перейняти куріпчину ходу, та й свою забула. (Народна творчість).

- ◆ Поясніть написання прикметників із подвоєними літерами.

384. Прочитайте подані у двох колонках речення. Поставте питання до виділених прикметників, визначте, до якого розряду за значенням належить кожен із них.

Мамине обличчя сонця мені зичить, Мамине обличчя юне, молоде... М. Дмитренко.	Я сповідаюся калині, бо материнське у калини серце. І. Складаний.
Ти, вовче, сядь. Ти на порозі ляж. Ти розкажи свою пригоду вовчу. Л. Костенко.	Зозулин гай і вовчі крутояри. І ми з тобою йдемо у вечоровий час. Л. Костенко.

- ◆ Доберіть спільнокореневі відносні прикметники до присвійних прикметників: учнів (портфель), школярів (зошит), друга (порада).

Прикметники можуть переходити з одного розряду за значенням до іншого.

Якісні прикметники переходять у відносні, якщо втрачають здатність виражати певну якість більшою чи меншою мірою: білий лебідь — біла раса.

Якщо відносні прикметники вживаються в переносному значенні, вони переходять у якісні.

Порівняйте:

Дві курочки-чубарочки

Димлять росою срібні спориші.

знайшли дві срібні чарочки.

Є. Гуцало.

Л. Костенко.

Присвійні прикметники переходять у відносні та якісні, якщо набувають їхніх ознак.

Порівняйте: *ведмежа лапа — ведмежа послуга; собачий хвіст — собачий холод; заяча нора — заяча душа.*

385. Прочитайте. Визначте, у яких словосполученнях прикметники вжиті в прямому значенні, в яких — у переносному. Укажіть розряд кожного прикметника за значенням.

Золотий годинник — золотий син; солодкий торт — солодкий сон; гострий ніж — гострий погляд; бабине обійстя — бабине літо.

386. Прочитайте. Визначте розряди прикметників за значенням.

1. Скільки в степу лебединого згублено пір'я! (Є. Гуцало). 2. У дівчини Ганнусі лебедина хода. (В. Сосюра). 3. Ворона, що заграє з беркутом, співає свою лебедину пісню. (Народна творчість).

◆ Визначте в реченнях фразеологізми. Поясніть їхнє значення.

387. До кожного іменника доберіть із довідки прикметники так, щоб утворилися фразеологізми. Фразеологізми запишіть, розкрийте їхнє значення.

... хитрість. ... апетит. ... серце. ... вдача. ... хода.

ДОВІДКА ► Лисячий. Заячий. Собачий. Слонячий. Вовчий.

◆ Визначте розряди прикметників за значенням.

388. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте прикметники, з'ясуйте, до якого розряду за значенням належить кожен з них. Свою думку доведіть.

1. Рідне все мені в ріднім краю. (Є. Гуцало). 2. Як мені бракує бат..кового саду! (М. Литвин). 3. Ти пр..сягнись до скону бер..гти вогонь ласкавий мам..ного слова. (Б. Олійник). 4. Доле моя Україно, де твоя воля орлина, гордість твоя соколина, мова твоя солов'їна? (Б. Старчевський).

- ◆ Визначте речення, ускладнене звертанням. Поясніть у ньому розділові знаки.
- ◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ ОПИСУ ПРИРОДИ Усний вибірковий переказ

389. Прочитайте. Які типи мовлення поєднано в тексті? Свою думку доведіть.

Якось узимку художник прогулювався лісом. Дорога вивела до березового гаю.

Художник присів на повалений стовбур, притулився до дерева, розгорнув альбом і почав малювати берези.

Стрункі стовбури білили на тлі блакитного неба. Гілки переливалися сріблом. Від інею вони здавалися пухнастими і м'якими, як лапи химерного лісового звіра. Сонячні промені сяяли на снігу золотими злитками. Від такого поєднання золота зі сріблом дерева здавалися урочистими. Це було свято зимового гаю. Художник замислився і не помітив, як задрімав.

Прокинувся він від шепотіння двох голосів. Вони лунали згори й дуже нагадували шелест гілок у вітряний день.

— Не так він мене намалював, — поскаржився один голос.

— А як тебе малювати? — озвався другий.

— Я вища, стрункіша, біліша...

Художник озирнувся. Поряд нікого не було.

— Якби ж він розумів нашу мову, я підказала б, як мене намалювати! — сумно шепотів голос угорі.

— Люди можуть розуміти мову дерев, — відказав другий голос. — Але тільки тоді, коли вони нас люблять.

— Невже розмовляють берези? — здивувався художник. — Я ж один тут сиджу!

Художник підвівся, підійшов до дерев. Голоси відразу перетворилися на шелест зимового гілля. Тепер він побачив, що берези дійсно були вищі, а стовбури стрункіші.

— А й справді, — подумав художник. — Якщо я навчуся розуміти мову природи, вона сама підкаже, як її зобразити!

Він розгорнув альбом і заходився малювати.

За І. Жуковим.

- ◆ Який куточок природи описано в тексті?
- ◆ Які предмети описав автор, щоб відтворити картину природи?
- ◆ Як ви розумієте вислів *мова природи*?

Опис картини природи складається із сукупності описів окремих предметів (неба, хмар, сонця, повітря, землі, дерев, кущів, трави тощо).

«Відомим» в описі природи є назви цих предметів або їхніх частин. «Новим» є ознаки.

Наприклад:

В Н Н Н Н

Хмара чиста й біла, прозора і легка. (М. Коцюбинський).

В Н Н Н

Камінь був великий і сірий, оброслий мохом. (М. Старицький).

Найчастіше власне описові речення поєднуються з реченнями розповідного характеру, що містять елементи опису природи.

Наприклад:

По небу пливла самотня біленька хмаринка. (М. Коцюбинський).

Об'єднуючись в одному тексті, такі речення якнайкраще відтворюють картину природи.

Наприклад: *Ранок був свіжий. Повітря прохолодне. Сонце весело усміхалося до струнких засніжених беріз.*

390. Перепишіть речення описового характеру. Визначте в них «відоме» й «нове», позначте їх літерами В та Н над відповідними словами.

ЗРАЗОК

В Н Н

Небо було безхмарне й синє. (М. Коцюбинський).

1. День був ясний, сонце — іскристе. (Панас Мирний). 2. Небо чисте, лагідне. (С. Васильченко). 3. Вітер рвучкий, холодний. (В. Винниченко). 4. Озеро невеличке, але глибоке (Є. Гуцало). 5. Берег був високий і горяний. (М. Старицький). 6. Луки росисті, пахучі. (Л. Забашта).

391. Прочитайте уривки, визначте стиль кожного з них. Свою думку доведіть.

I. Деревя широколистяних дібров за помірного клімату вкриті листям лише влітку. Стовбури й гілки дерев захищені товстою корою, бруньки вкриті смолистою лускою. Загальна поверхня листків велика.

Широколистяний ліс має складну ярусну будову. Надґрунтовий шар з опалого листя пухкий і товстий. Мох трапляється лише на пнях або повалених стовбурах. Затемнення в

Ісаак ЛЕВІТАН.
Дуб

дїбровах не є великим. Крони дерев утворюють порівняно розріджене шатро.

З дитячої енциклопедії.

II. Зелене царство пишніло неповторною красою. Вітер збивав з дубів зелену піну. Із осик з тихим шелестом гвинтилося на землю жовте листя. Неначе боярські шапкі, зеленів мох, розцяцькований жовтим осиковим листям. Сохла папороть, згортаючи пальмові листки. Осички просили на зиму чобітки, а дуби наглухо застібали кожухи. І над усім цим лісовим царством — небо, безкрає, поцинковане небо, що світить сонцем, дихає заморозками, тирликає жалібним квилінням запізнїлих гусячих зграй.

За Григорієм Тютюнником.

- ◆ Яка, на вашу думку, мета наукового опису природи? Яка мета художнього опису?
- ◆ У двох-трьох реченнях художнього опису визначте «відоме» та «нове».

Опис картини природи (п е й з а ж) може бути складений і в художньому, і в науковому стилях.

Мета наукового опису природи — правдиво й точно назвати змінні або постійні ознаки предметів, з яких складається картина природи.

Мета художнього опису природи — створити образ побаченого, вплинути на почуття читача чи слухача.

У науковому описі всі слова вживаються у прямому значенні. В описі художньому — широко застосовують художні засоби (епітети, порівняння, метафори, уособлення).

392. Прочитайте. Визначте в реченнях художні засоби. З якою метою їх ужито?

1. Рече та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива. (Т. Шевченко). 2. Горить-тремтить ріка, як музика. (П. Тичина).

3. Веселе сонечко ховалось в веселих хмарах весняних. (Т. Шевченко).

4. Одяглися у срібло каштани, день шумливий давно одгорів. 5. А по вулицях білих туманно бродить січень в огні ліхтарів. (В. Сосюра).

6. Кримські гори, наче носороги, що з далеких виповзли степів, уп'яли у море куці ноги й смокчуть воду вже мільйон років. (О. Луїї). 7. Багністі береги озер були чорні і блискучі, як мокрі спина гіпопотамів. (За М. Коцюбинським).

Володимир ПАТИК
«Рече та стогне Дніпр широкий...»

◆ Пригадайте визначення літературознавчих термінів: *епітета, порівняння, метафори, уособлення*. За потреби зверніться до словничка термінів у кінці підручника.

◆ У текстах яких стилів уживаються художні засоби? Яка їхня роль?

393. Прочитайте. Визначте тему й головну думку тексту. Які типи мовлення поєднано в тексті? Свою думку обґрунтуйте.

Якось перед Покровою дівчинка Дана з татком вибралися в ліс.

У небі сонце таке привітне! Хмарки схожі на кульбабки. Пустотливий теплий вітерець лагідно бавиться з ними. Між тими хмарками лелеки ріжуть клином небесну синь. Птахи поспішають у теплі краї.

Золотими промінцями, наче жовтими нитками, обгортає сонце дерева. А ще воно висріблює павутиння бабиного літа.

У ліс батько з дочкою вступили, мов у прохолоду храму. Всі звуки стихлилися. Лишився лиш тихенький шурхіт сухого листя під ногами.

На деревах листочки золотаві та багряні. Вони повільно й урочисто скрапують додолу. Шум дерев над головами нагадує урочисту й величну молитву.

Татко й доня ідуть лісом, перемовляються неголосно словами. З собою вони взяли і кошачок, і фотоапарат. Як сховається від них грибочок під листочок, то побачать його на їжачкові та сфотографують. Хай там що, а вже як визолочується на дубах і кленах листя, вони побачать неодмінно.

За З. Легким.

◆ Доберіть до тексту заголовок. Визначте стиль тексту, свою думку доведіть.

◆ Який уривок (фрагмент) тексту є описом природи?

◆ Що описав автор, щоб відтворити куточок природи? Складіть і запишіть план уривка — опису природи.

◆ Усно перекажіть опис природи за складеним планом.

Чи згодні ви з висловом «Ліси правічні — госпіталь душі»? Обґрунтуйте свою думку у класі.

Прочитайте поезію, роздивіться картину В. Патики. Доберіть репродукції пейзажів, які вам подобаються, і проведіть у класі художню виставку «Побачити красу природи».

Якщо не можна вітру змалювати,
Прозорий вітер на ясному тлі, —
Змалюй дуби, могутні і крилаті,
Котрі од вітру гнуться до землі.

Л. Костенко.

◆ Спробуйте спочатку олівцями (фарбами) намалювати завірюху. Потім «намалюйте» її словами. У словесному описі вживайте якнайбільше прикметників.

§25 СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

394. Прочитайте. Визначте в тексті прикметники, поставте до них питання. Що означають прикметники? До якого розряду за значенням належать?

Троянди, як відомо, запашні.
 На смак приємні груші соковиті.
 Важливіший за них людині хліб.
 А в творі найціннішим буде — глибо.
 М. Доленго.

- ◆ Який із прикметників показує, що в якомусь предметі більше певної ознаки, ніж в інших?
- ◆ Який прикметник означає ознаку, якої у певному предметі найбільше?

Якісні прикметники мають вищий і найвищий ступені порівняння.

Вищий ступінь порівняння означає, що в якомусь предметі більше чи менше певної якості, ніж в іншому: *Сашко нижчий за Льоню. (В. Винниченко). Як ідеш удвох, дорога стає коротша. (Народна творчість).*

Найвищий ступінь порівняння вказує, що в якомусь предметі певної якості найбільше: *Пряма дорога — найкоротша. (Народна творчість). Ти вродливу мову свою зміг підняти до найвищих висот. (Л. Забашта).*

Вищий і найвищий ступені порівняння мають просту і складену форми.

ПРИКМЕТНИК	ВИЩИЙ СТУПІНЬ ПОРІВНЯННЯ		НАЙВИЩИЙ СТУПІНЬ ПОРІВНЯННЯ	
	ПРОСТА ФОРМА	СКЛАДЕНА ФОРМА	ПРОСТА ФОРМА	СКЛАДЕНА ФОРМА
СМАЧНИЙ	За допомогою суфіксів -іш-, -ш-	За допомогою слів більш, менш	Додаванням до форми вищого ступеня префікса най-	За допомогою слів найбільш, найменш
	смачніший	більш (менш) смачний	найсмачніший	найбільш (найменш) смачний

Від деяких прикметників форми вищого ступеня порівняння можна утворити за допомогою двох суфіксів — -ш- або -іш-: *тихий — тихіший і тихіший.*

Найвищий ступінь прикметників можна також утворювати додаванням до вищого ступеня слів: за всіх; над усе; сильніший за всіх; дорожчий над усе.

Прикметники з префіксом пре- та суфіксами -ущ- (-ющ), -анн- (-янн-), -енн, -езн- ступенів порівняння не мають: предобрий, значущий, нездоланний, височенний, довжелізнний.

Корисна порада: у мовленні краще користуватися простими формами ступенів порівняння.

395. Прочитайте прислів'я. Визначте прикметники вищого та найвищого ступенів порівняння (просту і складену форми).

1. Людина міцніша за креміль і слабша за мушку. 2. Найкраще зерно ховається на дно. 3. Каша смачніша від балачок. 4. Свій хліб більш ситний. 5. Як коротші кроки, то довше життя. 6. З усієї рідні мати найбільш рідна. 7. З усіх скарбів найбільш цінним є молодість. 8. Солодший за все плід праці.

396. Перепишіть прислів'я. Від поданих у дужках прикметників утворіть вищий ступінь порівняння. Виділіть суфікси.

1. Ранок (старий) за вечір, вечір (молодий) від дня. 2. Ранок вечора (мудрий), а трава за соломку (смачна). 3. Близька соломка (рідна) від далекого сінця. 4. Що ніч (темна), то день (видний).

◆ Чи можна утворити ступені порівняння від прикметників: *ранковий, вечірній, небесний, сонячний*? Чому?

397. Прочитайте вірш Т. Коломїєць. Визначте прикметники найвищого ступеня порівняння. Розкажіть про їхнє творення, визначте префікси.

У вітру — найспритніші
Веселі вихорці.
У сонця найясніші
Гарячі промінці.
Лиш райдуга у небі
Не вихваля синів —
Такі вони у неї,
Що не потрібно слів:
Аж сім найяскравіших,
Аж сім найвеселіших,
Аж сім найкрасивіших
На світі кольорів!

◆ Запишіть прикметники, що позначають сім кольорів веселки. Чи можна утворити від них ступені порівняння? Чому?

 Розкажіть про зображене на картині В. Лопати, уживаючи прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння.

Василь ЛОПАТА.
Я знаю дорогу

398. Прочитайте. Виберіть і запишіть лише прикметники складеної форми найвищого ступеня порівняння.

Найбільш переконливий, найдобріший, найлагідніший, найменш цікавий, найвитриваліший, найстрункіший, найдрібніший, найменш спритний.

- ◆ Поясніть, як утворюються проста і складена форми найвищого ступеня порівняння прикметників.
- ◆ З двома прикметниками найвищого ступеня порівняння складіть і запишіть речення.
- ◆ Поясніть значення фразеологізмів: *найболючіше місце; йти шляхом найменшого опору; на найвищій ноті.*

399. Перепишіть. Після кожного виділеного прикметника позначте в дужках його ступінь порівняння. Підкресліть усі члени речення.

1. А найсвятіша у світі стежка до рідної хати. (Д. Іванов). 2. Підкажи найлагідніше слово, я його слухняно повторю. (Л. Костенко). 3. Після зливи і грози світ чистіший од сльози. (Г. Чубач). 4. Небо синіше од моря, море синіше од неба. (М. Коцюбинський).

- ◆ Обґрунтуйте правопис виділених слів. Визначте в них орфограми.

400. Прочитайте. Визначте прикметники, утворення ступенів порівняння від яких є неможливим. Поясніть, чому.

1. Пречиста діброва дубова звертає до гаю. (Б. Чепурко). 2. А ліс густенний. (В. Винниченко). 3. Дуби старезні, як віки, та молоді ще їхні душі. (О. Лупій). 4. А синички невеличкі просять: «Дайте рукавички!» (І. Блажкевич).

Деякі прикметники утворюють вищий ступінь порівняння від прикметників з іншим коренем: великий — більший; малий — менший; гарний — кращий; поганий — гірший.

Для підсилення значення найвищого ступеня порівняння прикметників додають префікси як-, що-: якнайкрасивіший, щонайсміливіший.

Слово самий з прикметниками ніколи не вживається. Його завжди заступає префікс най-.

401. Ознайомтеся з таблицею і запам'ятайте випадки правильного вживання прикметників вищого і найвищого ступенів порівняння у мовленні. Складіть із ними речення (усно).

ПРАВИЛЬНО

довший
більший
найвищий

НЕПРАВИЛЬНО

більш довший
великіший
самий високий

402. Прочитайте. Визначте прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння. Які з них утворені від прикметників з іншим коренем?

1. Відпливуть за обрій темні хмари, стане більший, веселіший день. (О. Луній). 2. Із Каліфорнії секвоя — найбільше дерево Землі. (М. Доленго). 3. Я вже не можу бути кращим, та гіршим теж не можу бути. (В. Крищенко). 4. Найгірше лихо, коли б'ються рідні брати. (В. Шелестюк). 5. Люди — прекрасні. Земля — мов казка. Кращого сонця ніде нема. (В. Симоненко). 6. А у скарбниці людських почуттів найкращий скарб — повага до людини. (Н. Забіла).

403. Перепишіть. Прикметники найвищого ступеня порівняння розберіть за будовою. Визначте префікси, що вживаються для підсилення значення найвищого ступеня порівняння.

1. Щонайбільший досвід — це поразка не чужа, а власна. (О. Луній). 2. Заздрість — якнайогидніше з усіх відчуттів. (О. Яворська). 3. Затишна ясна долина щонайкраща для спочину. (Н. Забіла). 4. Які тобі, друже, які тобі, брате, якнайвеселіші пісні? (А. Бортняк).

◆ Визначте прикметники найвищого ступеня порівняння, утворені від прикметників з іншим коренем.

За творення вищого ступеня порівняння відбувається чергування:

• кінцеві приголосні основи [г], [ж], [з'] за поєднання з суфіксом **-ш-** змінюються на [жч]: *дорогий* — *дорожчий*, *дужий* — *дужчий*, *близький* — *ближчий*;

• кінцевий приголосний основи [с] за поєднання з суфіксом **-ш-** змінюється на [шч] (на письмі **-щ-**): *високий* — *вищий*.

404. Перепишіть, від поданих у дужках прикметників утворіть вищий або найвищий ступені порівняння. Вимовте звуки, які чергуються за такого творення.

1. Добре ім'я (дороге) за великі багатства, а доброзичливість цінніша за срібло та золото. (З Біблії). 2. Для того, хто деревце посадив, земля стає і (близька), і рідніша. (Е. Саталкіна). 3. Минає вічність, як тимчасовість, закон (високий) у серці — Совість. (Т. Мельниченко).

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

◆ Розкрийте значення фразеологізмів: *тихіший від води*, *нижчий від трави*; *на голову вищий*. Складіть із фразеологізмами речення (усно).

405. Перепишіть, уставляючи пропущені літери й розставляючи розділові знаки. Прикметники вищого й найвищого ступенів порівняння розберіть за будовою.

1. Роки собі пл..вуть а ви все крас..віші матусенько моя. (Н. Кир'ян). 2. Найпр..красніша мати щаслива. (В. Симоненко).

3. Один античний мудрець сказав Ми люб..мо свою Батьківщину не за те що вона найбільша чи найкрас..віша на світі а за те що вона — наша. (А. Мороз). 4. За все м..ліші друзі їх треба бер..гти. (Н. Кир'ян).

- ◆ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.
- ◆ Поясніть розділові знаки у реченні, ускладненому звертанням.
- ◆ Поясніть розділові знаки у реченні з прямою мовою.

е Поміркуйте, чим людство зобов'язане комп'ютерові. Складіть про це усне висловлювання, використовуючи прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння.

Наталія ЧЕРНОВА.
Зима в Пирогові

406. Прочитайте. Визначте якісні прикметники, з'ясуйте їхні ступені порівняння. Яка роль ступенів порівняння прикметників в описах?

Сосновий ліс, сніги і тиша.
Клюють калину снігурі.
І тінь від тіні голубіша,
Сніги навколо найбіліші,
Яскраве сонце угорі.

За М. Луківим.

- ◆ Чи можна утворити ступені порівняння від прикметника *сосновий*? Чому?
- ◆ Складіть усний опис зимової вулиці в селі або місті, уживаючи прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

Усний докладний переказ

407. Прочитайте. Визначте тему й головну думку тексту. Складіть і запишіть план казки.

Казка про Хвилю та художника

Жила-була у величезному Морі Хвиля. Погідної днини вона бавилася біля берега, ворушила барвисті камінці, лоскотала жвавих рибок. У штормові дні ставала усе темнішою, сірішою, а на голівці в неї з'являлася шапка білої сердитої піни. Уночі Хвиля підставляла спинку під сріблясті холодні промені Місяця.

Одного разу Хвиля побачила кучерявого хлопчика. Він дивився на неї із захопленням, і Хвилі хотілося стати ще гарнішою.

— Я намалюю тебе! — сказав хлопчик Хвилі.

— Спробуй! — засміялася вона.

Хлопчик був вірменином, і його називали то Ованесом, то Іваном.

Іван АЙВАЗОВСЬКИЙ.
Райдуга

У місті Феодосії, де він жив, було багато українців, росіян, вірмен, греків і татар.

Невдовзі хлопчик кудись зник. Хвиля підповзала до берега й прислухалася до людських розмов. Вона дізналася, що хлопчик поїхав учитися на художника.

Через багато років на берег прийшов сивий чоловік і сказав Хвилі:

— Пам'ятаєш, коли я був маленьким хлопчиком, я пообіцяв намалювати тебе? Гадаю, мені це вдалося.

Іван Айвазовський став мариністом. Так називають художника, який зображує море. Хвиля на полотнах митця велично мчить морським простором. Вона піднімається й опускається разом зі своїми найкращими подругами. Хвилі могутні, вони переливаються синім, блакитним, зеленим кольорами.

На картинах Айвазовського немає химерних краєвидів і найяскравіших барв. Зате є справжня краса моря.

Славний художник Іван Айвазовський повернувся в рідну Феодосію. У своїй великій майстерні він писав усе нові картини. Протягом життя митець створив понад шість тисяч морських пейзажів.

За Г. Вєтровою.

- ◆ Визначте прикметники вищого й найвищого ступенів порівняння. Розкажіть про їхню роль у мовленні.
 - ◆ Поясніть, як творяться форми вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників. Відповідь проілюструйте прикладами з тексту.
 - ◆ Усно перекажіть текст за самостійно складеним планом.
- Роздивіться картину І. Айвазовського. Чи подобається вона вам? Спробуйте пояснити, чим саме.

 408. Прочитайте уривки з поезій. Спробуйте скласти усний художній опис моря у стані спокою (штилю) та опис моря у бурю. Уживайте прикметники вищого й найвищого ступенів порівняння.

Гаснув вечір, і море внизу
килими розгортало барвисті,
а зоря в золотому намисті
вже зронила останню сльозу...

В. Сосюра.

...Чутно у реві морському
Дикі розкоти грому.
Видно в огні блискавиць —
Рифи лежать горілиць.

Л. Костенко.

Зв'язне мовлення

Говоріння

Складання діалогів

409. Складіть і розіграйте діалог між продавцем квіткового магазину та школярем, який хоче придбати букет квітів для матері (бабусі, сестри) до дня її народження. У репліках діалогу використайте деякі з поданих у рамці висловів.

Гвоздики урочистіші; жоржини більш традиційні;
троянди ароматніші; фіалки скромніші, але миліші серцю;
гербери більш вишукані.

410. Складіть і розіграйте діалог між двома однокласниками, одна з яких показує іншій весільні фотографії старшої сестри, а та, в свою чергу, розповідає про весілля своєї сусідки. Використайте форми вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників: *молодий, гарний, стрункий, симпатичний, тривалий, несподіваний*.

Весільна пара з Івано-Франківщини.
Фото 1920-х років

§26 ПОВНІ І КОРОТКІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ

411. Порівняйте виділені в реченнях форми прикметників. Які з них уживаються рідко?

Місяцю ясний, зорі прекрас-
ні!

С. Гулак-Артемівський.

Він там великий, де малі
вікна.

Народна творчість.

Ой зійди, зійди, ясен місяцю!
Народна творчість.

Кожен кулик у своєму болоті
велик.

Народна творчість.

Якісні прикметники бувають повні (зелений, ясний, повний) і короткі (зелен, ясен, повен).

Короткі форми прикметників уживаються в народній творчості та в поезії: Що за холод, як козак молод! (Народна творчість). Пливе човен води повен, ніхто не спиняє. (Т. Шевченко).

Короткі прикметники творяться від повних якісних шляхом відкидання закінчень: *радий* — *рад*; *золотий* — *золот*. За збігу двох приголосних в основі прикметників з'являється голосний [e] (*повен, винен, потрібен*).

Короткі прикметники не змінюються ні за родами, ні за числами, ні за відмінками. Вони вживаються лише у формі називного відмінка однини чоловічого роду: *Розійдися, сумен голос, по родині!* (П. Думка). *Він хорош, як свиня в дощ.* (Народна творчість).

Повні прикметники в жіночому й середньому роді називного і знахідного відмінків однини та множини функціонують у двох різновидах:

- **стягненому:** *молода, молоде, молоді;*
- **нестягненому:** *молодая, молодее, молодії.*

Нестягнена форма прикметників уживається в усній народній творчості та в поетичному мовленні: *Зоре моя вечірняя, зійди над горою!* (Т. Шевченко).

412. Прочитайте. Визначте короткі форми прикметників. Назвіть повні форми якісних прикметників, від яких вони утворені.

1. Гетьман він на всю губу, пишен і красен. (П. Куліш). 2. Малий, затам, наш край не вбог. Ще зглянеться на нього Бог. (Д. Чередниченко). 3. Батько рад би до дітей небо прихилити та зорями вкрити! (Народна творчість). 4. А на землі блажен навіки той, хто не тліє, а горить. (В. Сосюра).

◆ Випишіть короткі прикметники, у яких з'явився голосний [e]. Чи можна пояснити це милозвучністю української мови?

◆ Знайдіть фразеологізми, поясніть їхні значення.

◆ Які слова в реченнях вжиті в переносному значенні? Розкрийте ці значення.

413. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте короткі форми прикметників.

1. Гей, січ іде, крас..н мак цвіте! Кому прикре наше діло, нам воно святе. (І. Франко). 2. Чом, Дунаю, став ти мут..н, став ти мут..н, каламут..н? (П. Куліш). 3. Аж на мене біл л..бедик з н..бесонька пада. (І. Драч). 4. І шумить, і гуде, дріб..н дощик іде. 5. Сріб..н дощик йти не пер..стане. (Л. Костенко). 6. Білий світ йому не люб, і т..хенько плаче дуб. (В. Сосюра). 7. У ріднім краю зел..н гай шумить. Я знати рад, про що він мріє-снить. (М. Петрів).

414. Прочитайте загадки, відгадайте їх. Визначте короткі форми прикметників.

1. Сивий віл випив води повен двір. 2. Кабан сив усе поле вкрив. 3. Ясен, красен, наче квіт, хорошить він сяйвом світ.

415. Прочитайте. Випишіть словосполучення, що містять повну нестягнену форму прикметників. Визначте рід і число таких прикметників.

ЗРАЗОК Молодая (ж. р., одн.) дівчинонька. Лютії (мн.) морози.

1. Україна — це тихії води і ясні зорі, зелені сади, білі хати, лани золоті пшениці, медовії та молочнії ріки. (С. Васильченко). 2. Широке поле, святая країно, як любо на тебе дивитись мені! (С. Черкасенко). 3. Нехай вода чистая змиє лихі очі, нехай доля красная до нас стежку топче. (Я. Яковенко). 4. Сизокрилі чаєнята, підніміться вгору. Молодії чумаченьки, верніться додому! (Народна творчість).

◆ Поясніть розділові знаки у реченнях, ускладнених звертаннями.

Володимир ОРЛОВСЬКИЙ.
Дніпро (фрагмент)

 Роздивіться картину В. Орловського. Чи вдалося художникові створити образ України? Доберіть репродукції пейзажів, які змальовують ваші рідні місця.

 416. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте короткі і повні форми прикметників. З-поміж повних прикметників визначте стягнену й нестягнену форми.

1. З..ленее жито, з..лене! Хорошіі гості у мене. 2. Гнат не в..нуват, в..нувата хата, що впустила Гната. 3. Без вірного друга великая туга. 4. Пуцу я коня у ч..стее поле, пуцу соколонька на синее море. 5. Піч моя, піч! Якби я на тобі, а ти на коні, слав..н козак був би з мене. 6. Я ще молод козак, вислужуся за два коні воронії, за дві шаблі золотії. (Народна творчість).

§ 27 ПРИКМЕТНИКИ ТВЕРДОЇ І М'ЯКОЇ ГРУП.

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

417. Прочитайте. Випишіть прикметники, виділіть у них закінчення й основу. На який приголосний — твердий чи м'який — закінчується основа кожного прикметника?

1. Холодний вечір ворухиться навколо нас. (М. Стельмах).
2. Гірчить вечірнє сонце полином. (Є. Гуцало).
3. І гладить матірня рука синовнєє чоло у тиші. (А. Малишко).
4. Поле в нашому краї, наче море безкрає. (М. Сингаївський).
5. І п'ють з джерельця голуби джерельну чисту воду. (М. Луків).

Прикметники поділяються на дві групи — тверду та м'яку.

До твердої групи належать прикметники з основою на твердий приголосний: добрий, сильний, зелений. **До твердої групи належать присвійні прикметники із суфіксами -ів (-їв), -ин (-їн):** батьків, Катрин, Марійн та всі прикметники вищого й найвищого ступенів: молодший, найкращий.

До м'якої групи належать прикметники з основою на м'який приголосний: синій, учорашній, майбутній.

418. Прикметники твердої та м'якої груп запишіть у дві колонки.

Працьовитий, давній, чесний, сторонній, безмежний, середній, батьків, Надійн, Андрійв, сизий, ближчий, найкращий, міський, безшийй, безкрайй.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

До якої групи ви записали виділені слова? Поясніть, чому. Розберіть їх за будовою та передайте звукописом.

419. Ознайомтеся з таблицею відмінювання та правилами.

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ ТВЕРДОЇ ГРУПИ

	ЧОЛОВІЧИЙ РІД	ЖІНОЧИЙ РІД	СЕРЕДНІЙ РІД	МНОЖИНА (для всіх родів)
Н.	народний	народна	народне	народні
Р.	народного	народної	народного	народних
Д.	народному	народній	народному	народним
Зн.	як Н. або Р.	народну	народне	як Н. або Р.
Ор.	народним	народною	народним	народними
М.	(у) народному (народнім)	(у) народній	(у) народному (народнім)	(у) народних

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ М'ЯКОЇ ГРУПИ

Н.	давній	давня	давнє	давні
Р.	давнього	давньої	давнього	давніх
Д.	давньому	давній	давньому	давнім
Зн.	як Н. або Р.	давню	давнє	як Н. або Р.
Ор.	давнім	давньою	давнім	давніми
М.	(у) давньому (давнім)	(у) давній	(у) давньому (давнім)	(у) давніх

Прикметники твердої групи у відмінкових закінченнях мають звичайно літеру и: *багряним, багряними.*

Проте в закінченнях давального і місцевого відмінків однини та називного множини прикметники жіночого роду твердої групи мають у закінченнях і: *багряній, у багряній.*

Прикметники м'якої групи у відмінкових закінченнях мають літеру і: *синій, синім, сині, синіми, на синіх.*

В орудному відмінку однини прикметники жіночого роду обох груп мають закінчення -ою: *багряною, синьою, свіжою.*

У називному і знахідному відмінках множини всі прикметники мають закінчення -і: *багряні, сині.*

◆ Усно провідмініайте прикметники: *навчальний, освітній.*

420. Прочитайте. Визначте прикметники, їхню групу, рід, число, відмінки. Від чого залежить рід, число та відмінок прикметника?

1. Тихо сідає сонце на зеленому небі, певно, на вітер. (*М. Коцюбинський*). 2. Над головою стеля з глибокого, бездонного неба, синього, аж темного. (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Сонце котиться по безкрайому небу, а проміння зблискує вогняними стрілами. (*Панас Мирний*). 4. Повівало **вечірньою** прохолодою. (*М. Старицький*). 5. **Цикорій** у народі називають петровим батоном, петровим хрестом або сонцевою сестрою. (*З довідника*).

◆ У виділених словах визначте орфограми, поясніть їхній правопис.

◆ Визначте речення, ускладнене вставним словом, поясніть у ньому розділові знаки.

421. Перепишіть, подані в дужках прикметники ставлячи в потрібній формі. Визначте рід, число, групу, відмінок прикметників.

1. Плавай, плавай, лебедонько, по (синій) морю. (*Т. Шевченко*). 2. (Синій) вершником вечір проліта за вікном. (*В. Сосюра*). 3. Впало сонце в (вечірній) куряву. (*В. Симоненко*). 4. Переливається намисто (понадніпрянський) ліхтарів. (*М. Рильський*). 5. Ми косили жита на (широкий дніпровський) роздоллі. (*П. Засенко*). 6. Зовсім маленька хмаринка ставала все (більший) хмарою, розпухала, ставала схожою

то до (сивий) діда в (довгий) балахоні, то до ліжка з (величезний) подушками. (В. Винниченко). 7. Що скажеш ти про білий цвіт (найколючіший) шипшини? (М. Доленго).

422. Подані словосполучення поставте у формі орудного відмінка однини та запишіть.

Смачна груша; пахуча вишня; рання яблуна; гаряча каша; свіжа їжа; цілюща вода; стрімка круча; найвища вежа; гнітюча тиша.

423. Перепишіть, уставте пропущені літери.

1. Пов..рнула ся дівчинка зі свіж..ю вод..ю. (М. Старицький).
2. Очі син..ю зор..ю засвітили ся у вікні. (В. Сосюра). 3. Як не любити утоми цілющ..ї після г..ряч..ї гри? Поклику птаха над темн..ю пуц..ю, рідних пісень з-за гори? (М. Рильський). 4. Найкращ..ю риб..ю дід вважав лину. (О. Довженко).

424. Подані прикметники поставте у формі родового, орудного й місцевого відмінків однини. Утворені форми запишіть, виділіть відмінкові закінчення. З утвореними формами прикметників усно складіть словосполучення.

ЗРАЗОК Вечірній — вечірнь ого, вечірн ім, у вечірнь ому.

Веселий, розкішний, братній, самотній.

Присвійні прикметники із суфіксом -ів (-їв), -ин (-їн) відмінюються як прикметники твердої групи.

425. Перепишіть, подані в дужках прикметники ставлячи у потрібній формі. Групу, відмінок і число кожного запишіть у дужках.

1. Васько обережно узяв (бабусин) руку і чмокнув. (В. Винниченко).
2. Розумна дитина в (батьків) свитині. (Народна творчість).
3. Вплив вінок із м'яти край (Василів) хати. (Л. Забашта). 4. Село всюди озивалося йому (материн) словом. (М. Стельмах). 5. З (Дарина) грудей вирвалося зітхання. (М. Старицький). 6. Не знаймо хитроців (змійний)! (За М. Доленгом).

Складні прикметники з другою частиною -лиций (білолиций, повнолиций) не належать ні до твердої, ні до м'якої групи і мають мішану систему відмінкових закінчень.

Кінцевий приголосний основи таких прикметників у формах називного й орудного відмінків однини чоловічого й середнього родів твердий (круглолиций, круглолице, круглолицим), а в інших відмінках чоловічого й середнього родів і в усіх відмінках жіночого роду — м'який (круглолицього, круглолицьому, круглолиця, круглолицьой).

426. Перепишіть, визначте відмінки виділених прикметників. Виділіть у них закінчення.

1. Звеселялась, потішалась білолицьою дочкою. (О. Корсун). 2. І тебе, смагляволицьої, я не можу не любити! (М. Рильський). 3. Ста-левим громом вік ракетний стрясає хату білолицю. (П. Перебийніс).

Провідмініайте усно словосполучення: білолиций місяць; рум'янолиця дівчина; золотолице сонце; червонолиці люди.

427. Ознайомтесь із послідовністю розбору прикметника як частини мови. Прикметники з поданих речень розберіть у вказаній послідовності.

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ПРИКМЕТНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

- Прикметник, його загальне значення. На яке питання відповідає.
- Початкова форма (називний відмінок однини, чоловічий рід).
- Розряд за значенням (якісний, відносний чи присвійний).
- Ступінь порівняння (для якісних прикметників).
- Рід, число, відмінок, група (тверда чи м'яка).
- Граматична форма (повна чи коротка).
- Синтаксична роль.

Школярських днів нам не забудь ніколи. (А. Малишко).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ПРИКМЕТНИКА

Школярських (днів) — прикметник, означає ознаку предмета, відповідає на питання *яких?* Початкова форма — *школярський*. Відносний. Ужитий у родовому відмінку множини, тверда група. Повна форма. У реченні є означенням.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ПРИКМЕТНИКА

Школярських (днів) — прикм., означає ознаку предмета; поч. ф. — *школярський*; відн.; мн., Р. в., тв. група; повна ф.; означ.

1. Мова — давнє джерело спілкування і натхнення. (В. Дворецька).
2. Від бабуні пахло житнім хлібом і широким сонячним степом. (За В. Винниченком).
3. Як там не є в житті, а треба сподіватись на сьогоднішній місяць і завтрашнє сонце. (О. Сенчик).
4. У порожньому житті немає втіхи. (Б. Грінченко).

§ 28 ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

428. Прочитайте. Від яких твірних основ чи твірних слів утворений кожен із прикметників? Визначте способи словотворення.

Земний, зимовий, прецирий, приміський, прикордонний, прибережний.

◆ Який спосіб словотворення прикметників, на вашу думку, найпоширеніший?

429. Перепишіть, уставте пропущені літери. Визначте прикметники, з'ясуйте, від якого слова і яким способом утворений кожний із них.

ЗРАЗОК Твердуватий ← твердий (суфіксальний).

З..ма пр..трусила землю срібним снігом. Дуби позодягалися у т..пленкі кожухи. Б..рези стоять пр..світлими свічками. Стовбури грабів вуглисто-чорні. Ѓрона калини мер..хтять рубіновою кров'ю. Снігурі квітнуть на льодяних кущах. Сяє соснова глиця. Віт..р дихає пр..шпарким морозцем.

Д..тячі голоси спалахують у холодному повітрі, аж глянцева глиця сієт..ся на твердуватий сніжок. Ш..шкарі спурхують із ялин, бо такі голоси дзвінкі.

За Є. Гуцалом.

◆ Визначте стиль уривка, свою думку доведіть.

• Написання прикметників із суфіксами -еньк-, -есеньк-, -ісінк-, -юсінк-, -ськ-, -цьк-, -зьк-

430. Прочитайте. Укажіть прикметники зі зменшувально-пестливим значенням. Визначте в них суфікси.

1. Тихесенький вечір на землю спадає, і сонце сідає в темнесенький гай. (В. Самійленко). 2. Молоденька хмаринка шука в небі хатинку. (М. Вінграновський). 3. Де ота біленька хатка, що гарнесенькі дівчатка? (Л. Костенко). 4. Ой стежечка манюсінька, мов ниточка тонюсінька. (А. Казка).

◆ У текстах яких стилів уживаються прикметники із суфіксами зменшувально-пестливого значення? Наведіть приклади.

У прикметникових суфіксах -еньк-, -есеньк-, -ісінк-, -юсінк-, -ськ-, -цьк-, -зьк- пишемо м'який знак.

431. Перепишіть, замість крапок уставляючи пропущені літери.

1. Цвіте, зел..ніє літо мален..ке в хаті на підвікон..і. (М. Доленго).
2. Ті квіти дрібнен..кі, мов дітки мален..кі, ро..біглись у гаю, я їх

позб..раю. (Олена Пчілка). 3. Куці жоржин, мокрісін..кі, мов кури, обтрущуються стиха від роси. (П. Засенко). 4. Я назб..рав повнісін..ку торбу гр..бів красноголовців. (М. Стельмах).

◆ Позначте в словах орфограму «м'який знак».

432. До поданих прикметників доберіть іменники з твірними основами. Слова запишіть парами. Поясніть, які зміни приголосних відбулися при творенні. Підкресліть літери, що позначають звуки, які чергуються.

ЗРАЗОК Турецький ← турок.

Ткацький, ризький, чеський, товариський, козацький.

433. Утворіть і запишіть прикметники від поданих іменників.

ЗРАЗОК Ладога — ладозький.

Кавказ, Карабах, Прилуки, Запоріжжя, Світязь, Кременчук, Париж, Овруч, Абхазія.

◆ Позначте в словах орфограму «м'який знак».

◆ Назвіть звуки, які чергуються при творенні прикметників.

434. Прочитайте. Перепишіть, утворивши від поданих у дужках іменників прикметники та поставивши їх у потрібній формі.

1. У (Париж) окрузі живуть мої друзі. (П. Воронько). 2. (Волга) степ безкрай, рудий та сивий. (А. Малишко). 3. Дрібочка солі (Сиваш) в торбі лежить. (Є. Гуцало). 4. Задзвонили в дзвони на шести (Вороніж) дзвіницях. (П. Куліш). 5. (Прага) дзвони скликають усі мої спомини. (В. Незвал). 6. Ніжно кличе в далечінь (юнак) мрія. (О. Луній). 7. (Полісся) діброво, почуй моє слово! (О. Ковальчук).

◆ Визначте речення, ускладнене звертанням, поясніть розділові знаки у ньому.

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

• Літери *о, е (є), и, і* у прикметникових суфіксах *-ов-, -ев- (-єв-), -ичн-, ічн- (-їчн-)*

Суфікс **-ов-** пишеться у прикметниках після літер, що позначають тверді приголосні (крім шиплячих): *квітковий, лозовий*. Після літер, що позначають шиплячі [ж], [ч], [ш] суфікс **-ов-** пишеться якщо наголос падає на закінчення слова: *борщовий, маршовий*.

Суфікс **-ев-** пишеться у прикметниках після літер, що позначають м'який приголосний (*яблуневий*) та шиплячі [ж], [ч], [ш], якщо наголос падає на основу слова: *см'яшевий*.

Суфікс **-єв-** пишемо у прикметниках, утворених від іменника з основою на [й] або подвоєних літер, що позначають подовжений м'який приголосний: *радєвий, миттєвий*.

Орфограма
«літери о, е (є) в суфіксах
-ов-, -ев- (-єв-)»

435. Прочитайте. Визначте орфограми у прикметниках. Обґрунтуйте написання прикметників.

1. А я читав тобі рядки про калинову Україну. (М. Фішбейн).
2. Любіть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну. (В. Сосюра).
3. Серед любисткової тиші дримає хата чепурна. (Д. Луценко).
4. На деревах білі перуки, і метуть сніговії лютневі. (І. Качуровський).
5. Степ від снігу смушевий. (Є. Гуцало).
6. Від морозу лопнув лід, і свіжа тріщина заграла проти місяця павичевим пір'ям. (Григорій Тютюнник).

◆ Визначте прикметники, ужиті в переносному значенні. Розкрийте ці значення.

436. Від поданих іменників утворіть прикметники. Запишіть слова парами. У прикметниках виділіть суфікси.

ЗРАЗОК Черемха — черемховий.

I. Барвінок, яблуна, криця, січ, псець, волошка, марш, борщ, цибуля, радій, алюміній.

II. Обряд, гай, нуль, куц, спаржа, мигдаль, фарш, вуглець, матч, клей, магній.

437. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть написання прикметників.

1. В комиш..вій л..сич..иній хаті на ніч сходяться сні волохаті. Рип та рип ясен..ва колиска, л..сенят заколисує лиска. (О. Пархоменко).
2. Будуть сні оксамит..ві снит..ся, буде сонце гулять золоте. (І. Микитенко).
3. І дикі бджоли груш..вих урочищ у дупла дбають бурштин..вий мед. (Л. Костенко).
4. Ліщин..ві куці поза д..рала списи, по списах дощ стіка. (Є. Гуцало).

◆ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.

438. Розкрийте значення фразеологізмів, за потреби звернувшись до словника. З двома–трьома усно складіть речення.

Лавровий вінок. Дивитися крізь рожеві окуляри. Речовий доказ. Медові слова.

◆ Поясніть написання суфіксів у прикметниках.

Утворені від іншомовних слів прикметники із суфіксом -ичн- пишемо за правилом «дев'ятки».

Суфікс -ичн- пишемо після літер д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р: патріотичний, а суфікс -їчн- — після інших літер: циклічний.

Суфікс -їчн- пишемо після голосних: мозаїчний.

Орфограма
«літери *и* — *і* в іншомовних
словах»

439. Від поданих іншомовних слів утворіть прикметники. Позначте орфограму «літери *и* — *і* в іншомовних словах».

I. Демократ, титан, політика, катастрофа, графіка, проза.

II. Атлетика, археологія, механіка, фонетика, класика, герой.

440. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Гетьман мав маг..чну, надприродну силу. (*М. Старицький*).
2. Як страшно оре істор..чний плуг! (*Л. Костенко*). 3. Електр..чне світло раптом залило в..лику світлицю, наче махнуло срібним кр..лом. (*М. Коцюбинський*). 4. Вусатий писар гусячим п..ром каліграф..чні літери виводить. (*М. Доленго*).

◆ Позначте в словах орфограму «літери *и* — *і* в іншомовних словах».

Зв'язне мовлення

Письмо

Письмовий твір-опис
природи за картиною

441. Прочитайте. Визначте стиль описів природи. Яким настроєм, почуттям пройнято кожен з уривків? Назвіть використані у текстах художні засоби.

I. Туман був сірий, непрозорий. Він курився над холодною землею. Брудні та важкі хмари вистелили небо. Сердитий вітер переганяв їх, наче клоччя, з одного боку на другий. Від його подиху інколи розривалася брудна запона хмар, та за мить небо знову затягалася ними й тонуло в сірій каламуті. Сіро, димно, моторошно!
За Панасом Мирним.

II. Вітер затих, скорився. Випав сніг, і все навколо повеселішало. Небо стало схоже на прозору, як лід, скелю, слизьку й холодну, вкриту блискучими, як цвяхи, зірками. Хмари були наглухо спаяні морозом, не поб'єш, не розломиш. Місячне сяйво ковзало по снігу й лишало сині ажурні тіні. Повітря перехоплювало подих і било в голову.

За Григорієм Тютюнником.

◆ Якому стилю властиве використання художніх засобів? Які художні засоби ви знаєте?

Художній опис природи, тобто пейзаж, виконує подвійну роль:

- показує, де відбуваються події;
- відображає душевний стан, настрій героя або автора тексту.

Ставлення автора до описуваної картини природи, настрої чи душевний стан персонажа передається за допомогою відповідних художніх засобів: епітетів, порівнянь, метафор, уособлень.

Василь КЛИМИК
Туман на Поліссі

442. До кожного з іменників доберіть і запишіть по 2–3 прикметники-епітети, що передають:

- позитивну оцінку й піднесений настрій автора;
- негативну оцінку й пригнічений настрій.

ЗРАЗОК ► Небо — привітне, лагідне, бездонне; суворе, свинцеве, сумне.

Сонце, хмара, повітря, береза, дуб, гора, хвиля.

443. Прочитайте речення. Визначте вжиті в них художні засоби.

1. Рукавом сірим небо сльозини втирає. (Н. Харсайло). 2. Місяць в золотім пальтечку висіває в небі гречку. (В. Цибулько). 3. Зорі кліпали, ніби їм на очах стояли сльози. (В. Винниченко). 4. Поприбігають вітренята з поля. (Т. Масенко).

444. Прочитайте. До кожного іменника доберіть із довідки означення з порівнянням, запишіть їх.

ЗРАЗОК ► Береза струнка, як дівчина. Дуб міцний, як витязь.
Земля, трава, тополя, ялина, скеля.

ДОВІДКА ► Зелена, як смарагд. М'яка, як пух. Тверда, як кремій.
Висока, як піраміда. Колюча, як їжачок.

◆ До тих самих іменників доберіть і запишіть епітети.

445. Роздивіться репродукцію картини В. Климика. За поданим на наступній сторінці планом складіть за нею твір-опис природи у художньому стилі. У творі використайте порівняння, епітети, уособлення.

ПЛАН ТВОРУ-ОПІСУ ПРИРОДИ

1. Де ви бачили цей краєвид?
2. Яке повітря, небо, сонце?
3. Який ґрунт (*земля, пісок, каміння*)?
4. Яка трава, квіти? (*Якщо є*).
5. Які дерева? (*Якщо є*).
6. Які кущі? (*Якщо є*).
7. Чи зображені на ньому живі істоти (*птахи, комахи, звірі*)?
8. Чим вразив (запам'ятався) пейзаж?

◆ До складеного твору доберіть заголовок, який відображає його тему або головну думку.

446. Прочитайте. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті. З'ясуйте стиль тексту. Свою думку доведіть.

Якось Настуня з мамою пішли до річки. На вербовому листі гойдалося сонячне проміння, над лугом шмигали швидкі ластівки. Пили воду з річки мухи, бджоли та комарі. На кротових купинах купалися горобці.

Настуня показала мамі малесеньких чоловічків, не більших за її пальчики. Гномики гралися у траві. Вони були верткі й кумедні: в жовтих киптариках, підперезані білими поясками, в червоних сап'янових чобітках. Чоловічки сміялися, підштовхували одне одного, перекидалися через голови. Дівчинка разом із ними стрибала й сміялася.

Відтоді вразлива Настуня бачила чоловічків скрізь: під своєю подушкою, в собачій хатині, в коробці з цукерками. Вони грюкали по горіщу, торохкали в бабусиній скрині, трусили яблука з яблунь.

Коли Настуня пішла з бабусею в сад, щоб нарізати зілля для кролів, вона показала рукою в куці:

— Бабуню, дивися — гномики!

— Та що з тобою, дитинко, які там гномики? Дай-но мені лобика! Цікаві гномики знітилися й більше Настуні не показувалися.

— Матусю, — спитала дівчинка. — Чому, коли я з тобою, скрізь бігають гномики, а як з бабусею, то ховаються в кропиві?

— Бо бабуня вже старенька, і в неї послабла уява.

— А мати уяву — це добре чи погано?

За В. Коренчуком.

 Дайте відповідь на останнє запитання дівчинки. Чому ви так гадаєте? Спробуйте переконати у своїй правоті того, хто з вами не згоден.

 Якщо, за уявленнями наших предків, у лісі живуть лісовички, у домівці — домовички, то які фантастичні істоти мали б жити у школі? Опишіть їхній вигляд і розкажіть про їхню вдачу. Уживайте якнайбільше прикметників-синонімів.

§ 29 НАПИСАННЯ НЕ З ПРИКМЕТНИКАМИ

447. Прочитайте. Чи можуть виділені прикметники вживатися без *не*?

1. Душа стає, як далі **неозорі**. (В. Сосюра). 2. Сотникове обличчя вражало **непохитною** волею й **нестримною** енергією. (М. Старицький). 3. Дурість завжди пустотлива й **недбала**. (З Біблії).

Прикметники з не пишемо р а з о м, якщо:

• **без не прикметник не вживається:** *недбалий, неозорий, невсипуций;*

• **до прикметника з не можна дібрати синонім:** *невеликий — малий; невисокий — низький, незрячий — сліпий.*

О к р е м о з не прикметники пишемо, якщо:

• **у реченні є протиставлення:** *не ледачий, а працювятий; не широкий, а вузький;*

• **прикметник є у реченні присудком:** *Я тут не самотній.* (Є. Гуцало). *Вуж не отрийний, не страшний нітрохи.* (М. Рильський).

Завжди пишемо р а з о м прикметники з префіксом недо-: *недовчений, недопечений.*

Орфограма

«не з прикметниками»

448. Прочитайте. Поясніть написання прикметників з *не*.

1. Засяяв день над **неосяжним** світом, **невпинний** рух всіма опанував. (О. Лупій). 2. **Невтомний** жайвір бавиться в повітрі. (П. Воронько). 3. **Нестримний** хор натомлених цикад. (О. Вертіль). 4. **Невсипуці** павуки тчуть серпанки і шовки. (Л. Костенко). 5. **Недоступна** кропива хазяйновито шепталась. (За М. Коцюбинським).

♦ Виділені слова випишіть і розберіть за будовою.

449. До поданих прикметників доберіть із довідки синоніми з *не*. Слова запишіть парами. Поясніть написання прикметників з *не*.

ЗРАЗОК ▶ Фальшивий — *нещирий*.

Складний, терміновий, прикрий, тривожний.

ДОВІДКА ▶ Неспокійний. Непростий. Неприємний. Невідкладний.

450. Перепишіть, знімаючи ризи. Поясніть написання прикметників з *не*.

1. Я не люблю **не/щасних**. Я щаслива. Моя свобода завжди при мені. (Л. Костенко). 2. Світ визнає тільки **сильних**, **вправних**,

не/поступливих і самокритичних. (Р. Доценко). 3. Коли не/спокійна совість, то нічим її не обманеш. (М. Стельмах). 4. Я удався не/лінивим, без роботи не живу. (Т. Коломієць). 5. А міць дубів дідівських не/похитна. (М. Доленго). 6. І не/доречний навіть сумнів, чи мудро все це на землі. (І. Кочерга).

◆ Позначте в словах орфограму «не з прикметниками».

451. Прочитайте речення, визначте в них головні члени. Перепишіть, розкрийте дужки.

1. З одної печі та (не)однакові калачі. 2. Зі своєї печі дим (не)гіркий. 3. Доброму каменю пісок (не)страшний. 4. Ледареві втома (не)відома. 5. Переказами вовк (не)ситий. (Народна творчість).

◆ Підкресліть у реченнях граматичні основи.

452. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть написання прикметників з не.

1. Всі ми люди не святі а грішні. (А. Камінчук). 2. Я чисту маю душу а не мутну. (І. Складаний). 3. Очі в дівчини не жолудеві а якісь янтарні (О. Сенчик). 4. Тільки не веселі а сумтні думки обхопили материну голову. (Панас Мирний). 5. Я не скрипковий ключ а журавлиний тобі над полем в небі напишу. (Л. Костенко).

453. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання не з прикметниками.

1. А держава Україна — велика, (не)бідна, (не)залежна, самостійна і багатодітна. (О. Лупій). 2. Мова кожного народу (не)повторна і своя. (Д. Білоус). 3. Господарів хліб (не)білий, але ситний. (Народна творчість).

◆ Позначте в словах орфограму «не з прикметниками».

454. Розкрийте значення фразеологізмів. З двома з них складіть і запишіть речення.

Недремне око; Хома невірний; лобом неширокий; не святі горшки ліплять.

◆ Поясніть написання прикметників з не.

Опишіть гобелен «Дерево життя», використовуючи прикметники з не.

Лексичне значення слова *гобелен* з'ясуйте за тлумачним словничком.

Ліда КРИШТАЛЬ.
Дерево життя

§ 30 НАПИСАННЯ -НН- і -Н- У ПРИКМЕТНИКАХ

455. Прочитайте. Виділені слова випишіть, розберіть за будовою. Обґрунтуйте написання цих слів. Передайте їх звукописом.

1. Ранок видався туманний. (В. Кава). 2. Осінній день такий журливий вдався! (Є. Гуцало). 3. Сонне село тремтіло в тихому місячному сяйві. (М. Стельмах).

Пишемо -нн- у прикметниках:

• із суфіксом **-н-**, утворених від іменників з коренем на **-н-**: лимон — лимонний; день — денний;

• з наголошеними суфіксами **-енн-**, **-анн-** (**-янн-**), що означають збільшену міру ознаки або неможливість дії: страш^нний, здоров^нний, незліч^нний, неблаг^нний.

У прикметниках, утворених від іменників з допомогою суфіксів **-н-**, **-ан-** (**-ян-**), **-ин-** (**-їн-**), пишемо **-н-**: мрій^нний, гречаний, качиний, змі^нний.

Орфограма
«подвоєні літери»

456. Утворіть і запишіть прикметники від іменників. Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».

Закон, кордон, телефон, забобони, сіни, глина, вогонь, чайка, скло.

457. Перепишіть, на місці крапок уставте, де потрібно, літеру **н**.

1. Люби життя у боротьбі щоден...ій. (Л. Забашта). 2. Дала Україна крила соколин...і. (М. Кондратенко). 3. Не марнуй хвилини безцін...их! (І. Жиленко). 4. Пташин...им дзвоном повниться земля. (К. Бальоха). 5. Відійшла журавлин...а пора, відлетіли з озерачка остан...і качки. (М. Стельмах). 6. Пригадуєте коропин...ий став у Сосонці? (М. Рильський). 7. Загула невпин...а пісня. (М. Вороний). 8. Старовин...у пісню мати вишиває голоском. (Б. Гірський). 9. Неба України бездон...ая чаша. (Л. Забашта).

◆ Виділені слова розберіть за будовою.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

458. Прочитайте. Назвіть прикметники, які вказують на збільшену ознаку або неможливість дії. Прочитайте ці слова, правильно їх наголошуючи. Визначте у них суфікси.

1. Неоцінним внеском в утвердження української класичної

музики є творчість Миколи Лисенка. (З журналу). 2. Це був князь палкий, відважний, незрівнянний у бою. (Олександр Олесь). 3. Дивна й несказанна ніч у Воронежі. (П. Куліш). 4. За вікнами ніч, нескінченна зимова ніч. (М. Стельмах). 5. Я вірю в народ, що живе на Дніпрі, у сили його нездоланні. (М. Луків).

459. Прочитайте. Порівняйте вимову та написання виділених слів. Поясніть їхнє значення.

І зірок незлічénні отари миготіли мені у саду. <i>В. Симоненко.</i> Дивлюсь і дивуюсь красі природи. Яка незбагнénна її сила! <i>О. Довгий.</i>	Диких орд незлічені отари розтропили пращури мої. <i>В. Симоненко.</i> Маленький сірий птах, маліший від слюзини! Ти вічно прилітай з незба́гнених верхів! <i>За Б. Олійником.</i>

460. Прочитайте, правильно наголошуючи виділені слова. Перепишіть речення, поставте в цих словах знак наголосу.

1. Слова несказані і несказанні вливаються у душу. (П. Осадчук).
2. Кладає мороз на шибку візерунки з моїх чекань, нездійснених надій. (В. Крищенко). 3. Хай іншим їх незрівняні діла... А з мене досить вміти вкласти в слово хоч би одну краплиночку тепла. (За Д. Фальківським). 4. Той скромний кущ зробився невпізнаним. (Б. Остапенко). 5. Кругом шуміли дерева про невловленне. (Л. Храплива).

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

461. Від поданих прикметників утворіть і запишіть прикметники із значенням збільшеної ознаки. Суфікс -енн- виділіть.

Високий, глибокий, страшний, товстий.

◆ Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».

462. Перепишіть, уставте, де потрібно, пропущені літери.

1. Краса несказан..а була та цариця. (Дніпрова Чайка). 2. Краса душі — скарби нетлін..і, що їх плекати ми повин..і. (С. Брант). 3. У житті кожної людини рано чи пізно настає зорян..ий час. (В. Захарченко). 4. Сонце радіс..но вставало, сон..у землю цілувало. (А. Казка). 5. Мелодію прядуть бджолин..і хори на цвіті. (Є. Гуцало). 6. А невблаган..ий час минав. (М. Луків). 7. І ось уже всі квіти і травини видаються височен..им та густим лісом. (С. Васильченко).

◆ Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».

◆ Розкрийте значення фразеологізмів: сонне царство; рання пташка; пташиного молока бракує; осине гніздо; будувати повітряні замки. Визначте у фразеологізмах прикметники, поясніть їхній правопис. Усно складіть із фразеологізмами речення.

§31 НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ ЧЕРЕЗ ДЕФІС АБО РАЗОМ

463. Прочитайте речення. Визначте складні прикметники. Які з них утворені від словосполук (поєднання незалежних слів)? Які — від словосполучень (головного і залежного слів)? Зверніть увагу на написання складних прикметників разом та через дефіс.

У зв'язку з наявністю змішаних говорів встановити межі українсько-білоруських (українських і білоруських) етнічних земель досить важко. <i>З підручника.</i> Гросмейстер — найвище шахово-спортивне (шахове і спортивне) звання. <i>Зі словника.</i>	Весняні сільськогосподарські (сільське господарство) роботи розпочалися вчасно. <i>З газети.</i> Народнопісенні (народна пісня) мотиви покладені в основу багатьох творів М. Рильського. <i>З підручника.</i>

Через дефіс пишемо складні прикметники, які:

- утворені поєднанням незалежних слів (між ними можна вставити сполучник *і*: *українсько-білоруський (український і білоруський), мовно-літературний (мовний і літературний)*);
- означають поєднання смаків, кольорів або відтінків кольорів: *кисло-солодкий, синьо-жовтий, світло-зелений.*

Зверніть увагу: слова *жовтогарячий, човногарячий* пишемо разом, бо вони означають колір, а не поєднання кольорів.

Разом пишемо складні прикметники:

- утворені від головного і залежного слова словосполучення (між ними не можна вставити сполучник *і*): *народнопісенний (народна пісня), західноєвропейський (Західна Європа), білозубий (білі зуби).*
- першою частиною яких є числівник: *триповерховий, шестизначний.*

Орфограма
«написання складних слів
через дефіс або разом»

464. Прочитайте. Поясніть написання складних прикметників разом або через дефіс.

Українсько-французький, навчально-виховний, північно-західний, паровозобудівний, залізоплавильний, темно-зелений, триколірний, ясно-червоний, чорно-білий, семиповерховий, кароокій, ясно-голубий.

465. Від кожної пари слів утворіть складні прикметники, запишіть їх.

ЗРАЗОК Політика й економіка — політико-економічний.

Сиве волосся; південь і захід; пливти водою; п'ять днів; фізика і математика; білий і рожевий; легкі крила.

◆ Позначте у словах орфограму «написання складних слів через дефіс або разом».

466. Перепишіть. Обґрунтуйте написання складних прикметників.

1. У синьо-жовтих прапорах встає Богданова держава. (Д. Павличко). 2. Вітер буйногровий волю чує. (Л. Тендюк). 3. Краю мій коханий, небо твоє ніжно-голубе. (П. Перебийніс). 4. Кременезні зеленочубі дуби стояли супроти вітру. (М. Сингаївський). 5. А вітряк — немов жук шестикрилий. (О. Ведміцький).

◆ Визначте речення, ускладнене звертанням, поясніть у ньому розділові знаки.

467. Перепишіть, знімаючи ризики.

Славно/звісний ватажок

За літо/писними джерелами, Іван Сірко був людиною високо/моральною. Він був безсрібником, майже не вживав спиртного. Виняткова воєнна доблесть Сірка увійшла в легенду.

Сірко брав участь у селянсько/козацьких повстаннях XVII століття, які переросли у визвольну війну проти шляхетсько/польського панування.

Аж вісім разів обирався Сірко кошовим Запорозької Січі. Жодного разу не зазнав він поразки у походах проти турецько/татарських завойовників. Це підтверджують ново/знайдені історичні джерела.

З підручника історії.

◆ Позначте орфограми у виділених словах. Поясніть написання цих слів.

468. Перепишіть, від поданих у дужках слів утворюючи складні прикметники. Позначте у словах вивчені орфограми.

1. (Синій і жовтий) братчики — квіти лісові, як знамена київські в молодій траві. (Д. Павличко). 2. Братки — фіалка (жовтий, білий і синій) під соснами. (М. Доленго). 3. У Карпатах ростуть (високі гори) трави: тирлич жовтий і тирлич хрещатий. (З довідника). 4. А в долині, а в долині там дзвіночки (ясний, синій). (К. Перелісна). 5. А соняшник (золота голова) лице за сонцем поверта. (В. Сосюра).

◆ Поясніть розділові знаки у реченні з однорідними членами.

Письмовий переказ розповідного тексту з елементами опису природи

469. Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку. Доберіть заголовок.

У нього було рідкісне ім'я і дивовижне прізвище. Так само дивовижні були його картини. Звали його Архип Куїнджі. Татарською мовою це означає «золотих справ майстер».

Трирічним Архип лишився сиротою. Загинути не дали добрі люди. Коли став дорослим, вирішив вивчитися на художника, для цього й подався у Петербург. Для вступу в Академію мистецтв юнак не мав потрібних знань. Прийняли його за талант.

Провчився Куїнджі не дуже довго. Усе життя він писав картини, як умів. Але вмів таке, що нікому більше не вдавалося. Міг зобразити, як устає над рікою туман, як переливається сріблом іній, як світло-рожевими стають на світанку снігові замети.

Найвідоміша з-поміж картин Куїнджі — «Місячна ніч на Дніпрі». Велично тече широка глибоководна річка. Вода атласною стрічкою сяє у місячному сляві. Дрімують на березі біляві хатки під солом'яними стріхами.

А над землею височіє безконечне, бездонне небо. Сяє молодий місяць. Переливаються сріблом краєчки хмар.

Кожному, хто бачить полотно, здається, що він сам птахом летить над землею, вслухається у нічні шерехи, бачить переливи світла, дихає ароматом трав, квітів, ріки.

За Г. Ветровою.

- ◆ Визначте у тексті складні прикметники. Поясніть їхнє написання.
- ◆ Визначте стиль тексту, свою думку доведіть.
- ◆ Визначте, який тип мовлення покладено в основу тексту. З'ясуйте допоміжний тип мовлення. Свою думку доведіть.

Архип КУІНДЖІ.
Місячна ніч на Дніпрі

◆ Складіть і запишіть план тексту. За складеним планом напишіть переказ, уживаючи складні прикметники.

470. Прочитайте заголовки творчих робіт. Який тип мовлення (або поєднання яких типів мовлення) ви обрали б, працюючи над кожним із творів? Свій вибір обґрунтуйте.

- Наша мандрівка зимовим лісом.
- Зимовий сад від інею пухнастий.
- Лісова красуня ялинка.

💡 Складіть (усно) висловлювання на тему «*Як не любити зими сніжно-білої в Україні моєї?*». Поєднайте у висловлюванні розповідь та опис. Використайте кілька складних прикметників.

🦋 Прочитайте вірш. Що ви «побачили» і «почули»? Складіть усний опис саду (лісу, річки, степу) так, щоб той, хто його прослухає, «побачив» і «почув» зимову природу. За бажанням, опишіть подану в підручнику фотографію зимового Тернополя.

Зима. Мороз. Німує поле.
Заклякла річка в берегах.
І вкрите льодом віття голе
Тихенько дзвонить на вітрах.
А. Григорук.

§ 32 ПЕРЕХІД ПРИКМЕТНИКІВ В ІМЕННИКИ

471. Прочитайте речення. До виділених слів поставте питання. Визначте, що вони означають. Якими частинами мови є виділені слова?

Люблю дорогу, що вперед веде, і подорожніх бережу людей.

О. Довгий.

На ганку сиділа знайома нам панна.

М. Старицький.

Недалеко і неблизько в лісі лютий жив вовчисько.

За В. Лучуком.

Бересток зустрічав подорожніх могутньою своєю зеленню.

За Т. Осьмачкою.

На перехресті він здибав знайому.

М. Старицький.

Лимонний сік вечірньої зорі у лютому над Києвом розлито.

Є. Гуцало.

Прикметники можуть утрачати здатність виражати ознаки предмета і набувати здатності називати предмети і явища. Такі прикметники переходять в іменники. У мовленні вони вживаються для називання осіб або предметів і можуть мати при собі означення.

Порівняйте:

черговий учень — старанний черговий;

хворий юнак — слухняний хворий;

вихідний день — очікуваний вихідний;

учительська кімната — нова учительська.

472. Прочитайте. До виділених слів поставте питання, з'ясуйте їхнє лексичне значення. Якими частинами мови є ці слова у реченнях?

1. І тільки той, у кого серце чуле, хто вмiє берегти своє минуле і вмiє шанувати своє сучасне, лиш той майбутнє вивершить прекрасне. (М. Чубинський). 2. Там місяць, наче вартовий, на промінь сперся, мов на кий. (Б. -І. Антонич). 3. Треба було б хворому перед сном дати калини з медом. (Олесь Гончар). 4. Два недужих сіли й казан борщу з'їли. 5. Був у Коцюія гаманець, в нім повно золотих. (Народна творчість).

473. Прочитайте. Визначте прикметники, які в поданих реченнях є іменниками. Свою думку доведіть. Укажіть відмінки цих слів.

1. Не буде більше бідних і багатих, земля всіх нагодує. (М. Коцюбинський). 2. Відшукую найдужчих і з ними в майбутнє піду. (Л. Забашта). 3. Складне згортається в просте. (М. Пасічник). 4. Не скупий володіє багатством, а воно ним. 5. Потрібний, як лисому гребінь. 6. Це такий, що не уступить ні кінному, ні пішому. (Народна творчість). 7. Вперед мерщій, вперед, мій карий! (М. Чирський). 8. І для любої розмови мила вийшла на поріг. (В. Сосюра).

Руслан ВИГОВСЬКИЙ:
Щасливого майбутнього!

◆ Визначте, якими частинами мови є виділені слова у фразеологізмах: як **мокре горить**; **заганяти на слизьке**; **пасти задніх**; **переливати з пустого в порожнє**. Розкрийте значення фразеологізмів, усно складіть із ними речення.

474. Зі словами кошовий, військовий, молода, набережна складіть і запишіть по два речення так, щоб ці слова були й іменниками, і прикметниками.

◆ Якими частинами мови є слова, що становлять назву замальовки Р. Виговського. Доберіть ще одну назву до малюнка.

ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ РОЗДУМУ

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

Усний докладний переказ
розповідного тексту,
що містить роздум

475. Прочитайте байку Езопа. Які типи мовлення поєднано в її тексті? Який тип мовлення є основним? Свою думку доведіть. До якого типу мовлення належить виділений уривок? Чому ви так вважаєте?

Хліборобові діти між собою не мирилися. Батько їх часто умовляв, але слова не допомагали. Тоді хлібороб вирішив вплинути на них ділом і сказав принести в'язку різок. Коли в'язку принесли, батько наказав дітям зламати її. Ті не змогли цього зробити. Батько розв'язав в'язку і дав кожному по різці. Сини легко переламали їх.

Тоді батько промовив: «Будьте завжди дружними, тому що тільки злагода робить людей сильними й непереможними!»

Отже, важко подолати людей, коли між ними панує згода.

Змістом роздуму є встановлені людиною причиново-наслідкові зв'язки між предметами та явищами.

До роздуму можна поставити загальне питання чому?

Наприклад: *Недружних людей легко перемогти (чому?), тому що незгода робить їх слабкими й безпорадними.*

Роздум буває розгорнутий і стягнений.

Розгорнутий роздум складається з трьох частин.

У першій висловлюється думка, яку потрібно довести, — теза. У другій частині — доказ (або кілька доказів) на доведення тези. У третій — міститься висновок.

Такий роздум називається роздумом-доведенням.

Стягнений роздум-доведення складається з двох частин: тези й доказу (доказів).

476. Роздивіться схеми. Виконайте подані після них завдання.

СХЕМА РОЗГОРНУТОГО РОЗДУМУ-ДОВЕДЕННЯ

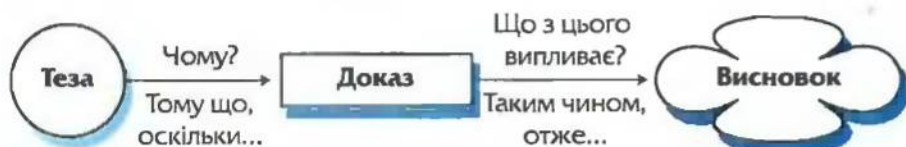
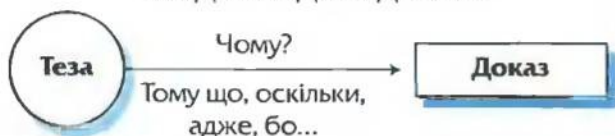

СХЕМА СТЯГНЕНОГО РОЗДУМУ-ДОВЕДЕННЯ

◆ До кожної з поданих тез доберіть доказ і усно побудуйте роздуми-доведення — стягнений і розгорнутий.

ЗРАЗОК ► *Бережи честь змолоду, тому що виправляти допущені в молодості помилки буває дуже важко. (Стягнений роздум).*

Бережи честь змолоду, тому що виправляти помилки молодості буває дуже важко. Отже, намагайся не порушувати правил людського співжиття вже змалку. (Розгорнутий роздум).

- Найріднішою людиною для кожного є мати, тому що
- Спілкування рідною мовою має приносити радість, оскільки
- Володіти комп'ютером сьогодні необхідно, через те що

§33 НАПИСАННЯ Й ВІДМІНЮВАННЯ ПРИЗВИЩ

477. Прочитайте і зробіть висновок: чи відмінюються чоловічі прізвища на -енк (о), -чук, -ук? Чи відмінюються жіночі прізвища з цими суфіксами?

Зверніться до Олега Костенка.

Спитайте в Оксани Костенко.

Передайте Петрові Бондарчуку.

Поясніть Олені Бондарчук.

Порадьтеся з Іваном Сидоруком.

Домовтеся з Марією Сидорук.

◆ Чи відмінюються чоловічі прізвища з нульовим закінченням і основою на приголосний (*Білаш, Шевчук*)? Чи відмінюються жіночі прізвища на приголосний?

◆ Провідмініняйте усно: *Ніна Іщенко, Петро Іщенко, Назарій Яремчук, Світлана Яремчук, Леся Лупій, Олесь Лупій.*

478. Прочитайте. Доберіть і запишіть по два прізвища — чоловіка й жінки — прикметникового походження. Виділіть у прізвищах суфікси.

Прізвища прикметникової форми на *-ський, -зький, -цький* посідають третє (після прізвищ на *-енко* та *-чук, -ук*) місце серед українських прізвищ.

Поширеним типом родових прізвищ є найменування, утворені від назв населених пунктів з допомогою суфіксів *-ськ(ий), -цьк(ий), -зьк(ий)*: *Любомирський* (від *Любомирськ*), *Порицький* (від *Порицьк*), *Острозький* (від *Острог*).

За Л. Масенко.

Російські прізвища прикметникової форми передаємо з дотриманням норм українського правопису.

Російська літера е передається українською є:

- якщо в українській мові є споріднене слово з постійним **і**: рос. *Репин* — укр. *Рєнін* (бо *ріна*);

- у суфіксах **-єв, -єєв**, якщо вони стоять після шиплячих, **р** або **ц**: рос. *Бондарєв* — укр. *Бондарєєв*, рос. *Плещєєв* — укр. *Плещєєєв*.

Російську літеру и передаємо українською и:

- після шиплячих та **ц**: рос. *Сажин* — укр. *Сажин*, рос. *Пуцин* — укр. *Пуцин*, рос. *Синицын* — укр. *Синицин*;

- якщо в українській мові є споріднене слово з **и**: рос. *Тихомиров* — укр. *Тихомиров* (бо *тихий і мир*);

- у суфіксах **-ик-, -иц-, -ич-, -иц-**: рос. *Стариков* — укр. *Стариков*, рос. *Куницын* — укр. *Куницин*, рос. *Ганич* — укр. *Ганич*, рос. *Радищев* — укр. *Радищев*.

Літері ё в російських прізвищах в українській мові відповідають:

- буквосполука **йо** (якщо ё позначає [йо]): *Соловійов*;

- буквосполука **ьо** (якщо ё позначає м'якість попереднього приголосного та [о]): *Корольов*.

Апостроф у прізвищах уживається за правилами українського правопису.

479. Прочитайте. Поясніть написання російських прізвищ прикметникової форми.

Лесков, Чехов, Белов, Лермонтов, Купрін, Житков, Муравйов, Снегірьов, Ільїн, Аляб'єв, Ананьєв, Чонкін, Гур'їн, Григор'єв.

480. Запишіть прізвища за алфавітом, уставляючи на місці крапок пропущені літери або апостроф.

Ш..шк..н, Бун..н, Блох..н, Турчан..нов, Тат..щєв, Ф..л..пов, Н..к..тін, Гол..ц..н, Вав..лов, Шаляп..н, Бабк..н, Мєчн..ков, Яковл..в, Єрм..лов, Тург..н..в, Леонт..єв, Н..красов, Медв..д..в, Лапт..в, Андр..в, Ш..ряєв, Сєлезн..ов, Ал..охін, Анан..їн, Арєф..єв, Мар..їн, Лук..янов, Трєт..яков.

Прізвища прикметникової форми на -ов, -єв (-єєв), -ів (-ів), -ін (-ін) відмінюються як іменники другої відміни, за винятком орудного відмінка: Виноградовим, Гаршиним, Ільїним.

481. Перепишіть, уставте пропущені літери. Визначте відмінки прізвищ.

1. Мальовнича пр..рода України надихала на зображення поєт..чних кра..видів художників Василя Троп..н..на, Миколу

Н..ст..рова, Архипа Куїнджі. (З календаря). 2. Під час навчання в Академії мистецтв Віктор Васн..цов познайомився і Іллею Р..піним, Миколою Пол..новим, Василем Сур..ковим та іншими живописцями. (І. Войцехівська). 3. Прем'єра опери Петра Ілліча Чайковського «Євгеній Он..гін» в Києві відбулася 1884 року. (З календаря).

482. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Ти учень Лисенка, ти України син. Але з рідні тобі і мужній Бород..н (М. Рильський). 2. Відомим фахівцем з географії України був Микола Дм..трієв. (З підручника). 3. Найперша радянська ЕОМ була створена в Києві Сергієм Олексійовичем Л..б..д..вим. (З журналу). 4. А друг мій Миша Ал..кс..єв мені Марлинського читав. (М. Рильський).

Складіть і запишіть висловлювання на тему «Що я знаю про походження свого прізвища».

Як ви гадаєте, чи впливає прізвище на долю людини? Свою думку обґрунтуйте й обговоріть з однокласниками.

Я знаю! Я знаю! Я знаю!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- » Що означає прикметник? На які питання відповідає?
- » Складіть усне висловлювання на тему «Для чого вивчають прикметники?».
- » На які розряди за значенням поділяються прикметники?
- » Проаналізуйте 2–3 тексти в підручнику зі свого улюбленого предмета щодо використання в них прикметників. Свої висновки запишіть.
- » Коли відносні прикметники стають якісними? Наведіть приклади.
- » Прикметники якого розряду мають ступені порівняння? Наведіть приклади.
- » Прикметники якого розряду мають коротку форму? Наведіть приклади. У чому полягає відмінність між повними і короткими формами прикметника?
- » Якими способами творяться прикметники? Наведіть приклади.
- » Пригадайте поетичні твори, які ви вивчали цього року на уроках української літератури. Який із них ви запам'ятали найбільше? Випишіть із нього два прикметники і зробіть їхній розбір як частини мови.
- » Порівняйте іменник і прикметник. Що в них спільного і що відмінного? За якої умови прикметники переходять в іменники?
- » Складіть лінгвістичну казку про дружбу Іменника та Прикметника.

ЧИСЛІВНИК

Іван СКОЛОЗДРА
На своєму полі (фрагмент)

§34 ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. КІЛЬКІСНІ Й ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ. ЧИСЛІВНИКИ ПРОСТІ, СКЛАДНІ ТА СКЛАДЕНІ

483. Прочитайте. До виділених слів поставте питання. Що ці слова означають? До яких частин мови належать?

Військо Запорозької Січі складалося з **тридцяти восьми** куренів. На початку визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького військо нараховувало **вісім тисяч** козаків.

Січове військо часом сплутують з реєстровим козацьким військом, яке польський король створив із найманців. Ця армія мала **шість** полків по **одній тисячі** козаків у кожному.

На початку війни проти польської шляхти один з полків реєстрового козацтва перейшов на бік Хмельницького. Інші **п'ять** полків приєдналися до січовиків пізніше.

Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького розпочалася 1648 року.

З підручника історії.

- ◆ Що передають цифри на письмі? Чи можна записати це словами? Якими частинами мови є такі слова?
- ◆ Чи є числівник самостійною частиною мови? Свою думку доведіть.
- ◆ З'ясуйте стиль тексту. Яке завдання виконують у ньому числівники?

 Чи є у вас улюблене «щасливе» число? Складіть висловлювання, у якому поясніть, чому воно вам подобається.

ЧИСЛІВНИК — самостійна частина мови, яка означає число, кількість або порядок предметів при лічбі.

Числівник відповідає на питання **скільки? котрий? котра? котрє? котрі?** Наприклад: *вісім, одинадцять, сто тридцять, дванадцятий, сорок третя, дев'яносто сьоме.*

484. Прочитайте. Укажіть речення, у якому числівники передають конкретну інформацію про кількість предметів. У яких реченнях числівники означають приблизну кількість і вживаються для образності й виразності?

- Тарасові Шевченку встановлено сімсот дванадцять пам'ятників в Україні і сімдесят п'ять за кордоном у двадцяти шести країнах світу. Зокрема у США — чотири, Франції — три, Росії — п'ять, Молдові — два.

Пам'ятник Тарасові Шевченку в Чернігові, установлений 1992 року

З довідника.

- Хай викидає вишня цвіт і двісті літ, і триста літ.
- Сусід наш по баштану — дід, йому під вісімдесят літ.

О. Кононенко.

Д. Білоус.

У мовленні числівники виконують дві функції:

- **інформативну (повідомляють про кількість чогось) — у висловлюваннях усіх стилів, а найчастіше — наукового, офіційно-ділового, публіцистичного;**
- **експресивну (надають образності, виразності) — у висловлюваннях розмовного й художнього стилів (входять до фразеологізмів, прислів'їв).**

485. Прочитайте фразеологізми, поясніть значення кожного. Визначте числівники. Яка їхня роль?

Два чоботи пара. Сім мішків гречаної вовни. Не мати дев'ятої клепки. На всі чотири боки. До сьомого поту.

◆ З двома фразеологізмами усно складіть речення. У якому стилі мовлення вживаються фразеологізми?

За значенням і граматичними ознаками числівники поділяються на кількісні та порядкові.

Кількісні числівники означають число або кількість і відповідають на питання скільки? (три, одинадцять, тридцять чотири, п'ятеро, три сьомі).

Порядкові числівники означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання котрій? котра? котрє? котрі? (третій, одинадцята, тридцять четверте, двадцяті).

Кількісні числівники змінюються за відмінками. Порядкові числівники змінюються за родами, числами та відмінками.

Числівники бувають різними членами речення: *Двоє третього не чекають. (Народна творчість). Світ широкий, а мати одна! (П. Осадчук). Вісім синів вдова мала, а дев'яту дочку. (Народна творчість).*

486. Перепишіть. Назвіть кількісні й порядкові числівники. Визначте відмінки кількісних числівників. З'ясуйте рід, число й відмінки порядкових.

1. І хоч у світі сторони чотири, я тут живу, бо я цей край люблю. (Л. Костенко). 2. Зажурилась моя парта, третя парта од вікна. (Б. Олійник). 3. Тринадцять руж під вікнами цвіло, тринадцять руж — чотирнадцята біла. (М. Вінграновський). 4. Їду з другом до третього друга у гості. (Д. Іванов).

◆ В останньому реченні підкресліть члени речення. З'ясуйте синтаксичну роль числівника.

487. Від кожного з позначених цифрами чисел утворіть кількісні й порядкові числівники, запишіть їх.

ЗРАЗОК 34 — тридцять чотири, тридцять четвертий.
16, 21, 45, 103.

◆ Запишіть словами дату і рік свого народження. Поставте питання до записаних числівників.

488. Прочитайте. Кількісні й порядкові числівники випишіть у дві колонки. Які слова не увійшли до жодної з колонок? Чому?

Шість, шестірка, шестеро, одна шоста, ушосте, шестірня, сотня, сто, сотий, усоте, одна сота, половина, одна друга, подвійний, переполовинений, по-друге, другий, двоє, двійка, два.

◆ Назвіть частини мови, які можуть мати числове значення. Наведіть приклади слів цих частин мови.

Кількісні числівники поділяються на розряди:

- **цілі числа (означають кількість предметів у цілих одиницях):** *п'ятнадцять, сорок;*
- **дробові (означають кількість частин, виділених у складі цілого):** *дві цілі і чотири сьомих, півтора, півтораста;*
- **збірні (означають кількість предметів, яку сприймаємо як єдине неподільне ціле):** *троє, шестеро, десятеро.*

Збірні числівники утворюються тільки від числівників два–двадцять та числівника тридцять. До збірних належать числівники обос, обидва, обидві. Від деяких збір-

них числівників утворюються числівники з пестливим значенням: *двійко, трійко, п'ятірко*.

Збірні числівники вживаються з іменниками, які:

- є назвами істот чоловічого роду (*п'ятеро хлопців, четверо коней, одинадцятько козаків*);
- належать до четвертої відміни (*шестеро каченят, семеро оленят*);
- є назвами неістот середнього роду (*двоє імен, троє вікон*);
- уживаються тільки у формі множини (*двоє ножиць, троє дверей*).

З іменниками жіночого роду та іменниками чоловічого роду — назвами неістот збірні числівники не вживаються.

За будовою числівники поділяють на прості, складні та складені.

- **Прості** мають один корінь: *два, п'ять, десятеро, сорок, сто*;
- **складні** утворені поєднанням двох коренів: *п'ятдесят, шістдесят, вісімдесят, дев'яносто, двісті*;
- **складені** утворені з двох і більше простих і складних числівників: *сорок три, двадцять вісім, сто п'ятдесят три, сімсот шістдесят чотири тисячі, три четвірти*.

Яків ГНІЗДОВСЬКИЙ.
Яблука у кошику

Складні числівники пишемо р а з о м: *п'ятдесят, вісімсот, чотириста*.

Складені числівники пишемо о к р е м о: *двадцять чотири, двісті дев'яносто три, дві п'яті, три цілі і вісім сотих*.

489. Прочитайте. Визначте числівники, що позначають цілі числа, дробові й збірні.

1. Ми ішли через поле двоє. (В. Симоненко). 2. Сідай швидко на коня: ще сто миль махнем до дня! (С. Руданський). 3. Хто з нас перший гедзя кинув? І я з за́палом, та й ти огонь-петрович! Тобі слово, ти — десятеро. (Панас Мирний). 4. Всі зайці вовків бояться, йде один, а бачать — двадцять. (І. Січовик). 5. Лісорубів тих у лісі налічив я двадцять вісім. (М. Познанська). 6. Хоч запаси води на Землі величезні, на прісну воду припадає лише два й одна друга відсотка. (П. Кравчук). 7. На частку України припадає п'ять і сім десятих відсотка площі Європи. (Ф. Заставний).

- ◆ Визначте числівники прості, складні та складені.
- ◆ Визначте фразеологізм, поясніть його значення.
- ◆ Визначте числівники у фразеологізмах: *два чоботи — пара; сім п'ятниць на тиждень; тридцять срібняків; в сто очей дивитися*. Розкрийте значення фразеологізмів.

Опишіть графічну роботу Я. Гніздовського, репродукція якої розміщена на попередній сторінці, уживаючи числівники різних розрядів.

490. Утворіть і запишіть словосполучення, вибравши з дужок потрібне слово.

ЗРАЗОК ➤ *Двоє вікон.*

Двоє (друзів, книжок); троє (будинків, пташенят); четверо (очей, днів); п'ятеро (сестер, братів); шестеро (машин, коліс); семеро (возів, саней).

- ◆ Вибір іменників обґрунтуйте.

491. Прочитайте словосполучення. У яких із них кількісні числівники можна замінити на відповідні збірні? Поясніть, чому така заміна неможлива у всіх випадках.

Шість друзів; дві школи; дві руки; три зошити; чотири фло-мастери; дванадцять дискет; десять однокласників; сорок учасників; п'ятдесят спортсменів; сімнадцять років; п'ятнадцять танцюристів; двадцять п'ять яблук.

492. Відгадайте загадки. Перепишіть їх, на місці крапок уставляючи числівники, де можливо, збірні.

ЗРАЗОК ➤ *Носять мене чотири ноги, показують двоє очей, двоє вух в мене слуха, а я всіх везу. (Кінь).*

1. Стоїть дуб, на ньому ... (гілка), на кожній гілці по (гніздо), в кожному гнізді по (пташеня). 2. Сам чорен, та не ворон, є ... (ріг), а не бик, ... (нога), та без копит. 3. У ... (мати) по (син).

Іменники при дробових числівниках завжди вживаються у родовому відмінку однини: три четв́ерті кілограма, трьом четв́ертим кілограма.

493. Передані цифрами числа запишіть словами.

$\frac{2}{3}$ кілометра, 0,14 гектара, 0,58 центнера, 0,25 тонни.

- ◆ Визначте відмінки іменників при дробових числівниках.
- ◆ Позначте в словах орфограму «м'який знак».

М'який знак пишемо після літери т лише в кінці числівників п'ять–дев'ятнадцять, а також двадцять і тридцять. У середині складних числівників (п'ятнадцять, п'ятдесят, шістсот, дев'ятсот) м'який знак не пишемо.

Орфограма
«м'який знак»

494. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставте, де потрібно, м'який знак.

1. П'ят.. разів засумнівайся, а тоді до діла збирайся. 2. У ведмедя десят.. пісень, і всі — про мед. 3. Розумна голова прогодує краще, ніж п'ят..десят.. лінивих рук.

495. Перепишіть, числа передайте словами. Визначте числівники на позначення цілих чисел і дробових. Укажіть числівники прості та складені.

Найбільша ріка України — Дніпро. Довжина Славути — 2 285 км. Інші великі річки України такі: Південний Буг, Дністер, Дунай. Довжина Південного Бугу — 792 км, Дністра — 1 362 км, Дунаю — 2 850 км, з яких у межах України — 164 км. Середній річний стік Дніпра становить 53,5 км, річний стік Дністра — 8,7 км, Південного Бугу — 3,4 км.

З підручника географії.

- ◆ Позначте в словах орфограми «велика літера» та «м'який знак».
- ◆ Поясніть закінчення іменників другої відміни у формі родового відмінка.
- ◆ Визначте речення, ускладнене однорідними членами, поясніть розділові знаки в ньому.

Хотинська фортеця, збудована у XIII–XVI століттях на березі Дністра

§ 35 ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Кількісні числівники виражають поняття числа, тому форм однини та множини, так само, як і роду, вони не мають (крім числівників *один і два*).

Отже, кількісні числівники змінюються тільки за відмінками.

496. Прочитайте прислів'я. Визначте числівники, з'ясуйте число і рід кожного.

1. Одна ластівка весни не робить. 2. Один цвіт не робить вінка. 3. Розумного пошли — одне слово скажи. 4. Від заздросців одні прикрощі.

497. Ознайомтеся з таблицею відмінювання та правилом. Перепишіть прислів'я, замінюючи цифри словами і ставлячи їх у потрібній формі.

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКА *один (одна, одне, одні)*

	ЧОЛОВІЧИЙ РІД	ЖІНОЧИЙ РІД	СЕРЕДНІЙ РІД	МНОЖИНА (для всіх родів)
Н.	<i>один</i>	<i>одна</i>	<i>одне</i>	<i>одні</i>
Р.	<i>одного</i>	<i>однієї (одної)</i>	<i>одного</i>	<i>одних</i>
Д.	<i>одному</i>	<i>одній</i>	<i>одному</i>	<i>одним</i>
Зн.	як Н. або Р.	<i>одну</i>	<i>одно(одне)</i>	як Н. або Р.
Ор.	<i>одним</i>	<i>однією (одною)</i>	<i>одним</i>	<i>одними</i>
М.	<i>(на) одному (однім)</i>	<i>(на) одній</i>	<i>(на) одному (однім)</i>	<i>(на) одних</i>

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ *два, три, чотири*

	ЧОЛОВІЧИЙ і СЕРЕДНІЙ РІД	ЖІНОЧИЙ РІД	ДЛЯ ВСІХ РОДІВ	
Н.	<i>два</i>	<i>дві</i>	<i>три</i>	<i>чотири</i>
Р.	<i>двох</i>	<i>двох</i>	<i>трьох</i>	<i>чотирьох</i>
Д.	<i>двом</i>	<i>двом</i>	<i>трьом</i>	<i>чотирьом</i>
Зн.	<i>два, двох</i>	<i>дві, двох</i>	<i>три, трьох</i>	<i>чотири, чотирьох</i>
Ор.	<i>двома</i>	<i>двома</i>	<i>трьома</i>	<i>чотирма</i>
М.	<i>(на) двох</i>	<i>(на) двох</i>	<i>(на) трьох</i>	<i>чотирьох</i>

Числівник один стоїть у формі того самого роду, числа й відмінка, що й іменник, із яким він пов'язаний за змістом: один школяр, одного школяра; одна дівчина, однією дівчиною, одне слово, в одному слові.

1. З 1 ягоди немає вигоди.
2. 1 пальцем голки не вдержиш.
3. Досить 1 сонця на небі.
4. На 2 панів 1 штани.
5. 2 брехуни 1 правди не скажуть.

◆ Визначте відмінки числівників.

498. Усно провідмінійте словосполучення: два портфелі, дві ручки, три слова, чотири дерева.

499. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки й поставлені в потрібній формі числівники. Визначте відмінки числівників.

1. Кінь на ... ногах, та й то спотикається.
2. Хто мовчить, той ... навчить.
3. За ... зайцями не женися.
4. Сидіти між ... стільців.
5. Виїхав на ... колесах.
6. Мишу й ... скиртами не розчавиш.
7. Де більше ... баб, там торг, де більше ... , — там ярмарок.

ДОВІДКА Два. Три. Чотири.

500. Ознайомтеся з таблицею відмінювання та правилами.

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ *п'ять, шість*

Н.	<i>п'ять</i>	<i>шість</i>
Р.	<i>п'ятьох, п'яти</i>	<i>шістьох, шести</i>
Д.	<i>п'ятьом, п'яти</i>	<i>шістьом, шести</i>
Зн.	<i>п'ятьох, п'ять</i>	<i>шістьох, шість</i>
Ор.	<i>п'ятьма, п'ятьома</i>	<i>шістьма, шістьома</i>
М.	<i>(на) п'ятьох, п'яти</i>	<i>(на) шістьох, шести</i>

Зверніть увагу: у знахідному відмінку числівники мають форму називного відмінка (якщо іменник, із яким сполучається числівник, означає неістоту) або форму родового відмінка (якщо цей іменник означає істоту): побачив сім столів; зустрів сімох однокласників.

◆ Перепишіть прислів'я, на місці крапок упишіть числівники *п'ять* або *шість* у потрібній формі. Визначте відмінок числівника у кожному з речень.

1. Знаю, як свої ... пальців.
2. Винному ... кар не присуджують і його ж ... батогами не б'ють.
3. Цей набалака, що й до ... лантухів не збереш.
4. Запасеного на трьох хлопців завжди вистачить на ... дівчат.

◆ Усно провідмінійте словосполучення: *шість сестер; сім нот; вісім оповідань.*

◆ Поясніть значення фразеологізму *тримати за сімома замками.*

З числівниками два, три, чотири в називному відмінку іменники вживаються у називному відмінку множини: Та було у матері чотири сини. (Б. Олійник).

Якщо числівники означають приблизну кількість, вони вживаються у формі знахідного відмінка і здебільшого стоять після іменника в родовому відмінку множини: будинків із п'ять; хлопців із двадцять.

501. Перепишіть, розкрийте дужки й поставте іменники в потрібній формі.

1. У два (голос) одну співаєм пісню. (А. Перерва). 2. Ой гуляли в полі два (мороз). (Б. Грінченко). 3. Два (горобець) зерна не поділили. (Б. Грінченко). 4. На світанку спускалися в долину чотири (вершник). (М. Старицький). 5. Зробив з мухи три (кожух). 6. Не клади два (гриб) до борщу, бо переборщиш. (Народна творчість).

◆ Розкрийте значення фразеологізмів: два чоботи — пара; три кити; на два fronti; у двадцять чотири години. Складіть із фразеологізмами речення (усно).

Збірні числівники двоє, троє, четверо і подібні у непрямих відмінках мають форми кількісних числівників два, три, чотири та ін.

Збірні числівники обидва, обидві, обоє відмінюються, як числівник два.

502. Перепишіть. Подані в дужках збірні числівники поставте у потрібній формі.

1. Матиму в цьому році (троє) китів: городину, коноплі і льон. (М. Стельмах). 2. Хазяйське око побачить більше, ніж очі (четверо) наймитів. (Народна творчість). 3. Він кожному з (п'ятеро) вдивлявся пильно в очі. (М. Бажан). 4. (Обоє) стало жарко. Обоє пекли раків. (С. Васильченко). 5. Така й від (семеро) собак відіб'ється. 6. Тікав від (восьмеро) вовків, а то копиця сіна. (Народна творчість). 7. Усього нас у батька-матері не менше (дванадцятро) в миску заглядало. (За Олесем Гончаром).

◆ Поясніть розділові знаки в реченні, ускладненому однорідними членами.

◆ Визначте фразеологізми, поясніть їхнє значення.

503. Усно провідмініайте словосполучення.

Семеро хлоп'ят; десятеро школярів; одинадцятро учнів; вісімнадцятро однокласників.

504. Ознайомтеся з правилом і таблицею відмінювання числівників. Провідмініайте словосполучення: п'ятдесят кроків; триста зошитів; шістсот учасників.

У складних числівниках на позначення десятків від 50 до 80 відмінюється тільки друга частина.

У складних числівниках на позначення сотень від 200 до 900 відмінюються обидві частини.

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ДЕСЯТКІВ		ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ СОТЕНЬ		
Н.	<i>шістдесят</i>	<i>двісті</i>	<i>сімсот</i>	<i>дев'ятсот</i>
Р.	<i>шістдесятьох</i> (<i>шістдесяти</i>)	<i>двохсот</i>	<i>семи́сот</i>	<i>дев'ятисот</i>
Д.	<i>шістдесятьом</i> (<i>шістдесяти</i>)	<i>двома́стам</i>	<i>семи́стам</i>	<i>дев'ятиса́м</i>
Зн.	<i>шістдесят</i> (<i>шістдесятьох</i>)	<i>двісті</i> (<i>двохсот</i>)	<i>сімсот</i>	<i>дев'ятсот</i>
Ор.	<i>шістдесятьма</i> (<i>шістдесятьома</i>)	<i>двома́стами</i>	<i>сьома́стами</i> (<i>сімома́стами</i>)	<i>дев'ятьма́-</i> <i>стами</i> (<i>дев'ятьмома́-</i> <i>стами</i>)
М.	(<i>на</i>) <i>шістдесятьох</i> (<i>шістдесяти</i>)	(<i>на</i>) <i>двохста́х</i>	(<i>на</i>) <i>семи́стах</i>	(<i>на</i>) <i>дев'я́тиса́х</i>

505. Перепишіть, на місці крапок уставте, де потрібно, м'який знак. Укажіть кількісні складні числівники на позначення десятків і сотень, визначте їхні відмінки. Поясніть особливості відмінювання таких числівників.

1. Запороз..ка чайка вміщала від п'ят..десяти до сім..десяти чоловік. (*В. Богаєвський*). 2. Українс..кий учений Агатангел Кримський володів п'ят..десятьма мовами. (*З підручника*). 3. Це був бад..орий, дужий чоловік років шіст..десяти. (*М. Старицький*). 4. Страуси живуть від тридцяти до сім..десяти років. (*З довідника*). 5. Л..одові береги Антарктиди поступово зміщують..ся на північ із швидкістю від п'ят..десяти до п'ятисот метрів на рік. (*З енциклопедії*). 6. «Гліаду» та «Одіссею» Гомер створив близ..ко вос..мисот років до нашої ери. (*З підручника зарубіжної літератури*).

◆ Позначте орфограми у виділених словах, поясніть написання цих слів.

506. Перепишіть, подані в дужках числівники поставте у потрібній формі.

1. Страус може розвивати швидкість до (п'ятдесят) кілометрів на годину. 2. Довжина язика в мурахоїда досягає (шістдесят) сантиметрів. 3. Своє єдине яйце альбатрос висиджує протягом (вісімдесят) днів. 4. За перші два роки життя слоненя набирає до (шістсот) кілограмів.

Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення *-а*.

Числівники *нуль, мільйон, мільярд* відмінюються як іменники чоловічого роду, другої відміни, м'якої та твердої груп, а числівник *тисяча* — як іменник жіночого роду, першої відміни, мішаної групи.

Слова *половина, третина, чверть* — іменники.

507. Прочитайте. Визначте числівники, поставте до них питання. З'ясуйте відмінки числівників.

1. До дев'яноста відсотків українців — музикальні, здатні до музикування. (С. Людкевич). 2. І хоча не здаються зіми, сорока морозів не страшно — то нас тільки лякають ними. (Д. Білоус). 3. Дорослий слон щодня з'їдає від ста до двохсот кілограмів рослинної їжі: трави, хмизу, гілок, листя, квітів і фруктів. (З енциклопедії).

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

508. Перепишіть, позначені цифрами числа передайте словами. Визначте відмінки числівників.

1. Коршаки та грифи живуть більше 100 років. 2. Качка живе до 40 років. 3. Лебідь може розвивати швидкість до 90 кілометрів на годину. (З географічного календаря).

◆ Ознаки якого стилю властиві реченням? Яка роль у них числівників?

◆ Провідмініайте словосполучення: *сорок глядачів; дев'яносто копійок; сто гривень*.

509. Прочитайте. З'ясуйте, у яких реченнях виділені слова означають конкретну кількість, у яких є символом неосяжно великої кількості. Якими частинами мови є виділені слова? Свою думку доведіть.

Об'єм мозку пітекантропа становив від восьмисот до тисячі кубічних сантиметрів. <i>З підручника.</i>	Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок, Є тисячі ланів, але один лиш мій. <i>В. Симоненко.</i>

◆ Лексичне значення слова *пітекантроп* з'ясуйте за тлумачним словничком.

510. Прочитайте, визначте, якими частинами мови є виділені слова. Свою думку обґрунтуйте.

1. Слон у цирку артист, він об'їздив сотню міст: Львів, Житомир, Яготин, Краків, Умань, Чигирин. (С. Шаповалов). 2. Мільйонам треба світла, волі, треба знати, як їх добивається. (І. Франко). 3. Пролітають дороги іномарки — я на них нуль уваги. (М. Красуцький).

- ◆ Визначте речення, ускладнене однорідними членами, поясніть у ньому розділові знаки.

У складених кількісних числівниках кожне слово відмінюємо і пишемо окремо.

511. Прочитайте. Визначте кількісні числівники, їхні відмінки.

Гагара, розуміється, птиця. Завдовжки вона від шістдесяти п'яти до сімдесяти п'яти сантиметрів. Крило в неї тридцять вісім сантиметрів, хвіст — шість.

Як побачите, що птиця на озері плаває, підійдіть і прикиньте хоча б приблизно. Якщо довжина її не сягає шістдесяти п'яти або сімдесяти п'яти сантиметрів, крило коротше або довше тридцяти восьми сантиметрів, а хвіст не шість, а п'ять або сім, так знайте, що то вже не гагара.

Коли всі виміри ви зробили й пересвідчилися, що то гагара, тоді можна й полювати.

За Остапом Вишнею.

- ◆ Визначте у числівниках вивчені орфограми.

 Чому цей текст викликав у вас усмішку? Пригадайте, які гумористичні твори ви вивчали на уроках літератури цього року. Розкажіть смішну історію, що трапилася з вами. Використайте прості, складні і складені числівники.

 Придумайте назву для гумористичного малюнка Наді Курбатової. Складіть і розіграйте діалог, який би міг відбутися між зображеними на ньому птахами. У репліках використовуйте числівники.

512. Перепишіть, визначте відмінки числівників. Поясніть особливості їхнього відмінювання.

1. Швидкість бігу гепарда — від ста двадцяти до ста сорока кілометрів за годину. 2. Ведмедиця вагою до ста кілограмів народжує ведмежат від вісімдесяти п'яти до ста сорока грамів. 3. Найпопулярнішим героєм кіно став Шерлок Холмс: його зіграли шістдесят вісім акторів у ста вісімдесяти семи фільмах. (З газети). 4. Зелене царство Землі налічує до двохсот тисяч видів рослин, з яких близько двадцяти тисяч росте в Україні. (З посібника). 5. Один відсоток сонячної енергії рівноцінний потужності ста сімдесяти мільярдів кіловат. (З енциклопедії).

513. Перепишіть, подані в дужках числівники ставлячи в потрібній формі.

За шкалою розумового розвитку, яку запропонували швейцарські

вчені, перше місце в природі посідає людина. Вона має до (двісті чотирнадцять) балів. Дельфін наділений приблизно (сто дев'яносто п'ять) балами. На третьому місці — слон. Він має до (сто п'ятдесят) балів. Мавпа — до (шістдесят три). Зебра — до (сорок два), жирафа — до (тридцять вісім), лисиця — до (двадцять вісім) балів. «Найтупішим» визнали бегемота, який набирає не більше (вісімнадцять) очок.

За В. Мезенцевим.

514. Перепишіть, позначені цифрами числа передайте числівниками. Визначте відмінки числівників, запишіть їх після слова в дужках.

ЗРАЗОК Біблію перекладено двома тисячами дев'яноста двома (Ор. в.) мовами. (Зі словника).

1. 8 000 000 000 років тому Земля була розжареною кулею. (З підручника). 2. 300 000 минуло років, як піднеслось перше людське чоло. (М. Доленго). 3. Активний словник людини із середньою освітою налічує від 1 500 до 4 000 слів. 4. Лексичний запас людини, яка багато читає, — близько 8 000 слів. (П. Таранов).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

У дробових числівниках чисельник (перша частина) відмінюється як відповідний кількісний числівник, а знаменник — як порядковий: двох третіх, семи десятих.

Дробові числівники півтора (півтори), півторапта — синоніми до числівників одна ціла й одна друга, сто п'ятдесят. Іменники при цих числівниках уживаються в родовому відмінку однини: півтора будинку (півтори хати), півторапта воїнів, а числівники півтора, півтори, півторапта не відмінюються.

515. Прочитайте. Визначте дробові числівники, з'ясуйте їхні відмінки.

Берегами Саргасового моря є великі морські течії, тому його площа змінюється від восьми і п'яти десятих до чотирьох мільйонів квадратних метрів. Щороку річки земної кулі виносять в океан близько сорока трьох і семи десятих тисячі кубічних кілометрів води.

З підручника географії.

516. Перепишіть, записуючи числа словами. Визначені відмінки дробових числівників запишіть у дужках.

1. Єдине дерево бук «виробляє» за годину 1,7 кг кисню. Протягом години бук споживає 2,35 м³ повітря. 2. Тропічний ліс укриває лише 7 відсотків території земної кулі, проте містить понад 4/5 усіх видів рослинного та тваринного світу планети. (З підручника).

517. Перепишіть, записуючи числа словами та ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі.

1,5 (блокнот); 1,5 (тарілка); 150 (кінь);
150 (книжка); 150 (серце).

◆ З двома словосполученнями складіть і запишіть речення.

Чим, на вашу думку, харчуються казкові герої? Складіть меню для Дюймовочки, Хухи-Моховинки, Фарбованого Лиса, уживаючи дробові числівники.

Едвард КОЗАК
Ілюстрація до казки І. Франка «Лис Микита»

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

Усний твір-роздум про вчинок людини

518. Прочитайте. Стисло розкажіть про вчинок хлопчиків від третьої особи.

Якось наша вчителька сказала, що Сашко захворів і комусь треба його провідати.

Приходимо ми. Лежить Сашко, горло замотане, книжку читає. А Сашкова мама саме на роботу поспішала. Каже: «На кухні суп доварюється. Через десять хвилин хворого мого нагодуйте». І побігла.

Вирішили ми Сашка розважити. Почали з Мишком співати. Тоді матроський танок виконали, який на святковий вечір готували. Підспівуємо собі, підборами гупаємо. Так добре в нас іще не виходило.

Тут дзвінок у двері. Вривається до кімнати дядько якийсь.

— Це неподобство! — кричить. — Я поверхом нижче живу. В мене робота термінова, а ви тупаєте по голові...

Ми йому пояснили, що прийшли провідати хворого. На це він відповів, що нас витримати — треба здоров'я, як у слона, мати. І пішов.

Ми увімкнули магнітофон. Але тут запах з кухні пішов. Це суп википів і вже згорів. Тоді ми вирішили ще заспівати або затанцювати.

Тут Сашко як затруситься:

— Не треба! — кричить. — Нічого не треба! Я тепер, мабуть, ще місяць хворіти буду...

За Я. Стельмахом.

- ◆ Чи можна сказати, що хлопці здійснили вчинок? Одним реченням сформулюйте його суть.
- ◆ Як, на вашу думку, оцінюють свій учинок самі хлопці?
- ◆ Як оцінив його Сашко? Як оцінить Сашкова мама? Вчителька?
- ◆ Дайте власну оцінку вчинкові хлопчиків.
- ◆ Визначте стиль уривка, свою думку доведіть.

Учинок — дія, що складається з таких складників: мотиву (зацікавленості, спонукання), наміру, мети, власне дії, наслідків, самооцінки вчинку та ставлення людини до оцінки цього вчинку іншими людьми.

519. Прочитайте. Який із варіантів закінчення цієї історії вибрали б ви, якби таке трапилося з вами? Чому?

По дорозі зі школи Вітя зайшов до магазину. На вітрині під склом виблискував омріяний мобільний телефон. Як же хотілося Віті його мати! Але грошій, які давали йому батьки, вистачало тільки на шкільні обіди. Хоч як заощаджуй, а на недешевий телефон не вистачить.

Вітя зітхнув і попрямував звичною дорогою. Вулиця була безлюдна, будинки стояли у глибині саду, навіть вікон не видно.

Кроків за п'ятдесят попереду прошкував дідок із поліетиленовим пакетом. І раптом цей дідусик упустив... гаманець.

Вітя був від дідка досить далеко, але йому було добре видно, де саме той гаманець упав. А дід іде собі далі й не підозрює, що його грошки лежать на дорозі.

Вітя ніколи в житті не взяв чужого. Щоправда, чуже ніколи з такою легкістю не йшло само йому до рук.

Вітя справді підійшов до гаманця, нахилився, підняв. Перша його думка була така...

I. «Тримайся, мобільнику! Куплю тебе, а ще до тебе картку, а потім і весь пакет... А ще куплю жуйку, шоколадку...

Я ж не винен, що в діда діряві руки, — продовжував міркувати Вітя. — У кишеню до нього я не залазив... Оце навіть якщо гукнути старого, не почує, певно, він ще й глухий... Не візьму того гаманця я, візьме хтось інший... Довго на дорозі гроші не лежатимуть...

Візьму я грошки! А якщо старий роззява схаменеться, повернеться та спитає, чи не я взяв загублені гроші, я йому скажу: «А ви бачили, як я їх узяв?»

Вітя схопив гаманець, швиденько порахував гроші й чимдуж кинувся до магазину.

На душі було незатишно й муляко. Але Вітя умовляв себе: «Матиму телефон — буде не до гризот сумління. Усе забудеться. Телефон важливіший!»

II. «Якщо я візьму ці гроші й куплю телефон, щось із моєю душею станеться. Ніколи не зможу я, навіть коли стану дорослим, схопити за руку злодія, не зможу сказати мерзотникові, що він мерзотник...

Це неправда, що ніхто не дізнається, що дідові гроші узяв я. Справді, дідусь іде й не озирається. Вікна будинків далеко. Людей

навкруги немає. А все-таки хтось бачить, як я отут стою, і знає, про що думаю... Це моя совість».

Наздогнав Вітя діда й повернув йому гаманець. Виявилось, що була у ньому вся дідова пенсія, а за неї йому місяць жити. Дідок заметушився, почав дякувати, усе хотів дати хлопцеві пакет кефіру чи молока — від хвилювання Вітя не розібрав.

На душі у хлопця було легко й чисто. Вітя згадував щасливе дідове обличчя. Він не знав, що чужа радість може зробити й тебе таким щасливим. Хіба може дорівнятися до цього щастя якийсь телефон!

За А. Потаповою.

◆ Дайте оцінку (усно) обом учинкам, про які йдеться у тексті, обґрунтуйте її. Розпочинайте так: «Цей учинок я вважаю правильним (благородним, непорядним, негідним), тому що...».

520. Дайте усні відповіді на запитання.

- Чи траплялося вам стати свідком благородного вчинку? Розкажіть про нього.
- Який учинок ви вважаєте благородним і чому?
- Чи доводилося вам спостерігати негідний учинок? Розкажіть.
- Який учинок ви вважаєте негідним і чому?
- Чи може один-єдиний вчинок змінити життя людини, яка його здійснила? Життя інших людей? Життя суспільства? Життя держави? Наведіть приклади таких учинків.

Твір-роздум про вчинок людини складаємо за таким планом.

1. Який саме людський учинок привернув мою увагу: з ким, де й коли це трапилось?
2. Що саме трапилось?
3. Як я оцінюю цей учинок і чому?

Як видно, другому пунктові плану має відповідати розповідь про вчинок. Кінцівка твору (вона відповідатиме третьому пунктові плану) має бути побудована у формі роздуму-доведення і складатися з:

- **тези** (наприклад: *цей учинок я вважаю благородним (негідним, неприпустимим)*);

- **доказу** (наприклад: *тому що завдяки цьому було врятовано людину*);
- **висновку** (наприклад: *отже, ця подія багатьом запам'ятається надовго*).

 521. За поданим вище планом напишіть твір про вчинок вашого товариша (сусіда, знайомого), який вам запам'ятався. Закінчіть твір роздумом, розпочавши його так: «Цей вчинок я вважаю благородним (негідним), тому що...»

 Обговоріть подані нижче теми з однокласниками. Напишіть твір-роздум на одну з них.

- Посієш учинок — виросте характер.
- Чи можна вважати вчинком образливе слово?
- Чи може один учинок зробити людину безсмертною?
- Буває вчинок — з самим собою поєдинок.

 Поясніть, як ви розумієте вислів видатного письменника Олеся Гончара «Немає в злочині геройства. Є тільки сором і ганьба».

Зв'язне мовлення

Говоріння

Складання діалогів із кількісними числівниками

522. Складіть і розіграйте діалог між шестикласником і продавцем магазину канцелярського приладдя. Хлопець цікавиться цінами на кулькові ручки, олівці й календарики, які хоче подарувати на свято своїм родичам. У репліках уживайте числівники на позначення кількості предметів і їхніх цін, а також людей.

523. Складіть і розіграйте діалог між однокласниками, які прийшли до книгарні, щоб порахувати, скільки коштуватимуть шкільні тлумачні та фразеологічні словники для всього класу, а також географічні атласи для свого й двох паралельних класів (відповідно 22, 40 та 35 осіб). У репліках діалогу вживайте числівники на позначення кількості книжок, а також їхніх цін.

524. Складіть і розіграйте діалог між бабусею та онукою, які роздивляються родинний альбом фотокарток. Бабуся розповідає про своїх батьків, сестер, братів, друзів, указуючи, якого вони були віку на час фотографування, зіставляючи вік старших і молодших. Онука розпитує, скільки дітей мав кожен із родичів, якою була різниця в їхньому віці. У репліках діалогу використовуйте кількісні числівники в непрямих відмінках.

§ 36 ВІДМІНЮВАННЯ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ

525. Прочитайте. Визначте числівники, поставте до кожного питання. До якого розряду за значенням вони належать? Визначте відмінки числівників. Чи можна визначити їхнє число? Зробіть це.

Українці часто згадують перших, других і третіх півнів. Перші півні співають опівночі, другі — перед зорею. Та найулюбленіші — треті півні, про яких ідеться в народних піснях, переказах, легендах. Подають голос вони на світанку.

Наші предки були переконані, що саме третім півням вони завдячують перемогою світла над нічною темрявою. Саме перед третіми півнями відступала нечиста сила. У третіх півнях вбачали провісників ранку, символ вогню й сонця.

Канадські вчені стверджують, що наші голосисті будильники — непогані астрономи, бо орієнтуються за зірками, зокрема за Конопусом. Перші півні співають, коли Конопус з'являється над горизонтом, другі — коли зірки ховаються за обрій. Чому ж півнів чути й тоді, коли зірок зовсім не видно?

За В. Ужченко.

◆ Розкрийте значення фразеологізмів: *до третіх півнів*; *як п'яте колесо до воза*; *дев'ятий вал*. Визначте у фразеологізмах числівники, з'ясуйте їхній розряд за значенням.

Порядкові числівники змінюються за родами, числами й відмінками. Вони відмінюються, як прикметники твердої групи (крім числівника *третій*, який відмінюється, як прикметник м'якої групи).

У складених порядкових числівниках відмінюється тільки останнє слово: *двадцять п'ятого, двадцять п'ятим, на двадцять п'ятому*.

Порядкові числівники, як і прикметники, узгоджуються у роді, числі і відмінку з іменником, від якого вони залежать.

526. Прочитайте фразеологізми. Визначте відмінки порядкових числівників. Поясніть, від чого залежать рід, число й відмінок порядкових числівників.

Закладати перший камінь; з першого кроку; грати першу скрипку; вийти на перші ролі; з перших рук; одна нога тут, а друга там; обернутися другим боком; друге дихання; до третього коліна; з третіх рук; як собаці п'ята нога; сьома вода на киселі; обминати десятою вулицею; одинадцятим номером.

◆ Поясніть значення фразеологізмів.

527. Ознайомтеся з таблицею. Виконайте подане після неї завдання.

ВІДМІНЮВАННЯ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ

	ЧОЛОВІЧИЙ РІД	ЖІНОЧИЙ РІД	СЕРЕДНІЙ РІД	МНОЖИНА (для всіх родів)
Н.	<i>сьомий</i>	<i>сьому</i>	<i>сьоме</i>	<i>сьомі</i>
Р.	<i>сьомого</i>	<i>сьомої</i>	<i>сьомого</i>	<i>сьомих</i>
Д.	<i>сьомому</i>	<i>сьомій</i>	<i>сьомому</i>	<i>сьомим</i>
Зн.	як Н. або Р.	<i>сьому</i>	<i>сьоме</i>	як Н. або Р.
Ор.	<i>сьомим</i>	<i>сьомою</i>	<i>сьомим</i>	<i>сьомими</i>
М.	<i>(на) сьомому</i> <i>(сьомім)</i>	<i>(на) сьомій</i>	<i>(на) сьомому</i> <i>(сьомім)</i>	<i>(на) сьомих</i>

◆ Провідмініяйте словосполучення: *шостий клас; шоста група; шосте помешкання; шістсот п'ятдесят четвертий учасник.*

528. Перепишіть, подані в дужках числівники ставлячи в потрібному відмінку. Визначте відмінок, число й рід числівників.

1. Кома і крапка — найдавніші розділові знаки, вони з'явилися в перших друкованих книгах у (шістнадцятий) столітті. (З журналу).
 2. Дівчина крутнула тумблер радіоприймача, і салон машини наповнили звуки (вісімнадцятий) століття. (П. Загребельний).
 3. В (двадцять перший) вагоні всі поснули, всі в полоні віртуальних сновидінь. (Ю. Рибчинський).
 4. Про гривню як грошову одиницю України йдеться в (дев'яносто дев'ята) статті Конституції.

◆ Поясніть, від чого залежить рід, число й відмінок порядкового числівника.

У датах назви місяців уживаються тільки у родовому відмінку однини: День Матері цього року відзначається чотирнадцятого травня. (З календаря).

529. Перепишіть, числа передаючи словами, а назви місяця ставлячи у потрібній формі.

1. День Незалежності України відзначають 24 (серпень).
 2. Прагнення народу до повної незалежності переконливо засвідчив референдум 1 (грудень) 1991 року.
 3. Конституцію України було ухвалено на 5 сесії Верховної Ради 28 (червень) 1996 року.

530. Прочитайте. Визначте порядкові числівники на позначення часу доби. Від чого залежить їхній рід, число, відмінок?

У полі, на луках, на узліссі ростуть петрові батоги. Вони прокидаються між четвертою і п'ятою годинами ранку. Для шипшини ранок настає рівно о шостій. Водяна лілія розкриває свої чашечки о сьомій годині. Курячі очка розпускаються о восьмій.

Коли ж побачиш, що розпускаються червоні тюльпани або сині дзвоники кручених паничів, то знай: минула восьма година ранку. А от нагідкі — справжні сплюхи. Вони прокидаються аж о десятій.

Квітковий годинник — не новина. Уперше квітковий годинник улаштував у своєму рідному місті шведський учений Карл Лінней. Було це років двісті тому.

За П. Утевською.

531. Дайте усну відповідь на запитання «О котрій годині?», якщо годинник показує: 7:30; 9:15; 12:45; 15:10; 17:55; 22:20.

ЗРАЗОК ▶ О 8:45 — о восьмій сорок п'ять, за чверть дев'ята.

◆ Відредагуйте словосполучення: пів сьомої години; початок у четвертій; без десяти хвилин три; зателефонувати після дев'яти.

Порядкові числівники на -сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний пишемо одним словом: двохсотий, п'ятитисячний, тримільйонний.

Такі порядкові числівники не можна плутати з однозвучними складними прикметниками: п'ятиповерховий.

532. Прочитайте. До виділених слів поставте питання. Які з виділених слів є порядковими числівниками (вказують на порядок при лічбі), а які — складними прикметниками (вказують на ознаку за кількісним складом).

У місті народився **тритисячний** мешканець.

Пісня була виконана у **п'ятитисячний** раз.

Газета має **тритисячний** наклад.

П'ятитисячний стадіон вітав переможців.

◆ Поясніть написання складних слів.

533. Ознайомтеся з послідовністю розбору числівника як частини мови, поданою на наступній сторінці. Прочитайте речення. Ужиті в них числівники розберіть як частину мови (письмово).

1. Вродлива сусідка несла на коромислі двоє відер води. (І. Сенченко). 2. Цей п'ятий полк тут сьомий день. Вперед не йде й назад не йде. (М. Бажан). 3. Цього літа старі лелеки вирощували п'ятьох лелечат. (Ю. Збанацький). 4. Не менше як дев'яносто відсотків інформації про навколишній світ усе ж таки доносять очі. (А. Мороз). 5. Нині до складу ООН входять понад сто шістдесят держав. (З підручника). 6. Льодовий панцир Антарктиди містить сім десятків світового запасу прісної води. (З календаря).

◆ Виділені слова провідмінійте (усно).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ЧИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

- Числівник, його загальне значення. На яке питання відповідає.
- Початкова форма (називний відмінок).
- Група за значенням і граматичними ознаками (кількісний чи порядковий).
- Розряд за значенням (для кількісних числівників).
- Рід, число, відмінок (якщо властиві).
- Який за будовою (простий, складний, складений).
- Синтаксична роль.

Зрадливий приятель страшніший від **ста** ворогів. (Народна творчість).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ЧИСЛІВНИКА

Ста — числівник, означає кількість, відповідає на питання *скільких?*
Початкова форма — *сто*. Кількісний. Ціле число. Ужитий у родовому відмінку. Простий. У реченні є додатком (разом з іменником).

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ЧИСЛІВНИКА

Ста — числ., означає кількість; поч. ф. — *сто*; кільк.; ціле число; Р. в.; прост.; додаток.

Зв'язне мовлення

Говоріння

Складання діалогів з порядковими числівниками на позначення дат і часу

534. Складіть і розіграйте діалог (телефонну розмову) між працівником театральної каси та гостем Києва (Львова, Одеси або іншого обласного центру). Приїжджий хоче замовити квитки на прем'єру в драматичному або музичному театрі. У репліках діалогу використайте деякі з поданих у рамці висловів.

Оперний театр в Одесі — один із найкрасивіших у світі

Хотів би придбати квиток на виставу від двадцять першого до двадцять п'ятого квітня; квитки на цей спектакль є лише на двадцять сьоме квітня; на жаль, я від'їжджаю двадцять шостого; до двадцять третього квитки на цю виставу вже продано; є квитки на ранок двадцять шостого; квитки привезуть вам у готель до двадцять другого квітня.

535. Складіть і розіграйте діалог (телефонну розмову) між школяркою та її старшою сестрою, які мають сьогодні увечері відвідати прем'єру в Національній опері (драматичному театрі, дитячому музичному театрі, театрі оперети або театрі ляльок). Дівчата домовляються про зустріч біля театру, говорять про тривалість спектаклю (до котрої години триває перше відділення, друге, коли закінчується вистава), про тривалість антракту. У репліках діалогу використайте якнайбільше порядкових числівників.

Зв'язне мовлення

Читання • Письмо

Замітка в газету типу роздуму про вчинок людини

536. Прочитайте. Про який вчинок розповідається в замітці? Як оцінює цей вчинок автор? Які докази наводить на підтвердження такої оцінки?

Небайдужість урятувала дитину

Увечері 23 лютого харківський школяр Денис Панченко повертався з тренування. У глибині двора, за засніженим дитячим майданчиком, він почув тихеньке дитяче схлипування. Пішов на плач. Схлипування віддалялося. Денис побрів через глибокий сніг. Понад годину блукав хлопець сусідніми дворами, намагаючись за тихеньким плачем наздогнати дитину.

Що могло робити самотнє маля так пізно у дворі? Як з'ясувалося, п'ятирічна Оленка загубилася ще уранці в універмазі. Звісно, мама підняла на ноги міліцію. Та хто ж знав, що дитинча самé піде розшукувати свою домівку, потрапить у інший район і, перелякавшись, почне ховатись у дворах?

Хлопчик привів маля до себе додому, де Денисові батьки відіграли й нагодували дівчинку. Вже за 20 хвилин за Оленкою приїхала її мама разом із працівниками міліції.

Невідомо, чи дожила б дитина до наступного морозного ранку, якби не Денисові небайдужість і наполегливість.

З газети.

◆ Яку мету ставив перед собою автор замітки? Навіщо розповів про випадок із дитиною та вчинок Дениса? Який висновок можуть зробити читачі?

- ◆ Дайте оцінку вчинкові хлопчика у формі роздуму. Чи варто було розповідати про цей випадок читачам газети?
- ◆ Який тип мовлення є у тексті замітки основним? Який допоміжним?
- ◆ Визначте стиль тексту замітки, свою думку доведіть.

 Уявіть, що вам запропонували стати головним редактором усеукраїнської газети для шестикласників. Як би ви її назвали? Які теми хотіли б розглянути? Які б замітки друкували насамперед? Поділіться своїми думками з однокласниками.

З а м і т к а — газетний інформаційний жанр, який стисло, виразно й оперативно повідомляє про конкретні, важливі й суспільно значущі факти.

Замітка має бути злободенною й обов'язково правдивою.

Текст замітки відповідає на запитання що? де? коли? відбулося. Замітка буває ще цікавішою, якщо в ній пояснено, як, з ким і чому це сталося.

Та частина тексту замітки, у якій ідеться про певний факт або подію, — це розповідь. У більшості випадків автор подає в замітці й власні роздуми з приводу події, про яку розповів. Як правило, це висловлена ним оцінка вчинку людини (теза) та докази на підтвердження цієї оцінки.

537. Прочитайте за особами. Використавши здобуту інформацію про вчинок хлопчиків, складіть замітку до газети. Інформацію, що її бракує (конкретний час і місце події, імена та прізвища учасників), домисліть.

Ми проходили повз старий колодязь із журавлем. Раптом з колодязя долинув якийсь звук. Ми прислухалися й почули плаксиве собаче скімлення. Хтось укинув до колодязя цуцика.

— Треба витягти, — сказав я.

— Я сідаю у цеберку й спускаюся, — сказав мій товариш Іван. —

А ти мене держиш.

— А де взяти мотузку?

— А он коза на вірьовці.

— Мме-е-е! — радісно проспівала відв'язана коза і негайно побігла у шкоду. Виховувати її нам не було коли.

Іван сів у цеберку, я взявся за мотузку. Операція почалася. Через півхвилини з колодязя почулося: «Стоп!» А ще через хвилину: «Тягни!»

Я тягнув, аж присідав. Нарешті з колодязя показалася Іванова голова.

Першим на землю ступив Собакевич. Це було кудлате, капловухе руде цуценя. За ним виліз Іван.

Блискучими намистинками цуценя глянуло на Івана, тоді на мене і заметляло кучим хвостиком. Так воно дякувало за порятунок.

За В. Нестайком.

◆ Завершіть складену вами замітку аргументованою оцінкою вчинку хлопчиків.

◆ Доберіть до замітки влучний і виразний заголовок. Наскільки важливим для газетної публікації є заголовок? Чому?

Напишіть замітку до шкільної газети про нову комп'ютерну гру, цікаву для ваших однолітків. Використайте числівники.

Доберіть аргументи і переконайте свою бабусю у корисності комп'ютерних ігор.

Я знаю! Я вмію! Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

» Що означає числівник? На які питання відповідає? Наведіть кілька прикладів ситуацій, де використання числівників бажане або необхідне.

» Назвіть основні функції числівника.

» Спробуйте визначити 16 слів, з допомогою яких твориться вся система числівників.

» У чому полягає відмінність між кількісними й порядковими числівниками?

» Які є розряди кількісних числівників?

» Чим відрізняються прості числівники від складних і складених?

» Як відмінюються кількісні числівники на позначення десятків і сотень? Наведіть приклади.

» Як відмінюються складені кількісні числівники? Складені порядкові?

» Проаналізуйте текст параграфа підручника географії (або історії) стосовно вживання числівників. Чи завжди їх ужито доречно? Розберіть як частину мови 2–3 числівники.

» Провідмініюйте числівники: *нуль, тисяча, мільйон, мільярд*. Сформулюйте правило.

» Складіть розпорядок свого робочого і вихідного днів, уживаючи числівники, що називають точний час. Сформулюйте кілька порад для тих, хто прагне правильно вживати словосполучення з такими числівниками.

» Якими членами речення бувають числівники?

» Складіть дерево свого роду, вказавши в ньому імена по батькові, прізвища та дати народження членів вашої родини. Цифри записуйте словами.

ЗАЙМЕННИК

Іван СКОЛОЗДРА
Автопортрет

§37 ЗАЙМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

538. Прочитайте. Замість яких частин мови вживаються виділені слова?

Якось між нами зайшла мова про доцільність людської усмішки, чи завжди цей порух уст буде потрібен людині, чи, може, в далекім майбутнім усмішка взагалі зникне, мов якийсь пережиток. Ліда, вислухавши нас, зауважила:

— Як це усмішка може зникнути? — дівча схмурило свої бровенята. — Коли щира усмішка, не награна... Коли в ній настрої чи ваше ставлення до когось... Та я певна, що люди майбутнього не зможуть без усмішки обійтись! — тон її не припускав заперечень.

— Дивись, яка вона категорична в питанні усмішки, — весело каже мій друг. — Але, очевидно, усмішка завжди завжди буде. Хіба можна уявити, скажімо, Джоконду неусміхненою? Навіть не усмішка, а тільки натяк, зачаток усмішки, тихе зоріння її, але в тому зорінні-мерехтінні вся суть людини, безмір її внутрішнього світу... Усмішка — це ж, власне, частка душі, її вияв, її світло, і тому вона, треба думати, вічно буде, Ліда тут має рацію...

За Олесем Гончаром.

Леонардо да Вінчі.
Джоконда

ЗАЙМЕННИК — самостійна частина мови, яка вказує на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називає їх.

Значення більшості займенників стає зрозумілим лише у конкретному реченні або тексті.

Наприклад: *Його весна ніколи не зів'яне, його «Кобзар» нікому не спалить.* (М. Рильський) — у цьому реченні йдеться про Тараса Шевченка.

Подібно до іменників, прикметників і числівників займенники відповідають на питання *хто? що? який? чий? скільки?*

Деякі займенники, як іменники, змінюються за відмінками. Інші, як прикметники, — за родами, числами та відмінками.

У реченні займенники найчастіше виступають підметом, додатком або означенням. *Давно я знаю все.* (Олександр Олесь). *Ту був іще малий котигорошок.* (М. Рильський). *Читаю знов твої листи.* (В. Сосюра).

539. Ознайомтеся з таблицею розрядів займенників.

ЗА ЗНАЧЕННЯМ І ГРАМАТИЧНИМИ ОЗНАКАМИ ВИДІЛЯЮТЬ ДЕВ'ЯТЬ РОЗРЯДІВ ЗАЙМЕННИКІВ:

Назва розряду	Займенники
ОСОБОВІ	<i>я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони</i>
ЗВОРОТНИЙ	<i>себе</i>
ПИТАЛЬНІ	<i>хто? що? який? чий? котрій? скільки?</i>
ВІДНОСНІ	<i>хто, що, який, чий, котрій, скільки</i>
НЕОЗНАЧЕНІ	<i>хтось, хто-небудь, абихто, щось, казна-що, дехто, деякий, хтозна-який ...</i>
ЗАПЕРЕЧНІ	<i>ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, жодний</i>
ПРИСВІЙНІ	<i>мій, твій, наш, ваш, свій, їхній, його, її</i>
ВКАЗІВНІ	<i>той (отой), цей (оцей), такий (отакий), стільки</i>
ОЗНАЧАЛЬНІ	<i>весь, всякий, кожний, сам, самий, інший</i>

◆ Прочитайте прислів'я. Визначте в них займенники, з'ясуйте, до якого розряду належить кожен із них.

1. Усяка травичка на своєму корені росте. 2. Стільки в небі зірочок, скільки в полі копичок. 3. Гречана каша хвалилась, ніби вона з маслом родилась. 4. Ніщо у світі не пропадає даремно. 5. Не одна у світі криниця, можна з абиякої напитися. 6. Син мій, а розум в нього свій. 7. Про когось іншого в нього промова, а про себе жодного слова.

§ 38 ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ І ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИК *себе*

540. Прочитайте. Які з виділених займенників указують на особу, котра говорить або пише (*мóвця*)? На особу, яка слухає або читає (*адресата мовлення*)? На особу чи предмет, про які йдеться? Чи завжди зрозуміло, про кого йдеться?

Ранками я сідав на велосипед і їхав до великого лісу. Ти тільки послухай, як це було! Велосипед сам собі вибирав стежки, розтинав лісові хащі, мужньо вилазив на косогори. Він усе прагнув стукатися об пеньки, залізати в баюри, я спересердя до нього балакав. Веломашина набиралася тям, робилася шовковою. Вона більше велася мною за кермо, аніж везла мене лісовими нетрями. Певно, тобі нелегко усе це зрозуміти.

У лісі мені ніколи не бувало сумно. Він завжди був наповнений для мене живими душами, я з ними однаково думав. Ліс був моїм домом, у лісі мене все вітало, і я всіх розумів — від велетня дуба до малої ялинки. Мабуть, тебе не здивує, що там я був щасливий.

За В. Коренчуком.

541. Прочитайте правило. У поданих нижче реченнях визначте особові займенники, з'ясуйте особу, число, відмінок кожного.

Особові займенники вказують на особу або осіб, які говорять або пишуть (*я, ми*), на особу (*осіб*), до яких звернене мовлення (*ти, ви*), на особу чи предмет, про які йдеться (*він, вона, воно, вони*).

Особові займенники змінюються за числами. Займенник *він* змінюється ще й за родами.

	ОДНИНА	МНОЖИНА
1 особа	<i>я</i>	<i>ми</i>
2 особа	<i>ти</i>	<i>ви</i>
3 особа	<i>він, вона, воно</i>	<i>вони</i>

Особові займенники надають мовленню особливості щирості, схвильованості, задушевності. Найчастіше вони вживаються у листуванні, у творах художньої літератури.

Особові займенники змінюються за відмінками. У непрямих відмінках особові займенники мають іншу основу, ніж у називному (я — мене; ти — тобою).

У непрямих відмінках займенників третьої особи після прийменників з'являється приставний звук [н]: до нього, у неї, при них.

ВІДМІНЮВАННЯ ОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКІВ

	Перша особа		Друга особа		Третя особа	
	Однина	Множина	Однина	Множина	Однина	Множина
Н.	я	ми	ти	ви	він, вона, воно	вони
Р.	мене	нас	тебе	вас	його, її	їх
Д.	мені	нам	тобі	вам	йому, їй	їм
Зн.	мене	нас	тебе	вас	його, її	їх
Ор.	мною	нами	тобою	вами	ним, нею	ними
М.	(на) мені	(на) нас	(на) тобі	(на) вас	(на) ньому, ній	(на) них

1. Ми широкі душею. В нас кожен співа. (Б. Олійник). 2. Хочеш ти, щоб пісню я для тебе склав. (Олександр Олесь). 3. Я б тобі пісню приніс, якщо можна. (А. Малишко). 4. Як заснути мені, коли в серці пісні? (В. Сосюра). 5. Ви сказали кобзу взяти і заграти пісню вам. (Олександр Олесь). 6. Спів мій буде про вас трьох. (Олександр Олесь). 7. О пісне! Від народу кров і плоть ти узяла, щоб лиш йому служити. (М. Рильський). 8. А думи линуть, нема їм краю. (В. Сосюра). 9. Тужу за вами, солов'ї Вкраїни! (М. Рильський).

542. Придумайте назву до фотографії. Укажіть особу, число і відмінок зображеного на ній займенника.

543. Перепишіть прислів'я, подані в дужках особові займенники поставте у потрібному відмінку. Визначте особу, число, відмінок кожного займенника.

1. Ви (я) просіть, а я наче не хочу. 2. Ми з (ти), як риба з водою. 3. Комусь ніяково, а (я) однаково. 4. Є квас, та не для (ви)! 5. Ти розказуєш (він) про образі, а він (ти) про гарбузи. 6. Хоч поганий

тин, та затишно за (він). 7. Лякали щуку, що в озері (вона) топить будуть. 8. Від неправди люди не мруть, та вже (вони) більше віри не ймуть. 9. Хата з дітьми — базар, без (вони) — пустка.

◆ Поясніть появу приставного звука [н] у займенниках третьої особи.

544. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Визначте особові займенники, з'ясуйте їхню особу, відмінок та число.

1. Виростеш ти сину вирушиш в дорогу. Виростуть з тобою приспані тривоги. (В. Симошенко). 2. Закарпаття Я тобі дарую пісню цю що у душі вирує. (В. Сосюра). 3. Про що тобі мій краю заспіваю? (Олександр Олесь). 4. Я тебе не оспівав мріє! (В. Сосюра).

◆ Пригадайте, які звертання називаємо риторичними. Поясніть розділові знаки при звертаннях.

◆ Поясніть, чому особові займенники часто вживаються у реченнях зі звертаннями. У яких випадках уживаються займенники *ти*, *ви*?

Особовий займенник *ти* вживається за дружнього й теплому спілкування однакових за віком, молодших або добре знайомих співрозмовників.

Займенник *ви* передає поважливе, підкреслено шанобливе ставлення до старшої за віком або малознайомої людини. За офіційних обставин навіть добре знайомі дорослі люди найчастіше спілкуються на «ви».

У родині до старших (батьків, дідуся й бабусі) звертаються залежно від уподобань і традицій родини. За давнім українським звичаєм, до старших зверталися на «ви»: «Куди це ви, мамо?» — сполохано кинулись діти. (Б. Олійник). Проте теплота родинних стосунків цілком допускає звертання на «ти»: Рідна мати моя, ти ночей не доспала. (А. Малишко).

У листуванні повагу до адресата обов'язково підкреслюють написанням займенника *Ви* з великої літери. Дієслова та прикметники при займеннику *Ви* ставлять у множині.

Корисна порада: не варто використовувати займенники 3-ої особи в присутності тих, про кого йдеться, бо це не ввічливо.

545. Прочитайте речення. Поясніть уживання особових займенників *ти* — *ви*.

1. Привіт, уклін низький Вам, пані. (Олександр Олесь). 2. Мамо, я хочу поговорити з вами. (А. Малишко). 3. Таке ви кажете, дідуся, що й одповісти вам боюся. (Олександр Олесь). 4. Ми з музою були на «ти», хоч зустрічалися нечасто. (М. Доленго). 5. Душе моя, Ви є? (І. Драч). 6. Добрий день, Україно, тобі! (О. Лупій).

◆ Складіть і розіграйте діалог, у якому розкрийте значення фразеологізму *бути на «ти»*.

◆ Поясніть значення фразеологізму *іду на Ви*. Розкажіть про його походження.

◆ Розкрийте зміст прислів'я «*Будемо гостити то у вас, то у тебе*». Складіть два запрошення на сімейне свято для двох сімейних пар: літніх сусідів і друзів старшої сестри — студентів.

546. Прочитайте. Визначте зворотний займенник, з'ясуйте його відмінок у кожному з речень. Чи властиві цьому займенникові категорії роду й числа? Свою відповідь обґрунтуйте.

1. Не можна створити нічого, не вкладаючи в твір себе. (М. Доленго). 2. Ти не милуйся сам собою, як кажуть, ніс не задирай. (С. Олійник). 3. Та не для себе, а в собі будуйте Україну! (Д. Павличко).

◆ Визначте фразеологізми, поясніть їхнє значення.

Зворотний займенник себе не має форми називного відмінка, роду й числа.

Цей займенник має стосунок до виконавця дії й може стосуватися всіх трьох осіб: Я (ти, він) стримав себе.

547. Роздивіться та проаналізуйте таблицю відмінювання.

ВІДМІНЮВАННЯ ЗВОТНОГО ЗАЙМЕННИКА себе

Н.	—
Р.	себе (до себе)
Д.	собі
Зн.	себе
Ор.	собою
М.	(на) собі

Зверніть увагу на правильне наголошення займенника себе у родовому відмінку!

◆ Перепишіть речення, на місці крапок уставте займенник себе в потрібній формі. Визначте його відмінок у кожному реченні.

1. Брехун ... ворог і людям зло робить. (Г. Квітка-Основ'яненко). 2. Мені хочеться показати ... веселим і цікавим. (Ю. Яновський). 3. Тут кожен сам ... пан, живе за своїм законом. (Л. Костенко). 4. Він пам'ятав ... ще від часів потопу. (Б. Олійник).

◆ Визначте вжиті в реченнях фразеологізми, поясніть їхнє значення.

548. Прочитайте. Поясніть значення фразеологізмів. Визначте відмінок зворотного займенника в кожному з них.

Показати себе на ділі; володіти собою; бути вірним собі; узяти себе в руки; рвати на собі волосся; викликати вогонь на себе; тішити себе думкою; брати собі в голову; бути не при собі; спалити за собою мости; шукати себе.

Складіть усне висловлювання на тему «*Будьте схожі самі на себе*».

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

Усний твір-оповідання за жанровою картиною

Існують такі жанри (різновиди) живопису: пейзаж, інтер'єр, портрет, натюрморт, побутовий жанр.

Твори побутового жанру (жанрові картини) відображають епізоди з повсякденного людського життя. Такі картини розповідають про людину у праці й на відпочинку, у святкових і буденних обставинах.

Картини побутового жанру «вихоплюють», увиразнюють моменти, які найточніше характеризують людину.

Художників, які змальовують сцени з буденного людського життя, називають жанристами.

549. Роздивіться репродукцію картини Тараса Шевченка «Селянська родина». Прочитайте текст.

Тарас ШЕВЧЕНКО.
Селянська родина

Картина Тараса Шевченка «Селянська родина» належить до побутового жанру.

На полотні зображено стареньку хату під солом'яною стріхою й куточок подвір'я. Наприкінці довгого літнього дня тут зійшлася селянська сім'я: батьки, їхній маленький синочок та старезний дід.

Ненароком малюк розбив горщика. Першим бажанням батька було покарати сінка за шкоду. Мати лагідним жестом заступається за дитину. Заспокоєний батько в одну руку бере люльку, другою тягнеться до маляти, щоб його приголубити.

Біля людей крутиться цікавий до всього песик.

Неподалік на призьбі гріється в промінні призахідного сонця сивий дідусь. Він заглиблений у свої думки й не дослухається до того, що відбувається на подвір'ї.

Поет і художник Тарас Шевченко був чудовим знавцем народного побуту.

За Д. Степовиком.

Чи знаєте ви, що Тарас Григорович Шевченко був талановитим художником світового рівня? Підготуйте виставку репродукцій його картин і розкажіть однокласникам про ті з них, які сподобалися вам найбільше.

550. Роздивіться репродукцію жанрової картини «Святочне ворожіння». Дайте усні відповіді на подані запитання.

- Що могло відбуватися перед зображеним на картині моментом?
- Що могло трапитися після зображеного на картині?
- Якби за змістом картини вам довелось скласти оповідання, якій із частин його композиції (зав'язці, кульмінації чи розв'язці) могла б відповідати картина? Чому?

551. Роздивіться репродукцію картини А. Чебикіна «Канікули». Прочитайте запропоновані зав'язку та кульмінацію, самі придумайте розв'язку. Усно складіть фантастичне оповідання за жанровою картиною.

Микола ПИМОНЕНКО.
Святочне ворожіння

Зав'язка. *Одного ранку хлопчик, який відпочивав в селі у бабусі, вирушив на риболовлю. Йому вдалося зловити лише одну рибку...*

Кульмінація. *Випущена в банку з водою риба заговорила людським голосом і попросила...*

Розв'язка: ...

Андрій ЧЕБИКІН.
Канікули

◆ Доберіть до складеного вами оповідання заголовок, використавши особові займенники або зворотний займенник себе.

 Перегорніть сторінки підручника і знайдіть репродукції картин, які є, на вашу думку, жанровими, пейзажами, портретами, інтер'єрами. Який жанр живопису подобається вам найбільше?

§ 39 ПИТАЛЬНІ І ВІДНОСНІ ЗАЙМЕННИКИ

552. Прочитайте народні загадки та прислів'я. Загадки відгадайте. Розкрийте значення прислів'їв.

Хто день і ніч бродить і весь світ обходить?	Не кожен козак, хто списа має.
Що сирим не їдять і вареним викидають?	Вона знає, що у вас у борщі кипить.
Яка річка тече в роті?	Язик має і коняка, яка не балакала

- ◆ Визначте, якими є за метою висловлювання речення першої колонки. Прочитайте їх, дотримуючи правильної інтонації.
- ◆ Визначте, якими за будовою є речення другої колонки. Свою думку доведіть. Як поєднано між собою їхні частини?
- ◆ З'ясуйте роль виділених займенників у реченнях першої та другої колонок.

Питальні займенники *хто? що? який? чий? котрий? скільки?* вживаються для вираження питань про особу (*хто*) чи предмет (*що*), ознаки чи належність предмета особі (*який, чий*) або кількість і порядок предметів при лічбі (*скільки, котрий*). За допомогою питальних займенників будують питальні речення.

Питальні займенники *хто, що, скільки* не мають роду й числа, змінюються лише за відмінками.

У формі називного відмінка займенники *хто, що* виконують роль підмета: Хто кине тінь на ясне сонце? (В. Василяшко), у формі непрямих відмінків — додатка: Що робиш ти? Ти що надумав? (Олександр Олесь). Кому повім печаль мою? (М. Рильський).

Питальні займенники *який, чий, котрий* змінюються за родами, відмінками й числами.

У реченні вони найчастіше є означеннями: Який мені вітер у серце повіяв? (В. Сосюра). Чие кам'яне серце не зворушать похвали? (О. Іваненко).

Відносні займенники — ті самі, що й питальні (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*), але вживаються вони для зв'язку частин складного речення.

553. Прочитайте. Визначте питальні та відносні займенники. Свою думку обґрунтуйте.

1. Хто наш народ? Яка у нього доля? (В. Симоненко). 2. Тільки тим історія належить, хто сьогодні бореться й живе. (В. Симоненко). 3. Сіється, сіється сніг... Що я зробив? Що не зміг? (В. Сосюра). 4. Вже котрий день мороз на шибах узори креслить крижані? (Р. Братунь). 5. Якби знав я чари, що спиняють хмари... (І. Франко). 6. Що там робиться, бабусю? Сніг летить чи білі гуси?! (Олександр Олесь). 7. Нехай не знає втоми та рука, що добре зерно в добру землю сіє. (М. Рильський).

554. Перепишіть загадки, на місці крапок уставте питальні займенники. Визначте відмінки займенників. Загадки відгадайте.

Що (Н. в.) лежить надворі горою, а в хаті водою?

(Сніг).

Яка (Н. в.) зірка сніжно-біла на рукав мені злетіла?

(Сніжинка).

1. ... біла скатертина землю вкрила? 2. ... рук не має, а узори на вікнах вишиває? 3. ... вдень у небі гуляє, а ввечері на землю сідає? 4. У ... дірки не вивертиш? 5. ... бочкою по воду їдуть? 6. ... каменя немає в морі?

◆ Підкресліть у двох перших реченнях члени речення.

555. Прочитайте. Перепишіть лише складні речення.

1. Хто родичі твої? Хто братики й сестриці? Хто ввечері тобі розказує казки? (М. Рильський). 2. Копали цей колодязь чумаки, чії дороги пролягали в цих сивих степах. (Олесь Гончар). 3. Ми працюю любимо, що в творчість перейшла. (М. Рильський). 4. А що від того у віках зостанеться? На що ж потратив я своє життя? (Л. Костенко).

◆ Визначте у виписаних складних реченнях займенники, поясніть їхню роль. До якого розряду за значенням належать ці займенники?

◆ Прочитайте питальні речення, правильно їх інтонуючи. Визначте в них займенники, з'ясуйте розряд кожного.

556. Роздивіться таблицю відмінювання займенників, уміщену на наступній сторінці. Прочитайте речення. Визначте відмінки вжитих у них питальних і відносних займенників.

1. Ой чим же ти, мій краю, закрасився? (Б. Грінченко). 2. Мені дорога лише земля, з якої я расту. (Л. Костенко). 3. Якого коня тобі серед поля вготовила доля? (Б. Олійник). 4. Учися пробачати, юний друже, якою б кривда не була. (О. Лупій). 5. Живе поезія у мові, якої мати вчила нас. (М. Рильський). 6. Із ким ти всю ніченьку, пташко, співала в своєму саду? (Олександр Олесь). 7. Та до кого ж я літатиму? Кому в очі заглядатиму? (І. Драч). 8. Під чиїм же, коню, ми вікном? (Б. Олійник).

◆ Визначте речення, ускладнені звертаннями, поясніть у них розділові знаки.

◆ Провідмініайте усно словосполучення: який словник? чия книжка? котрє приладдя? чії поради? скільки зусиль?

ВІДМІНЮВАННЯ ПИТАЛЬНИХ І ВІДНОСНИХ ЗАЙМЕННИКІВ (хто, що, який, чий)

Н.	кто	що	який	чий
Р.	кого	чого	якого	чийого
Д.	кому	чому	якому	чийому
Зн.	кого	що	який (якого)	чий (чийого)
Ор.	ким	чим	яким	чийм
М.	(на) кому, кім	(на) чому, чім	(на) якому, якім	(на) чийому, чиему, чийм

ВІДМІНЮВАННЯ ПИТАЛЬНИХ І ВІДНОСНИХ ЗАЙМЕННИКІВ (чия, чие, чий, скільки)

Н.	чия	чие	чий	скільки
Р.	чией	чийого	чийх	скількиох
Д.	чийй	чийому (чиему)	чийм	скількиом
Зн.	чию	чие	чий (чийх)	скільки (скількиох)
Ор.	чиейю	чийм	чийми	скількиома
М.	(на) чийй	(на) чийому, чиему, чийм	(на) чийх	(на) скількиох

557. Перепишіть. Визначте займенники. З'ясуйте їхні розряди за значенням.

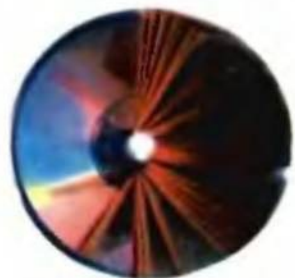
1. Хочу я троянди, що цвіте в саду. Скільки я для неї дивних слів знайду? (Олександр Олесь). 2. І хто вас на ці мандри підбивав? (Л. Костенко). 3. Є такі у світі речі, від яких душа сія. (П. Тичина). 4. А що б батьки твої сказали? (Олександр Олесь). 5. Хто ж простить мене мені?! (Б. Олійник). 6. Про що писати, брате мій? Про що співати? (І. Прокоф'єв). 7. Кому я рідний тут, на чужині? (Л. Костенко). 8. Я це стою? Чи хто інший? (Б. Олійник).

Складіть і запишіть речення, у яких займенники *хто, що, який, котрий* були б і питальними, і відносними (по два речення з кожним займенником).

Роздивіться плакат, поясніть його назву. Чи вважаєте ви доречним цей плакат на виставці «Українська мова — твого життя основа»? Свою думку обґрунтуйте.

Ольга ЗАЙЦЕВА
Плакат «Актуально у будь-якій формі»

§40 ЗАПЕРЕЧНІ І НЕОЗНАЧЕНІ ЗАЙМЕННИКИ

Ні в заперечних займенниках.

Дефіс у неозначених займенниках

558. Прочитайте. Випишіть виділені займенники і дайте відповіді на запитання: *від яких займенників вони утворені? За допомогою яких значущих частин слова? Які префікси й суфікси слугують для утворення таких займенників? Виділіть ці префікси і суфікси.*

1. Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ! (В. Симоненко). 2. Ми далі йшли, ніщо не спинювало нас. (І. Франко). 3. Як іноді важливо буває, щоб хтось виділив у людині щось гарне та й іншим підказав. (М. Стельмах). 4. Нехай вихваляє тебе будь-хто чужий, а не твої губи. (З Біблії). 5. Як до душі йому якась робота, так аж шкварчить вона йому в руках. (В. Винниченко).

Заперечні займенники заперечують присутність особи, наявність предмета, його ознак чи кількості: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки.*

Заперечні займенники утворюються від питальних додаванням префікса *ні-*: *ніхто, ніщо, ніким, нічого.*

Неозначені займенники вказують на невизначені особи, предмети, їхні ознаки або кількість: *будь-хто, хтось, хтозна-що, абиякий, скільки-небудь.*

Неозначені займенники утворюються від питальних додаванням префіксів (*дехто, абищо, будь-який, казна-чий, хтозна-скільки*) або суфіксів (*якийсь, котрийсь, хто-небудь*).

Заперечні та неозначені займенники відмінюються, як питальні займенники.

559. Прочитайте. Визначте заперечні й неозначені займенники, з'ясуйте їхні відмінки.

1. А відірвати нас від України нікому не вдавалось і на мить. (О. Лупій). 2. Хіба ж кого-небудь ми опечалимо? (Л. Костенко). 3. День минув без будь-яких пригод. (М. Старицький). 4. Твоя справедливість має перевищувати абияку несправедливість інших щодо тебе. (В. Брюгген). 5. Наша лінь нікого не розчулить. (В. Симоненко). 6. До нічого не треба й солі. (Народна творчість).

◆ Усно провідмініайте займенники: *хтось, ніякий, хтозна-скільки.*

560. Перепишіть, подані в дужках займенники ставлячи у потрібній формі. Визначте їхні відмінки і запишіть їх після займенників.

ЗРАЗОК Ніхто (Н. в.) нікому (Д. в.) вже ніщо (Зн. в.) не винен. (М. Лазарук).

1. Не заздри і не наслідуй (нічия) поведінки. (З Біблії). 2. Я не заздрю уже (ніхто). (В. Симоненко). 3. Не бери чужого нічого і не будеш боятися (ніхто). (Народна творчість). 4. Про це не треба знать (ніхто), бо це лиш наша таїна. (О. Лупій). 5. (Ніякий) віжок на собі не стерплю. (Л. Костенко).

◆ У перших двох реченнях підкресліть члени речення.

Заперечні займенники з ні пишемо р а з о м: ніхто, нікого, нікому.

Якщо між ні та займенником уживається прийменник, усі три слова пишемо о к р е м о: ні перед чим, ні за кого, ні в якому.

Орфограма
«ні в заперечних
займенниках»

561. Перепишіть, знімаючи риси.

1. Ні/хто не забутий. На попіл ні/хто не згорів. Солдатські портрети на вишитих крилах пливуть. (Б. Олійник). 2. Не сварися ні/з/ким без причини, якщо тобі зла не заподіяли. (Біблія). 3. Ні/що вселюдське не чуже мені. (Б. Олійник). 4. Щаслива я і ні/про/що не думаю. (Л. Костенко). 5. Жодне погане слово не зірвалося ні/в/кого з уст. (Олесь Гончар). 6. Ні/яка туга краси перемагати не повинна. (Леся Українка).

◆ Поясніть значення фразеологізмів: і говорити нічого; мати за ніщо. Складіть із цими фразеологізмами речення (усно).

 562. Прочитайте прислів'я. Зверніть увагу на наголошення виділених слів. Спробуйте сформулювати правило.

1. Як хтось не знав біди, то сам **ні**кому не pomoже. 2. Самовар кипить, та **ні**кому чай пить. 3. Красно говорить, а слухати **ні**чого. 4. Насмішки боїться навіть той, хто **ні**чого не боїться.

Неозначені займенники пишемо:

- **р а з о м** — з **аби-, де-, -сь:** *абихто, децо, чиясь;*
- **ч е р е з д е ф і с** — із **будь-, -небудь, казна-, хтозна-:**
будь-хто, казна-чим, хтозна-якими;
- **о к р е м о**, якщо **казна-, хтозна-, аби-, де-** стоять перед прийменником із займенником: *аби до кого, хтозна з ким.*

Орфограма
«дефіс у неозначених
займенниках»

563. Перепишіть, уставте пропущені літери. Визначте неозначені займенники, поясніть їхнє написання.

1. Нехай я буду казна-що, а не запорож..ць, коли сьогодні з нас один не дістане лицарської слави! Такий козарлюга на що-небудь здаст..ся. (П. Куліш). 2. Дух народу — незборима сила, коли люди не ждуть ман..и з неба, не заглядають комусь до рук, а діють. (Ю. Яновський). 3. Щоб висловлювати свою думку про будь-кого, треба бути готовим спр..йняти будь-яку думку про себе. (В. Брюгген). 4. Він не виносив сміття з хати, щоб хтось комусь не мовив щось. (В. Симоненко). 5. Хочет..ся теплим словом зворушити когось. (Д. Загул). 6. Повірить можна в будь-яку л..генду. (Л. Костенко).

◆ Позначте у словах орфограму «дефіс у неозначених займенниках».

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

◆ Визначте фразеологізми, поясніть їхнє значення.

564. Перепишіть прислів'я, розкрийте дужки.

1. (Будь)хто собі не ворог. 2. Гнів народу (будь)кому страшний. 3. (Де)чому вчилися, то дещо й знаємо. 4. Не первина — ні(з)чим додому! 5. Випробувана сироватка краща за (бозна)який кисляк. 6. (Казна)кому щодня неділя. 7. Хтозна(в)кого не проси, (будь)кого не перепрошуй. 8. Поганий той замок буває, котрий (будь)який ключ відмикає.

565. Перепишіть, знімаючи риси.

1. Зорі в морі у прозорій хто/сь розсипав у воді. (С. Черкасенко). 2. Я чекаю чого/сь, я притих. (В. Сосюра). 3. І жалем серце запеклось, що ні/кому мене згадати. (Т. Шевченко). 4. Кого/сь на пісню раптом потягло. (Б. Олійник). 5. Мама в будь/яку погоду п'є з криниці чисту воду. (І. Січовик). 6. А той, хто чинить казна-що, уміє взяти все нізачо й не вболівати ні за щб. (П. Біба).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

Складіть діалог між зображеними на фотографії іграшковими Бджілкою та Віслючком. У репліках уживайте якнайбільше неозначених і заперечних займенників. Діалог розіграйте у класі.

Дмитро КРАВЦІОВ.
Іграшки

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

Повідомлення на лінгвістичну тему

566. Прочитайте. Визначте стиль висловлювання, свою думку доведіть.

Науковий стиль обслуговує сферу науки, техніки, освіти, виробництва. Його основна функція — повідомлення знань, пояснення та аналіз явищ, доведення наукових припущень.

Ознаки наукового стилю такі: точність, чіткість, логічна послідовність у викладі думок, уживання термінології. Науковий виклад позбавлений емоційності.

На наукових конференціях та семінарах можна почути наукові доповіді та наукові повідомлення. Науковці складають і виголошують їх саме у науковому стилі.

Відповідно до вимог цього стилю учні мають будувати свої відповіді на уроках, а також повідомлення на засіданнях предметних гуртків, під час захисту робіт на Малій академії наук.

До виступу з науковим повідомленням на засіданні гуртка необхідно готуватися. Найкраще це робити в такій послідовності.

- Сформулювати тему повідомлення.
- Вивчити або повторити необхідні відомості з мови. Записати потрібні наукові терміни, за підручником або словником перевірити їхню вимову.
- Скласти план повідомлення.
- Дібрати приклади.
- Сформулювати висновки.
- Обміркувати унаочнення (дібрати або накреслити таблицю, схему).
- Усно переказати повідомлення за планом з використанням унаочнення.
- ◆ Назвіть відомі вам видання, статті в яких написані в науковому стилі.

567. Прочитайте план учнівського наукового повідомлення на лінгвістичну тему. Доберіть приклади. Сформулюйте висновки. Виголосіть повідомлення за планом.

СПІЛЬНЕ І ВІДМІННЕ МІЖ ПИТАЛЬНИМИ Й ВІДНОСНИМИ ЗАЙМЕННИКАМИ

План повідомлення

I. Спільне між питальними і відносними займенниками.

1. Вимовляємо й пишемо однаково (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*).

2. Відмінюються однаково.

II. Відмінне між питальними й відносними займенниками.

1. Питальні вживаються для вираження питань про особу, предмет, ознаку та кількість.
2. Відносні вживаються для зв'язку частин складного речення.
3. Вимовляємо в реченнях з різною інтонацією.

III. Висновки.

568. Складіть і запишіть до зошитів план лінгвістичного повідомлення на тему «Спільне і відмінне між заперечними і неозначеними займенниками».

- ◆ Підготуйтеся до виголошення на уроці повідомлення на лінгвістичну тему за складеним планом.

§41 ПРИСВІЙНІ ЗАЙМЕННИКИ

569. Прочитайте уривок з вірша Бориса Олійника. Визначте займенники, які означають належність предмета певній особі.

Це мій народ. Спогорда не дивись,
Що руки в нього з праці вузлуваті,
Душа його пречиста, яко свято.
А в серці дума й пісня обнялись.
Зоря любистком пахне над Дніпром.
Пливуть отари в надвечір'я з паші...
Це все — моє. Це все довіку — наше,
Але й твоє, якщо прийшов з добром.

Присвійні займенники вказують на належність чогось:

- *мій, наш* — першій особі;
- *твій, ваш* — другій особі;
- *їхній* — третій особі;
- *свій* — будь-якій особі.

Присвійні займенники змінюються за родами, числами й відмінками.

570. Прочитайте. Визначте присвійні займенники. На належність якій особі кожен з них указує?

1. Із чистоти родилась наша пісня, із чистоти родилось наше слово. (*М. Рильський*).
2. Моє серце в Україні і душа моя. (*Б. Чепурко*).
3. І душі наші — мов пісні. (*В. Симоненко*).
4. Твоє безсмертя в силі духу твого. Твоя тимчасовість у бездуховності твоєї. (*О. Довгий*).
5. У всякого своя доля і свій шлях широкий. (*Т. Шевченко*).

- ◆ У першому реченні визначте всі члени речення.
- ◆ Розкрийте значення прислів'я «Я не я, і хата не моя».

571. Розгляньте таблицю відмінювання займенників.

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИСВІЙНИХ ЗАЙМЕННИКІВ

Н.	<i>мій</i>	<i>моя</i>	<i>моє</i>	<i>мої</i>
Р.	<i>мого́</i>	<i>моєї́</i>	<i>мого́</i>	<i>мої́х</i>
Д.	<i>моєму</i>	<i>мої́й</i>	<i>моєму</i>	<i>мої́м</i>
Зн.	<i>мій, мого</i>	<i>мою</i>	<i>моє</i>	<i>мої, мої́х</i>
Ор.	<i>мої́м</i>	<i>моєю́</i>	<i>мої́м</i>	<i>мої́ми</i>
М.	<i>(на) моє́му, мої́м</i>	<i>(на) мої́й</i>	<i>(на) моє́му, мої́м</i>	<i>(на) мої́х</i>

◆ Перепишіть речення. Визначте присвійні займенники, їхні рід, число і відмінок позначте у дужках після кожного слова.

ЗРАЗОК У *мого́* (ч. р., одн., Р. в.) *роду сто доріг, сто століть у мого́* (ч. р., одн., Р. в.) *роду*. (І. Драч).

1. Хто не додержує свого слова, той сам себе зневажає. (*Народна творчість*). 2. Усе живе й цвіте в душі *мої́й*. (*В. Сосюра*). 3. Шука козак свою долю. (*Т. Шевченко*). 4. Я в казку дивную свою усю фантазію віллю. (*Олександр Олесь*). 5. А він заспівав матерів своїх пісню велику. (*Б. Олійник*). 6. І всміхнуться сині очі од пісень *мої́х*. (*В. Сосюра*).

◆ Провідмінійте словосполучення: *наша пісня; свій розум; їхнє свято*.

572. Перепишіть, подані в дужках присвійні займенники поставте у потрібній формі. Визначте їхні відмінки.

1. Люблю легенди (наша) родини. (*Л. Костенко*). 2. Про журбу (моя) співати доручив я солов'ю. (*Олександр Олесь*). 3. Люблю пісні (мій) краю. (*М. Рильський*). 4. Я принесу тобі (своя) надію. (*В. Симоненко*). 5. Пасуться коні під курганом, чекають вершників (свої). (*Л. Костенко*). 6. Юначе мій, (чиясь) мами сину! (*Б. Олійник*). 7. Кожна травинка має (своя) росинку. (*Народна творчість*). 8. Безсмертна у трудах (свій) бджола. (*Б. Олійник*).

◆ Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

Значення присвійних займенників можуть набувати особові займенники його, її, їхній у формі родового відмінка.

ПОРІВНЯЙТЕ:

*Це блудний син.
І хто його не знає?
І. Драч.*

*А її огорнула печаль.
Б. Олійник.*

*Була його дорога нелегка.
М. Рильський.*

*Уїї очах ворухнувся здогад.
М. Стельмах.*

Такі присвійні займенники, на відміну від особових, ніколи не мають приставного звуку [н].

573. Прочитайте. Визначте особові займенники, що набули значення присвійних.

1. Дніпро витікав з-під його руки. (Б. Олійник). 2. Світлі ідуть матері. Зір їх красою сія. (В. Сосюра). 3. Мати наша — сивая горлиця, все до її серденька горнеться. (Б. Олійник). 4. Син проснувся. Звучать його кроки. (В. Сосюра). 5. Мов бронзові колони, його руки. (Б. Олійник).

 574. Прочитайте прислів'я. До виділених слів поставте питання. Якими частинами мови вони є? Свою думку доведіть.

1. Наші їдуть, ваші йдуть, наші ваших підвезуть. 2. Побачиш своїх — кланяйся нашим. 3. Своїх не страхай, а наші й так не бояться. 4. «Помагай, Боже, нашим!» — «А котрі ж ваші?» — «Котрі подужають!»

◆ У формі невеликого оповідання розкрийте зміст прислів'я «До свого роду хоч і через воду».

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

Читання та складання діалогів із займенниками

575. Прочитайте діалог за особами. Поясніть, що спричинило непорозуміння. Перекажіть діалог, виправляючи помилки у вживанні займенників. Продовжіть розмову, розповідаючи про прочитані вами історичні твори.

— Знаєш, Дмитре, зараз я читаю історичну повість Михайла Старицького «Останні орли». Головна героїня книжки — дочка обозного Запорозького війська Дарина. Вона мені так подобається!

— Подобається книжка чи Дарина?

— Ну, звісно, книжка. Мені її порадила нова завідувачка міської бібліотеки. Вона така багата!

— Хто багатий, Оленко? Бібліотека чи завідувачка?

— Звичайно, бібліотека! В історичному відділі твори дослідника Запорожжя Дмитра Яворницького. Він мене зачарував!

— Хто зачарував? Дослідник чи відділ? Що ти, Оленко, говориш?

— Сама не знаю. Ти мене, Дмитрику, зовсім заплутав.

— Ти сама себе заплутала, бо неправильно вживаєш займенники.

 Поясніть відмінність у лексичних значеннях слів *плутати* і *путати*. Складіть із ними речення.

576. Прочитайте діалог за особами. Поясніть лексичні значення виділених слів. Зверніть увагу на вживання при займеннику *ви* дієслів у формі множини.

— Доброго ранку, Ольго Петрівно! Ви сьогодні повернулися з відпустки? Як ви посвіжіли! Стали ще гарнішою!

— Дякую, Тетянко, на добромu слові. Яка ти привітна й чемна дівчинка! Після спілкування з тобою завжди поліпшується настрій.

— Ольго Петрівно, я в захопленні від вашої елегантності й вишуканості. Ви надзвичайно гарні.

— Спасибі. Де ти навчилася робити компліменти, Тетянко?

— А хіба цього потрібно вчитися? Я ж правду кажу. Ви справді чарівні. Я щиро захоплююся вашою вродою й вашим смаком.

— Бог з тобою, дитино! Яка там врода! Я старша за твою бабусю.

— Вік не має значення. Вами всі милуються.

— А я в захопленні від твоєї гречності. Дякую тобі.

577. Складіть і розіграйте діалог між шестикласником, який забув ключі від помешкання, і його літнім сусідом. Збирається на грозу, тому сусід запрошує хлопця до себе, а той висловлює побоювання завдати йому клопоту. Зверніть увагу на вживання займенників та етикетних формул.

§ 42 ВКАЗІВНІ Й ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ

Вказівні займенники — *той, цей, такий, стільки*. Вони вирізняють предмети в мовленнєвій ситуації.

Займенник *цей* вказує на ближчий предмет, *той* — на більш віддалений у просторі або часі, *такий* — не тільки вказує на предмет, а й підсилює його ознаки. Займенник *стільки* вказує на невизначену або велику кількість предметів.

Займенники *той, цей, такий* змінюються за родами й числами. *Той, такий* відмінюються як прикметники твердої групи, займенник *цей* — як прикметник м'якої групи (крім орудного).

Займенник *стільки* змінюється лише за відмінками. У називному й знахідному відмінках при ньому стоїть іменник у родовому відмінку однини або множини: *стільки народу, стільки школярів*. У непрямих відмінках він узгоджується з іменником: *стількох школярів, стільком школярам*.

Займенники *та, те, ті, ця, це, ці, така, такі* в усній народній творчості та в поезії можуть мати нестягнені форми: *Не так тая Україна, як те горде військо*. (Народна творчість). *Доле моя, доле моя! Чом ти не така, як доля чужая?* (Л. Глібов).

578. Прочитайте. Визначте вказівні займенники, з'ясуйте їхній рід, число, відмінок.

1. Той не зна самоті крізь безлюдних степів, з ким живе Леонтовича спів. (М. Рильський). 2. Ходи по тій землі, що Каменяр ходив, і пий із тих джерел, які його поїли. (Л. Забашта). 3. Нічого кращого немає, як тая мати молодая. (Т. Шевченко). 4. А день такий, що тільки жити й вірити. (Б. Олійник). 5. Хотіла б я піснею стати у цю хвилину ясну. (Леся Українка). 6. Чому близька мені задума ця? (В. Сосюра).

◆ Про композитора Миколу Леонтовича прочитайте у довіднику «Видатні особистості».

579. Розгляньте і проаналізуйте таблицю відмінювання займенників.

ВІДМІНЮВАННЯ ВКАЗІВНИХ ЗАЙМЕННИКІВ

	ОДНИНА			МНОЖИНА (для всіх родів)
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	<i>той</i>	<i>та</i>	<i>те</i>	<i>ті</i>
Р.	<i>того</i>	<i>тієї, тої</i>	<i>того</i>	<i>тих</i>
Д.	<i>тому</i>	<i>тій</i>	<i>тому</i>	<i>тим</i>
Зн.	як Н. або Р.	<i>ту</i>	<i>те</i>	як Н. або Р.
Ор.	<i>тим</i>	<i>тією, тою</i>	<i>тим</i>	<i>тими</i>
М.	<i>(на) тому, тім</i>	<i>(на) тій</i>	<i>(на) тому, тім</i>	<i>(на) тих</i>

580. Перепишіть речення. Визначте вказівні займенники, з'ясуйте їхній рід, число, відмінки. Позначте їх у дужках після кожного слова.

1. Благословенні час той і година, коли земля ця цвітом процвіла.
2. Я знову їхав по Україні, по тих дорогах польових.
3. Немає людності такої, громади жодної нема, яка б із давнини глухої ішла по Всесвіту німа. (З творів М. Рильського).

Означальні займенники *сам (самий), весь, всякий, кожний, інший* змінюються, як прикметники: за родами, числами та відмінками.

Займенник *весь* відмінюється, як прикметник м'якої групи. Інші означальні займенники — як прикметники твердої групи.

Як і прикметники, означальні займенники мають стягнену форму (*усяка, кожна*) та повну нестягнену (*усякая, кожная*), а також коротку (*усяк, кожен*).

ПОРІВНЯЙТЕ:

*Кожна хвилинка дорога.
Народна творчість.*

*Кожна справа свого часу цікава.
Народна творчість.*

581. Прочитайте. Визначте означальні займенники. З'ясуйте рід, число, відмінок кожного.

1. І так же тут любі! Дніпро під самим порогом. (Л. Костенко).
2. На самій могилі дві тополі високіі, одна одну хилить. (Т. Шевченко).
3. «Заповіт» звучить Тарасів всього світу мовами. (Д. Білоус).
4. У кожній мові, в кожному слові краси майбутнього шукай. (М. Рильський).
5. І якось я знайшов таку вершину, що інші гори скиртами здались. (Б. Олійник).

582. Прочитайте. Визначте в реченнях фразеологізми, розкрийте їхнє значення. Які займенники входять до складу фразеологізмів?

1. Як Світовид, а може, як Купайло, стою із небесами сам на сам. (О. Шарварок).
2. За оцю роботу гойну, за веселу молотьбу віддаю на тиждень вольну: погуляй на всю губу! (Б. Олійник).
3. І я блукаю сам не свій. (Олександр Олесь).
4. А звісно, вони з іншого тіста! (М. Кропивницький).

◆ Поясніть значення фразеологізмів: *перед самим носом*; *з іншої (не з тої) опери*; *по самі вуха*; *усім серцем*; *з усієї сили*.

583. Перепишіть, уставте пропущені розділові знаки. Однорідні члени речення підкресліть. Визначте узагальнювальні слова (словосполучення). Якими частинами мови вони виражені?

1. Сьогодні усе для тебе озера гаї степи. (В. Симоненко).
2. Поля і ліси річки й озера все покриті таємничістю. (В. Малик).
3. Кругом хати росли кручені паничі й інші квіти айстри чорнобривці стояни. (Ю. Мушкетик).

◆ Складіть і запишіть три речення з однорідними членами та вираженими займенниками узагальнювальними словами при них.

584. Прочитайте і запам'ятайте правильні форми вживання займенників.

ПРАВИЛЬНО

*Дякую Вам
Пробачте мені
Котра́ година?
Кепкувати з нього
Телефонував йому*

НЕПРАВИЛЬНО

*Дякую Вас
Пробачте мене
Скільки годин?
Кепкувати над ним
Телефонував до нього*

- ◆ Складіть і розіграйте діалоги, які могли б відбутися на перерві між учнем та вчителем, уживаючи подані в таблиці словосполучення.

585. Прочитайте вірш. Визначте вказівні та означальні займенники.

Чому, сказати, й сам не знаю,
Живе у серці стільки літ
Ота стежина в нашім краю
Одним одна біля воріт.
Кудись пішла, не повертає,
Хоч біля серця стеле цвіт.
Ота стежина в нашім краю
Одним одна біля воріт.

За А. Малишком.

- ◆ Складіть висловлювання на тему «Куди веде мене моя стежина». Використайте займенники різних розрядів.

586. Ознайомтесь із послідовністю розбору займенника як частини мови.

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ЗАЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

- Займенник, його загальне значення.
- Початкова форма.
- Розряд за значенням.
- Рід (якщо є).
- Число (якщо є).
- Відмінок.
- Синтаксична роль.

Ранковий час озолочує **нас**. (Народна творчість).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ЗАЙМЕННИКА

Нас — займенник. Початкова форма — **ми**. Особовий. Ужитий в родовому відмінку множини. У реченні є додатком.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ЗАЙМЕННИКА

Нас — займ., поч. ф. — **ми**; особовий; Р. в.; мн.; додаток.

◆ Прочитайте речення. Визначте займенники. Розберіть їх як частину мови.

1. Щось було у мені і від діда Тараса, і від прадіда Сквороди. (В. Симоненко).
2. Хай кожного з правдорців обніме Тарас Шевченко, і всіх їх нехай пригорне Григорій Скворода! (Г. Білоус).
3. По нас пройшли нещадні коні ханів, але крізь наші душі не пройшли! (Б. Олійник).
4. Нашої заслуги в тім не бачу, нашої не знаю в тім вини, що козацьку бунтівливу вдачу нам лишили предки з давнини. (В. Симоненко).

Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- ▶ Яка частина мови називається займенником?
- ▶ Які особливості лексичного значення займенників? Чим воно відрізняється від лексичного значення іменників, прикметників, числівників?
- ▶ Якими ознаками займенники подібні до іменників? Прикметників? Числівників?
- ▶ На які розряди за значенням поділяються займенники? Доберіть із текстів підручників історії або математики приклади речень із займенниками різних розрядів. У якому з підручників займенники використовуються частіше? Спробуйте пояснити, чому.
- ▶ Як впливає вживання прийменників на відмінкові форми особових займенників? Наведіть приклади.
- ▶ Складіть пам'ятку доречного вживання особових займенників *ти* і *ви* в усному і писемному спілкуванні.
- ▶ У чому особливість відмінювання зворотного займенника?
- ▶ Як розрізнити питальні та відносні займенники? Наведіть приклади.
- ▶ Як пишемо заперечні та неозначені займенники? Наведіть приклади фразеологізмів, що містять такі займенники.
- ▶ Складіть таблиці відмінювання вказівних та означальних займенників.
- ▶ Намалюйте карту фантастичної лінгвістичної країни, у якій живуть займенники різних розрядів. Спираючись на теоретичні відомості про цю частину мови, розкажіть про закони цієї країни.
- ▶ Поміркуйте, яку наукову інформацію про займенники ви використовуватимете у щоденному спілкуванні.

Роздивіться фотографії. Схарактеризуйте передану на кожній з них ситуацію спілкування (скористайтеся таблицею, поданою на сторінці 17). Які теоретичні відомості і практичні навички, отримані вами протягом року на уроках рідної мови, допоможуть у виконанні цього завдання?

• ЛЕКСИКОЛОГІЯ

587. Прочитайте. Поясніть лексичні значення виділених слів. Визначте власне українські слова.

1. Мене причарувала рідна мова, рідна пісня, чисте повітря рідного краю. (*І. Нечуй-Левицький*). 2. **Повінь**, повінь! Річка повна, повновода — нема броду. (*Т. Щегельська*). 3. Грім гримить на **виднокраї**, нам веселку посилає. (*А. Камінчук*). 4. Ковила золотиться промінцями **осоння ранкового**. (*Д. Білоус*). 5. Я мрію будувала, як будинок, складала із малесеньких цеглинок. (*О. Довгоп'ят*).

◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте ці значення.

◆ Визначте стилістично забарвлені слова.

588. Перепишіть, виберіть із дужок потрібну літеру. Визначте слова іншомовного походження. Поясніть лексичне значення кожного.

1. При проведенні мовного турн(и, і)ру на різних землях України ентуз(и, і)асти вчать усіх бути небайдужими до рідного слова. (*З газети*). 2. Не якийсь чужий (и, і)нвестор, нам про нас розкаже Нестор. (*А. Камінчук*). 3. Х(и, і)мери треба добре розпізнати, щоб у житті найменші мати втрати. (*М. Василенко*). 4. Рожевий вечір, як фла-м(и, і)нго, над нами крила розпростер. (*Д. Луценко*).

◆ Позначте в іншомовних словах орфограми. Поясніть написання слів.

589. Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, літеру. Перевірте себе за словником. Поясніть лексичне значення іншомовних слів.

1. Візьміть мене на дужі крила хмаринок каравел..и! (*Л. Тендюк*). 2. Хмари на клавішах небес заграли інтермец..о. (*О. Довгоп'ят*). 3. Тетяна Петрівна згадала одну з улюблених бал..ад Шил..ера. (*О. Іваненко*). 4. Струнка, худенька пан..а варшав'янка на скрипці грала. (*А. Кравченко*). 5. А ми раніш на цій землі, ніж на своїй Ел..ада. (*М. Малахута*). 6. Слово «папарац..і» походить від прізвища спритного журналіста Папараццо. (*З газети*).

◆ Визначте речення, ускладнене звертанням, поясніть у ньому розділові знаки.

590. Прочитайте. Визначте застарілі слова. Які з них належать до історизмів, які до архаїзмів?

1. Частіше мусим згадувать старе ми, коли ще Борисфеном був Дніпро. (*А. Гризун*). 2. Перстом історії нам став козацький гарт. (*М. Дьомін*). 3. Чи чуєте, що пан писар глаголить? (*П. Куліш*). 4. Це козача левада й небо високе, чумаки із мажарами серед могил. (*М. Василенко*).

591. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте неологізми загальнономовні та авторські. Поясніть їхні лексичні значення.

1. Трав..нь ро..крилився гінким гіл..ям лапатолистих кленів. (Я. Камінецький). 2. Теплий дощик-сріблопад вимив наш с..огодні сад. (М. Вінграновський). 3. Стоять бігборди пишні і бе..ликі уздовж бетон..их велелюдних трас. (В. Скомаровський). 4. Дз..ленькали мобілки телефон..і. (С. Шевченко).

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

592. Прочитайте. Визначте діалектні слова, поясніть їхні лексичні значення.

1. Золотими джмеликами іскри з ватри рвуться просто до зірок. (М. Фенчак). 2. Там вітер небеса розхитує і покриває плай пільма, бо в озері Несамовитому арідник є, а дна нема. (С. Пушик). 3. Напечіть мені знов драпацьоників, мамо, котрі в місті зовуть «картопляні оладки». (М. Сіренко).

◆ З якою метою вживаються діалектні слова у художніх творах?

593. Прочитайте терміни. Які з них уживаються в науці? Які — в мистецтві? За тлумачним словником з'ясуйте значення кожного.

Квартет, катет, епітет, модуль, бароко, орфограма, пропорція, увертюра, етюд, літосфера, цивілізація, демократія, сольфеджіо, рельєф, гіпотенуза, перспектива, фіоритура.

• СЛОВОТВІР І ОРФОГРАФІЯ

594. Прочитайте. Визначте способи творення виділених слів.

1. Прилетіла пташка додому, заспівала пісню знайому, розтопила сніг у долині, засвітила проліски сині. (М. Людкевич). 2. Двоє підніжничків випурхнули на світ, двійко перших вісничків весни. (О. Довгий). 3. На розбуджену землю впадуть первоцвіти. (О. Кононенко). 4. І барвою рожево-голубою береться ніжно піднебесна вись. (Б. Стельмах). 5. Скільки подорожників уже приклала земля до своїх ран! (О. Довгон'ят). 6. Мареву не вариво, не нагодує. (Народна творчість).

◆ Визначте у виділених словах вивчені орфограми.

595. Перепишіть, уставте пропущені літери. Після виділених слів запишіть у дужках твірні слова або слова з твірними основами. Підкресліть літери, які позначають звуки, що чергуються за творення цих слів.

ЗРАЗОК ▶ Лиш правда є вічна (вік), а то все трава. (П. Тичина).

1. Перел..лася на т..расу молочна піна ч..ремшин. (Л. Костенко). 2. Соня..ники ро..кішними золотими реш..тами пер..сівали сонячне проміння. (М. Стельмах). 3. Наснились мальви, рута-м'ята, і скрип кр..ничний журавля. (П. Дворський). 4. Кожний ніжний рух сердечний в пісню срібну перел..ю. (Олександр Олесь).

◆ Визначте у виділених словах орфограми.

596. Від поданих прикметників утворіть і запишіть іменники з суфіксом *-ин(а)*.

ЗРАЗОК ▶ Чернівецький — Чернівеччина.

Черкаський, харківський, прилуцький, донецький, васильківський.

597. Від поданих іменників утворіть прикметники. Запишіть їх.

ЗРАЗОК ▶ Острог — острозький.

Турок, німець, Рига, Париж, узбек, товариш, брат.

598. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Військо Запоро..ьке поверта з походу, відчиняє Київ Золоті ворота. (О. Кононенко). 2. Колись францу..ький інженер Боплан коза..ький одяг змалював, намети, укріплення, гармати та мушкети. (С. Шевченко). 3. В руках тримаю пишній коровай, що пахне так черка..ькими степами. (Д. Луценко). 4. Чума..ький Шлях аж сяє в позолоті. (А. Підлужний). 5. Юна..ький вік ми не змарнуєм вітром в полі. (С. Черкасенко).

◆ Поясніть уживання великої літери.

◆ Визначте речення, ускладнене однорідними членами, підкресліть їх, поясніть розділові знаки при них.

599. Від поданих іменників утворіть збірні іменники на *-ств(о)*. Підкресліть літери, що позначають звуки, які чергуються.

ЗРАЗОК ▶ Жінка — жіноцтво.

Ткач, кравець, боягуз, птах, представник, агент, товариш, студент.

600. Прочитайте, вставляючи пропущені літери. Визначте спосіб творення виділених слів, поясніть їхнє написання

1. Чуле серце кра..види полонили. (Є. Гуцин). 2. Лоскотав обличчя вод..грай. (В. Чуйко). 3. Тр..кутником л..тять додому гуси. (С. Зінчук). 4. Сонце лине в неб..крузі. (С. Черкасенко). 5. А клен з каштаном щоднини нишком свій ріст рівняють на тел..вишку! (М. Хоросницька).

◆ Складіть і запишіть речення зі словами: спортзал, ООН, медуніверситет, МАН, СТО. Визначте спосіб утворення цих слів, поясніть їхнє написання.

601. Від кожного з поданих слів додаванням частини *пів-* утворіть і запишіть нове слово.

Європа, Азія, Полтава, місто, вулиця, будинок, книжка, Вінниця, Львів, Житомир.

• МОРФОЛОГІЯ І ОРФОГРАФІЯ

602. Прочитайте. Визначте іменники, розберіть їх як частину мови.

1. Знов повіяло в душу весною. (*П. Грабовський*). 2. Висипали малі травеньята рясом, проліском, роменом. (*А. Малишко*). 3. По жмені ластовиння весна дарує дітям. (*А. Костецький*). 4. Край мого віконця щоранку соловей щебече веснянку. (*Г. Бойко*). 5. Лиш на любові і добрі життя зростає колос. (*В. Крищенко*).

603. Перепишіть, вибираючи з дужок велику або малу літеру і ставлячи, де потрібно, лапки.

1. Утворення на острові (М, м)ала (Х, х)ортиця (З, з)апорозької (С, с)ічі пов'язують з ім'ям (Д, д)митра (В, в)ишневецького. (*З підручника*). 2. На столі (К, к)обзар в простій оправі, і портрет поета на стіні. (*О. Ющенко*). 3. Відкрився в томику (Ш, ш)евченків (З, з)аповіт. Ти в школі чув його, читав удома. (*П. Воронько*). 4. Почесне місце в репертуарі театрів України посідає балет (Л, л)ісова (П, п)існя Михайла Скорульського за драмою Лесі Українки. 5. І він впізнав: то (М, м)ісячна соната (Б, б)етховена. (*В. Грінчак*).

◆ Визначте іменники, з'ясуйте рід, число, відмінок і відміну кожного.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

604. Прочитайте. Визначте прикметники, розберіть їх як частину мови.

1. Весна застелила землю зеленою ковдрою. (*В. Коренчук*). 2. Весняна квітка у хустці синій на пагорб теплий зійшла, сміється. (*П. Воронько*). 3. Який то був час у житті Василевому! (*Панас Мирний*). 4. І ось прибув із мандрів чорногуз до нашого барвінкового двору. (*П. Воронько*). 5. Повтікали на цілинні схили чебреці й петрові батоги. (*В. Бровченко*). 6. І цвіркуна завмерли звуки, немов бабусині казки. (*В. Сосюра*).

◆ Виділені прикметники розберіть за будовою.

605. Перепишіть, визначте ступінь порівняння вжитих у реченнях прикметників. Виділіть у прикметниках суфікси. За творення яких ступенів порівняння відбувається чергування приголосних? Яких саме?

1. Для того, хто деревце посадив, земля стає і ближча, і рідніша. (*Е. Саталкіна*). 2. А совість в нашому роду стократ цінніша від розписки. (*Д. Білоус*). 3. А правди все ж не вдається приховати, вона розірве й найміцніші ґрати. (*Є. Титикайло*). 4. Жива людина завжди складніша й дорожча за всі наймудріші писання. (*П. Загребельний*).

606. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Сонячним усміхом з неба весна засміялась, глянула поглядом

ясно/блакитним, широким. (Б. Грінченко). 2. А із ромашки сонця облітають хмарин рожево/білі пелюстки. (Я. Камінецький). 3. Я хочу взяти у долоні хмаринку ніжно/білу. (М. Починайко). 4. Цілу ніч сміявся дощ, і асфальт став темно/сірий. (Ю. Мельник). 5. Мій улюблений колір жовто/гарячий, безстрашний і безжурний. (О. Сандига).

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

607. Від поданих іменників утворіть прикметники, запишіть слова парами.

ЗРАЗОК ▶ Туман — туманний.

Курінь, кордон, птах, камін, вагон, лимон, лебідь, телефон, журавель, орел, полин, весна, глина, закон.

608. Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, літери.

1. Сад був розлогий і нескінчén..ий. (В. Коренчук). 2. Височен..і трави сікли по ногах, по руках, по обличчю: курай, буркун, ковила, катран, чорнобиль. (О. Ільченко). 3. Вже там цвіли і квіти незлічén..і. (Л. Костенко). 4. Тисячі пташин..их голосів зливались у чарівну симфонію. (Ю. Збанацький). 5. У росян..ому травні на світанні той скромний кущ зробився невпізнán..им. (Б. Остапенко).

609. Перепишіть, знімаючи ризи.

1. Нам не/правда не/нависна, як антисвіт. (Б. Олійник). 2. Рішуче відкиньте понурість не/вдахи та не/вдоволений прижмур очей. (О. Сенчик). 3. На світі більше, ніж зірок у неба, не/кволих душ, а пристрасних, хоробрих. (П. Воронько). 4. Завжди задоволений не/ук собою, живе однією на світі хвальбою. (В. Білас). 5. Лиш полохлива не/домовка тебе бентежить. (Я. Яковенко). 6. Не/робство — ковадло, на якому куються всі гріхи. (Народна творчість).

610. Прочитайте. Визначте числівники, розберіть їх як частину мови.

1. У кожного з нас Україна — одна, хоч скільки мільйонів нас буде. (І. Багрійчук). 2. Президентську відзнаку «Орден Богдана Хмельницького» було засновано 1995 року, коли відзначали 400 літ з дня народження гетьмана. (З журналу). 3. Коли не помиляюся, працювало тридцять два школярі? (М. Стельмах).

611. Перепишіть, подані в дужках числівники поставте в потрібній формі. Визначте їхні відмінки.

1. Протягом останніх (п'ятдесят) років світова медицина перебуває на піднесенні. (З підручника). 2. Півстоліття тому на дорогах налічувалось до (сімдесят) мільйонів машин. Сьогодні ця кількість зросла до більш ніж (шістсот) мільйонів авто. (З журналу). 3. До хати ввійшов високий русявий чолов'яга років (сорок п'ять).

(М. Стельмах). 4. Температура кипіння води дорівнює (сто) градусам Цельсія. (З підручника).

◆ Усно провідмініайте числівники: *вісімсот вісімдесят вісім*; *п'ятсот п'ятдесят п'ятий*.

612. Прочитайте. Визначте займенники, з'ясуйте їхні розряди за значенням. Визначте їхній рід (якщо є), число, відмінки. Усно розберіть 2–3 займенники як частину мови.

Він дивився на мене тупо
очицями, повними блекоти:
— Дарма ти себе уявляєш пупом,
на світі безліч таких, як ти. —
Не стала навколішки гордість моя...
Ліниво тяглася отара хвилин...
На світі безліч таких, як я,
але я, їй-Богу, один.
У кожного Я є своє ім'я,
на всіх не нагромаєш грізно,
Ми — не безліч стандартних «я»,
а безліч веселітвів різних.
Ми — це народу одвічне лоно,
ми — океанна вселюдська сім'я.
І тільки тих поважають мільйони,
хто поважає мільйони «Я».

В. Симоненко.

◆ Поясніть значення вислову «не стала навколішки гордість моя».

613. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Такі ми з народження українці — ні/кому не бажаємо зла. (В. Захарченко). 2. Нехай ні/хто не половинить, твоїх земель не розтина, бо ти єдина, Україно, бо ти на всіх у нас одна. (Д. Чередниченко). 3. Ні/про/що не турбуватись — значить не жити, а бути мертвим. (Г. Сковорода). 4. Не гнись, не падай на коліна ні/перед/чим, ні/перед/ким. (В. Женченко). 5. Є що/сь святе в словах «мій рідний край». (Л. Забашта). 6. Мені б хотілося спитати: чи судили кого/небудь за вбивство рослини? (П. Загребельний). 7. Голод книжковий гірший за будь/який інший. (В. Стус). 8. Цей дріт приносить телеграми хтозна/з/якої даліни. (М. Рильський). 9. Усяк до чого/небудь вдався. (Л. Глібов). 8. Посієш казна/що — виросте аби/що. 9. Серце ні/на/що не вважає, а свою волю має. (Народна творчість).

 614. Уявіть, що вас запросили взяти участь в обговоренні програм і підручників з рідної мови для 6 класу. Яку інформацію, отриману у цьому році, ви вважаєте найпотрібнішою, яку — найцікавішою, а яку — найскладнішою? Що вам сподобалося найбільше? Що б ви могли порадити авторам підручника?

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Адамáшок (заст.) — шовкова тканина.

Алегрéто — 1. Помірно швидко (про темп виконання музичного твору). 2. Назва музичного твору, що виконується у такому темпі.

Амплуá — роль, що відповідає характеру обдаровання актора (трагік, комік, герой тощо).

Антиквáрний — старовинний, цінний.

Антресóлі — верхня частина приміщення.

Áрія — епізод опери, що його виконує один співак у супроводі оркестру.

Аріóзо — жанр музики, проміжний між арією та речитативом (наспівним промовлянням).

Арсенáл — 1. Склад зброї та військового спорядження; завод, майстерня, що їх виготовляє. 2. *перен.* Запас, наявність засобів, можливостей (напр.: *мовний арсенал*).

Аршін — давня міра довжини, що дорівнює 0,711 м.

Атрамéнт (заст.) — чорнило.

Бáртка (*діал.*) — маленький гуцульський топірець.

Бентéжити — викликати хвилювання, тривогу.

Бéрдник (заст.) — майстер, що виготовляє берда (деталі ткацьких верстатів).

Бéсаги (*діал.*) — подвійна торба; сакви.

Блокбáстер — художній фільм, на виробництво якого витрачено особливо велику суму грошей.

Бодигáрд — особистий охоронець.

Борть — найпростіший вулик — видовбана колода, яку навішують на дерево.

Брифінг — інформаційна бесіда для журналістів.

Бунчúжний — один з найвищих військових чинів в Україні XVI–XVIII ст., командир частини козацького війська.

Бурштін — scam'яніла викопна смола хвойних дерев, використовується для виготовлення прикрас.

Бурштинóвий — 1. Зроблений з бурштину. 2. Який має колір бурштину, тобто прозоро-жовтий.

Вагані (заст.) — довгаста дерев'яна миска для їжі.

Вáтра (*діал.*) — багаття.

Вдáча — сукупність особливостей, з яких складається особистість людини і які проявляються в її діях, поведінці; характер.

Вервéчка — один із чотирьох мотузочків, на яких підвішено колицу.

Вéрсія — одне з тлумачень певного факту, події.

Верф — сукупність споруд на березі річки або моря, де будують і ремонтують судна.

Віго́да — те, що дає добрі наслідки, зиск, користь.

Віго́да — зручність у чомусь, сприятливі умови.

Ві́дїти (*діал.*) — бачити.

Висловлю́ватися — викладати, передавати словами свої думки, погляди, своє ставлення до кого- і чого-небудь.

Віолончéль — струнний смичковий музичний інструмент.

Вітра́ж — мистецький твір з кольорового чи безбарвного скла у вікнах, дверях.

Ву́йко (*діал.*) — дядько.

га́зда (*діал.*) — господар.

Гапто́ваний — прикрашений вишивкою шовковими нитками, вкритими золотом чи сріблом.

Гендлюва́ти (*діал.*) — торгувати з метою наживи; спекулювати.

Гобелén — килим із художньо витканою картиною, зображенням.

Гойний — 1. Який загоює пошкодження на тілі, цілющий. 2. *розм.* Щедрий, багатий.

Гру́ба — піч для опалювання приміщення.

Гумані́зм — ставлення до людини як до найвищої цінності.

Гутництво — виготовлення виробів зі скла.

Гандж — вада, недолік.

Демокра́тія — форма організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державними справами; керівництво будь-яким колективом, яке забезпечує активну участь його членів у здійсненні всіх заходів.

Децибе́л — одиниця виміру потужності звуку.

Дисерта́ція — наукова праця, підготовлена для прилюдного захисту на здобуття наукового ступеня.

Діагона́ль — відрізок прямої, що з'єднує вершини двох кутів багатокутника, не прилеглих до однієї сторони.

Джу́ра — зброносець козацької старшини в Україні XVI–XVIII ст.

Долі́вка — підлога.

Дзигарі́ (*заст.*) — годинник.

Екологі́чний — пов'язаний із екологією — наукою, що вивчає зв'язок між організмами та довкіллям.

Емо́ції — душевні переживання, почуття радощів, печалі, гніву.

Емоці́йний — 1. Викликаний емоціями; той, що виявляє емоції. 2. Легко збуджуваний, нестриманий.

Етикéт — 1. Норми поведінки, порядок дій і правила чемності при дворах монархів і титулованих осіб. 2. Правила поведінки.

Етикéтний — такий, що має стосунок до етикету.

Жебоні́ти — 1. Говорити неясно, невиразно, нерозбірливо; бубоніти, белькотати. 2. Створювати тихі одноманітні звуки (шелест, дзюркотіння).

Жо́рна — 1. Плескуватий круглий камінь, призначений для лущення й розмелювання зерна та інших твердих предметів. 2. Пристрій, яким у домашніх умовах розмелюють зерно; ручний млин.

Жупа́н (*заст.*) — теплий верхній чоловічий суконний одяг.

Запа́ска — 1. Жіночий одяг у вигляді шматка тканини, що використовується для обгортання стану поверх сорочки замість спідниці. 2. *діал.* Фартух. 3. *розм.* Запасний механізм, апарат.

Золота́р — ювелір.

Зумкоти́ти — видавати одноманітні високі звуки в польоті; дзиччати (про комах).

Ізво́р (*діал.*) — яр, балка.

Індивідуа́льний — 1. Властивий окремій особі (індивіду). 2. Розрахований на одну особу.

Інтеліге́нтний — освічений, культурний, розумово розвинений.

Қалама́йка (*заст.*) — цупка лляна тканина.

Калі́тка — торбина для грошей, гаманець.

Канделя́бр — великий свічник із розгалуженнями для свічок або електричних ламп.

Ква́пно (*розм.*) — швидко.

Кй́чера (*діал.*) — гора, вкрита вся лісом, крім вершини.

Кінова́р — 1. Мінерал червоного кольору. 2. Червона фарба.

- Клейно́ди** — 1. заст. Коштовності, самоцвіти. 2. іст. Знаки влади.
- Коли́ба** (діал.) — житло чабанів і лісорубів.
- Ко́мин** — 1. Частина димоходу печі. 2. Канал для виходу диму з печі; димар.
- Комо́д** — шафа з шухлядами для білизни.
- Компози́ція** — будова художнього твору.
- Колорит** — поєднання кольорів та їхніх відтінків у творі живопису.
- Коц** (діал.) — ковдра.
- Кошу́ля** (діал.) — сорочка.
- Криса́ня** (діал.) — капелюх із широкими крисами.
- Куде́ля** — прядиво або вовна.
- Кулі́ш** — густий суп (здебільшого зі пшона).
- Курі́нь** — 1. іст. Окрема частина запорізького козацького війська. 2. іст. Житло козаків, які становили таку частину війська. 3. Легка будівля, сторожка (на баштанах, горобах).
- Лампа́дка** — наповнена оливою невелика посудина з гнотом, яку запалюють перед іконами // поет. Світильник, лампа.
- Легі́т** — легкий приймний вітерець.
- Легі́нь** (діал.) — юнак, парубок.
- Лемі́ш** — частина плуга, що підрізує шар землі знизу.
- Лива́рник** — робітник, який відливає металеві вироби.
- Лита́ври** — ударний музичний інструмент, що має форму півкулі, отвір якої затягнений шкірою; різновид барабана.
- Літе́пло** — тепла вода // перен. Тепло, теплінь, теплота.
- Мако́гін** — дерев'яний стрижень із потовщеним заокругленим кінцем, призначений для розтирання в макітрі маку чи пшона.
- Маржи́на** (діал.) — худоба.
- Ме́ва** (діал.) — чайка.
- Мі́тка** (діал.) — ганчірка.
- Мольфа́р** (діал.) — чарівник.
- Моногра́фія** — наукове дослідження, в якому висвітлюється одне питання.
- Мотові́ло** — знаряддя, пристосування для змотування пряжі, шовку тощо.
- Недорі́ка** — 1. Людина з дефектом мовлення, що полягає у неспроможності правильно й чітко вимовляти звуки, слова. 2. Перен. Ні на що не здатна людина; нікчема.
- Недо́світ** (розм.) — ранковий мороз, приморозок.
- Не́хвороц** — те саме, що чорнобиль.
- Нога́вці** (діал.) — штани.
- Об'є́ктивний** — 1. Який існує поза людської свідомості, незалежно від неї. 2. Безсторонній, неупереджений.
- Обра́з** (мн. обра́зи) — 1. Зовнішній вигляд когось або чогось. 2. Те, що постає в чийсь уяві. 3. заст. Обличчя. 4. Те саме, що ікона (мн. образи́).
- Обру́с** (заст.) — скатертина.
- Ожі́г** (діал.) — кочерга.
- Осо́ння** — 1. Незатінене місце, що освітлюване й обігріване сонцем. 2. Бокова частина будівлі, освітлювана сонцем.
- Орна́мент** — візерунок, побужований на ритмічному повторенні геометричних елементів або стилізованих зображень рослин або тварин.
- Отома́нка** (заст.) — широкий м'який диван з подушками замість спинки й валивами по краях.
- Парсу́на** (заст.) — 1. Обличчя. 2. Портрет.
- Пате́льня** (діал.) — сковорода.

- Пенсне́** — окуляри без заушних дужок, утримувані пружинкою на перенісці.
- Пітека́нтроп** — рід викопних людей, які вже вміли виробляти примітивні знаряддя праці.
- Пла́й** (*діал.*) — стежина в горах.
- Пла́хта** — жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ переважно вовняної картатої тканини.
- Пло́ва** (*діал.*) — злива.
- Покій** — 1. Те саме, що кімната. 2. Пишне, багате приміщення.
- По́куть** — в українській селянській хаті куток, розміщений по діагоналі від печі; покуття.
- Полони́на** — безліса ділянка в Карпатах, яку використовують для пасовиська й сінокоосу.
- По́рекло** (*діал.*) — прізвисько, прізвище.
- Порт'є́ра** — завіса з важкої, щільної тканини на дверях або на вікні.
- Пра́ник** — дерев'яний валок для вибивання білизни під час прання.
- Причі́лок** — бокова стіна будинку.
- Прогресі́вний** — той, який сприяє прогресу, передовий.
- Проє́кт** — 1. План дій, задум, намір. 2. Попередній текст документа, який виносять на обговорення та затвердження.
- П'я́дь** — давня міра довжини, що дорівнює відстані між розтягнутими великим і вказівним пальцями руки; чверть аршина.
- Разо́к** — 1. Нанизані на нитку, мотузку, дротину однорідні предмети; низка. *Образно.* 2. Сукупність предметів, розташованих послідовно один за одним.
- Ра́йна** (*діал.*) — пірамідальна тополя.
- Ра́яти** (*діал.*) — радити.
- Ремі́кс** — переробка, новий варіант старої мелодії чи пісні.
- Репроду́кція** — картина, малюнок, фотознімок, креслення, відтворені поліграфічним способом.
- Рестава́рція** — відновлення у первісному вигляді творів мистецтва або будівель.
- Рунду́к** — 1. Те саме, що ґанок. 2. Легка споруда — прилавок для торгівлі або ремонту.
- Са́жень** — давня міра довжини, що дорівнює 2,134 м.
- Світлі́ця** — 1. Чиста, світла, парадна кімната в будинку. 2. Невелика кімната у верхній частині будинку.
- Сві́та** — старовинний довгополий верхній одяг, звичайно з домотканого грубого сукна.
- Сво́лок** — балка, яка підтримує стелю в будівлях.
- Сімвол** — умовне позначення якогось предмета, поняття або явища.
- Скаба́** — залізна штаба.
- Скиндя́чка** (*діал.*) — стрічка.
- Скрегу́лець** (*діал.*) — яструб.
- Скле́піння** — опукле перекриття, що з'єднує стіни, підпори будівель, споруд, мостів.
- Сколіо́з** — викривлення хребта у людини.
- Смо́лоскіп** — переносний світильник у вигляді палиці з намотаним на кінці просмоленим клоччям; факел.
- Сольфе́джіо** — вокальні вправи для розвитку слуху й голосу та набуття навичок читати ноти.
- Сотнік** — в Україні XVI–XVIII ст. виборна особа, яка очолювала сотню козаків.

Соціа́льний — який стосується суспільного ладу, відносин у суспільстві; суспільний, громадський.

Струг (*діал.*) — форель.

Су́тинки — 1. Напівтемрява, що настає після заходу сонця. 2. Напівморок у погано освітленому місці, приміщенні; слабке, неяске світло.

Тáйстра (*діал.*) — торбина, яку носять через плече.

Тйтар — церковний староста.

Тра́пéзна — 1. Приміщення для трапези (обіду, вечері, бенкету). 2. Монастирська їдальня.

Тупи́ця — 1. Велика тупа сокира. 2. Про обмежену людину.

Уні́кальний — надзвичайний, рідкісний, винятковий.

Урочи́ще — ділянка, яка вирізняється серед навколишньої місцевості природними ознаками (ліс серед поля, болото серед лісу і т. ін.)

Фáйний (*діал.*) — гарний.

Фамі́лія (*діал.*) — родина, член родини.

Феєрвѐрк — 1. Кольорові декоративні вогні від спалювання піротехнічних виробів під час свят, карнавалів; розважальне видовище з такими вогнями. 2. *перен.* Швидка зміна чого-небудь яскравого, того, що справляє сильне враження.

Фіориту́ра — 1. Елементи музичного твору, що прикрашають мелодію. 2. *перен.* Про те, що додається для прикраси, пошвавлення чого-небудь.

Фло́йра (*діал.*) — сопілка.

Фóрзац — подвійний аркуш паперу, що з'єднує книжку із внутрішньою частиною обкладинки, а також служить для оформлення книжки.

Фотéль (*заст.*) — крісло.

Фунт — давня міра ваги, що дорівнює 409,5 г.

Хіт — популярна пісня, мелодія, платівка.

Хмиз — невеликі тонкі гілки, відділені від дерева.

Хол — велике приміщення (зала для публічних зборів, кімната для чекання в готелі тощо).

Хору́нжий — 1. Особа, що носила прапор або корогву війська; прапорonosець. 2. В Україні XVI–XVIII ст. — військова посада на Запорозькій Січі.

Цáрина (*діал.*) — 1. Околиця, край села. 2. Місцевість за селом, де пастух збирає худобу; вигін.

Цитрíна — лимон.

Ча́рунка — заглибина, отвір або гніздо серед багатьох подібних, розташованих на одній площині.

Черлéний — темно-червоний.

Чума́к — в Україні XV–XIX ст. візник і торговець, який перевозив на волах сіль, рибу та інші товари для продажу.

Шáрварок — 1. *іст.* Додаткова до панцини повинність із будівництва та ремонту мостів, шляхів тощо. 2. Напружена робота, здійснювана спільними зусиллями. 3. *перен., розм.* Безладна метушня, розгاردіша.

Шедéвр — зразковий витвір, що є найвищим досягненням мистецтва, майстерності.

Я́рий (*заст.*) — 1. Сповнений гніву, обурення. 2. Надмірний у своєму вияві. 3. Дуже сильний (про явища природи).

Яса́ (*заст.*) — 1. Сигнал, знак. 2. Чутка, погослос. 3. Вітання гарматними залпами; салют. 4. Світло, сяйво.

Яті́ль (*діал.*) — дятел.

СЛОВНИЧОК ТЕРМІНІВ

Афікси — усі значущі частини слова, крім кореня (зокрема префікси і суфікси).

Граматичне значення слова — мовний зміст одиниці мови, який відносить її до певного класу (частини мови, члена речення тощо) і служить засобом вираження відношень між словами. Лексичне і граматичне значення співіснують в одному слові.

Емоційно забарвлені слова — слова, які виражають оцінку, позитивне чи негативне сприйняття дійсності, почуття, переживання (*лебідонька, пройдисвіт, бубоніти, носище, їстоньки*).

Епітети (грецьк. — *прикладка, прізвисько*) — художнє означення, що виділяє й образно змальовує ознаку або характерну рису людини, предмета, явища, викликає певне емоційно-оцінне до них ставлення: *Де я пройшов, там золота пшениця. (Б.Чепурко) О, як колись ти сонячно сміялась! (А.Перерва)*.

Ключові (опорні) слова — найважливіші для розуміння змісту висловлювання слова (під час читання саме на них зазвичай падає логічний наголос).

Лексичне значення слова — реальний зміст слова, який відображає у свідомості і закріплює в ній уявлення про предмет, ознаки, процеси, явища тощо.

Метáфора (грецьк. — *переміщення, віддалення*) — один з основних художніх засобів, що полягає в перенесенні властивостей і ознак з одного предмета чи явища на інші на основі подібності (*Небо сміється до нас. (Олесь Гончар)*, в уподібненні й перейменуванні предметів і явищ за схожістю (*На соковитих губах ворухнувся черв'ячок усмішки. (О.Сенчик)*).

Мертві мови — мови, що вийшли з ужитку і збереглися лише в писемних пам'ятках (наприклад, літописах).

Порівняння — увиразнення ознаки одного предмета через вказівку на подібність до іншого предмета, у якому ця ознака чи риса виступає особливо яскраво. Порівняння зосереджують увагу на найважливішому, найхарактернішому, виявляють до зображуваного певне ставлення, дають йому оцінку: *Слова в нашій мові, як ліки. (Г.Корнієнко)*. Найчастіше порівняння передають за допомогою слів: *як, наче, неначе, ніби, нібито, мов, немов*.

Риторичне звертання — стилістична фігура, що виражає емоційне ставлення (письменника, журналіста, оратора) до адресата мовлення: *Україно! Ти для мене диво. (В.Симоненко)*. Часто називає неживі предмети.

Риторичне запитання — запитання, не розраховане на отримання відповіді, а висловлене з метою привернути увагу до окресленої через нього проблеми (*Хто може випити Дніпро? (М.Рильський)*).

Уосблення — художній засіб, що виявляється у перенесенні властивостей живих істот на предмети та явища, «оживлення» їх з метою яскравого й образного зображення: *Красива осінь вишиває клени. (Л.Костенко)*.

Вітер узяв дерево за чуба і гне до землі. Сам стогне, стогнуть дерева. (*М.Коцюбинський*).

Фразеологізм — стійке словосполучення, що має цілісне лексичне значення (*кирпу гнути* — *азнаватися; прикусити язика* — *замовкнути; собаку з'їсти* — *набути досвіду*).

ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ (довідник)

Білокур Катерина (1900–1961) — геніальна народна художниця-самоук, автор численних натюрмортів («Півонії», «Цар-кокос»). Народилась і все життя прожила у с. Богданівка (тепер Яготинського району на Київщині).

Богун Іван (рік народження невідомий – 1664) — видатний український військовий і державний діяч, полководець, учасник Національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти під проводом Б. Хмельницького 1648–1654 роках.

Боплан Гійом Левассер (1600–1673) — французький військовий інженер і картограф. Перебував на службі у польського короля (переважно в Україні) як королівський інженер і капітан артилерії, керував будівництвом фортець. 1650 року видав «Опис України», що містить цінні відомості з історії, географії й культури України, опис побуту і звичаїв українського народу. Склав карту України.

Вернадський Володимир Іванович (1863–1945) — видатний український і російський природознавець, основоположник природничих наук геохімії, біогеохімії, гідрогеохімії, академік Української Академії наук (з 1918 р.), перший президент УАН.

Довбуш Олекса (1700–1745) — керівник визвольного руху в Карпатах у 30–40-х роках XVIII ст. Загін повстанців (опришків) налічував 30–50 осіб. Опорним пунктом загону була гора Чорногора. Захоплене у панів, купців, лихварів майно Довбуш роздавав бідним. Загинув від руки зрадника.

Езоп (VI ст. до н. е.) — легендарний давньогрецький байкар. Йому приписують байки-оповідання повчально-моралізаторського характеру. З його ім'ям пов'язано вислів *езопова (езопівська) мова* — спосіб замасковано виражати думку за допомогою натяків, недомовок, алегорій тощо.

Кармелюк Устим (1787–1835) — український національний герой, видатний керівник повстанського руху на Поділлі проти національного й соціального гніту в першій половині XIX ст. Народився в селянській сім'ї. За непокору був відданий паном у солдати, утік і повернувся в рідні місця. У 1830–1835 роках селянський рух під проводом Кармелюка охопив усе Поділля, Бессарабію й Київщину. Протягом 23 років боротьби повстанські загони здійснили понад тисячу нападів на поміщицькі маєтки. Кармелюк був убитий із засідки.

Лисенко Микола Віталійович (1842–1912) — видатний український композитор, піаніст, педагог, хоровий диригент, громадський діяч. Основоположник української класичної музики. Автор 9 опер, серед яких найвідоміші — «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Енеїда».

Леонтович Микола Дмитрович (1877–1921) — видатний український композитор, хоровий диригент, громадський діяч, педагог. Народився в сім'ї священика. Працював учителем у школі, організував учнівський оркестр та вечірню музичну школу. Автор класичних обробок понад 150 українських народних пісень: «Дударик», «Щедрик», «Зашуміла ліщинонька», «Козака несуть». Став жертвою політичного терору.

Мама́й — ім'я, що закріпилося за козаком, зображеним на народних картинах «Козак-бандурист», «Козак — душа правдивая» та інші. Такі картини з XVI ст. писали народні майстри на стінах хат, на дверях, скринях тощо. Мама́й — символ непереможності українського козацтва.

Не́стор Літописе́ць (близько 1055–близько 1113) — видатний український письменник, літописець, ієродиякон Києво-Печерського монастиря. Автор і упорядник літопису «Повість минулих літ» (близько 1113). Помер і похований у Києво-Печерському монастирі.

Сагайда́чний Петро (Петро Ко́нашевич-Сагайда́чний) (1570–1622) — гетьман українського козацтва, видатний полководець, відомий політичний і культурний діяч. Прославився як організатор військових походів запорозьких козаків проти турків і татар. Помер, поранений під час битви отруйною стрілою.

Святосла́в Ігорович (близько 939 – після 973) — великий князь київський, полководець. Син князя Ігоря та княгині Ольги. Більшість часу перебував у військових походах, тому історик М. Грушевський назвав його «козаком на престолі». Розпочинаючи війну, попереджав ворогів словами «*Іду на Ви*». Загинув у бою з печенігами.

Сірко́ Іван (між 1605 і 1610–1680) — український політичний і військовий діяч другої половини XVII ст., кошовий отаман Запорозької Січі. Брав участь у Національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького 1648–1654 роках. З 1663 до 1670 року обирався запорожцями на посаду кошового 8 разів. Брав участь у походах на татар. Помер на хуторі Грушівці, похований поблизу с. Капулівка (Дніпропетровщина). Оспіваний у народних піснях, думах і легендах.

Сокра́т (470–399 до н. е.) — великий грецький філософ, який ототожнював добро, щастя й добродійність із правдою. Вважав, що знання розпочинається з самопізнання, точніше з усвідомлення власного незнання. Навчав шукати істину шляхом бесіди (діалогу).

Хмельни́цький Богдан (близько 1595–1657) — визначний український політичний і державний діяч, полководець, гетьман України. Засновник Української гетьманської держави. Оспіваний у народних піснях, думах і легендах.

Цице́рон Марк Ту́ллій (106–43 до н. е.) — великий давньоримський оратор та політик. Дістав блискучу філософську, юридичну та риторичну освіту. Був судовим оратором, згодом сенатором. Значна кількість текстів його промов дійшла до нашого часу.

Чорно́віл В'ячесла́в Макси́мович (1937–1999) — видатний український правозахисник, політик, публіцист.

Яросла́в Мудрий (близько 978–1054) — видатний державний діяч і полководець Київської Русі, великий князь Київський. Син Володимира Святославича і половецької княжни Рогніди. Період князювання Ярослава Мудрого позначився піднесенням Київської держави, зміцненням її міжнародних зв'язків. За час його правління були засновані перші монастирі, які стали церковними й культурно-освітніми центрами. Збудував Софійський собор у Києві, школу й бібліотеку при ньому. Помер у Вишгороді, похований у Софійському соборі в Києві.

Я́цик Петро (1921–2001) — канадський підприємець, видатний меценат, засновник Міжнародного конкурсу знавців української мови (нині Конкурс знавців української мови імені Петра Яцика).

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1.		20... / ...			
2.		20... / ...			
3.		20... / ...			
4.		20... / ...			
5.		20... / ...			

Навчальне видання

ГЛАЗОВА Олександра Павлівна, КУЗНЕЦОВ Юрій Борисович

РІДНА МОВА

Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Малюнки *В. Хайдурової*, на обкладинці — картина *І. Сколоздри*
Світлини *Н. Борзової*, *В. Гогільчина*, *Р. Єпейкіна*, *В. Заболотських*,
Е. Золотарьової, *І. Красуцького*, *В. Соловійова*, *О. Юшка*

Редактор *І. Красуцька*

Макет, художнє оформлення *Ц. Ганушкевича*

Технічний редактор *Л. Аленіна*

Коректори *І. Васильцова*, *Г. Жембровська*, *Л. Лупій*, *Н. Савіна*

Комп'ютерний дизайн і верстка *В. Гогільчина*

Підписано до друку 14.03.2008. Формат 70×100/16. Папір офсет.

Гарнітура Шкільна, Прагматика. Друк офсет. Умов. друк. арк. 23,4+0,33 форзац.
Обл.-вид. арк. 23,0+0,33 форзац. Умов. фарбовідб. 96,55. Наклад 4 000 пр.

Видавництво «Зодіак-ЕКО»

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 155 від 22.08.2000 р.

01004 Київ, вул. Басейна, 1/2

Видруковано у ТОВ «Оберіг»

61140, Харків-140, пр. Гагаріна, 62, к. 97.

Свідоцтво про держреєстрацію ДК № 3045 від 07.12 2007.

Глазова О. П., Кузнецов Ю. Б.

Г52 Рідна мова: Підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. —

К.: Зодіак-ЕКО, 2008. — 288 с.: іл.

ISBN 966-7090-39-6

Ця навчальна книжка є концептуальним продовженням системи підручників нового покоління, в основі якої — спеціальна розробка педагогічних функцій усіх елементів, спрямованих на формування стійких мовленнєвих компетенцій особистості, розвиток творчих навичок відповідно до чинної програми.

ББК 81.2УКР-922